

Jaarboek Oud-Utrecht 1988

Vereniging Oud-Utrecht

Jaarboek Oud-Utrecht

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - . . . - Utrecht: Vereniging Oud-Utrecht.

Versijnt jaarlijks

Jaarboek 1988/[red. T. J. Hoekstra . . . et al.]

ISBN 90-71108-06-6

SISO utre 938 UDC 949.283(058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

Jaarboek Oud-Utrecht 1988

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

Redactie:

Drs. T. J. Hoekstra, drs. G. J. Hooykaas, mw. drs. E. I. Jimkes-Verkade,
mw. drs. A. L. Jordens, drs. H. L. Ph. Leeuwenberg en drs. P. C. B.
Maarschalkerweerd.

Inhoud

De auteurs	6
Voorwoord	7
<i>Johanna Maria van Winter en A. L. P. Buitelaar</i> , Stad en veen in Utrecht, toegelicht aan de gerechten Oostveen en Herbertskop	9
<i>M. P. Beukers</i> , „Spoelluden om die stat dairmede te eren”. Stadsspeellieden in Utrecht in de vijftiende eeuw	35
<i>J. A. L. de Meyere</i> , Twee zijluiken van een altaarstuk uit de Utrechtse St. Jacobskerk	53
<i>M. van de Vrugt</i> , Rondom 1838. Recht en rechtsgeleerden in Utrecht	81
<i>Heleen Homma</i> , „De woningen blijken op den gezondheidstoestand der bewoners een gunstige invloed uit te oefenen”. De N.V. Maatschappij tot verbetering der volkshuisvesting „Jaffa” 1907-1941	99
<i>D. T. Koen en J. A. C. Mathijssen</i> , Verdwenen stads- en dorpsgezichten.....	123
<i>G. J. Kylstra-van der Eijk</i> , Kroniek over het jaar 1987	148
Jaarverslag van de secretaris over 1987	167
Vereniging Oud-Utrecht	170
Leden	171

De auteurs:

Drs. M. P. Beukers, historica, verbonden aan het Joods Historisch Museum te Amsterdam. Drs. A. L. P. Buitelaar, historicus. Heleen Homma, historica, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Drs. J. A. L. de Meyere, kunsthistoricus, verbonden aan het Centraal Museum te Utrecht. Mr. M. van de Vrugt, rechtshistorica, verbonden aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Prof. dr. jkvr. Johanna Maria van Winter, historica, verbonden aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

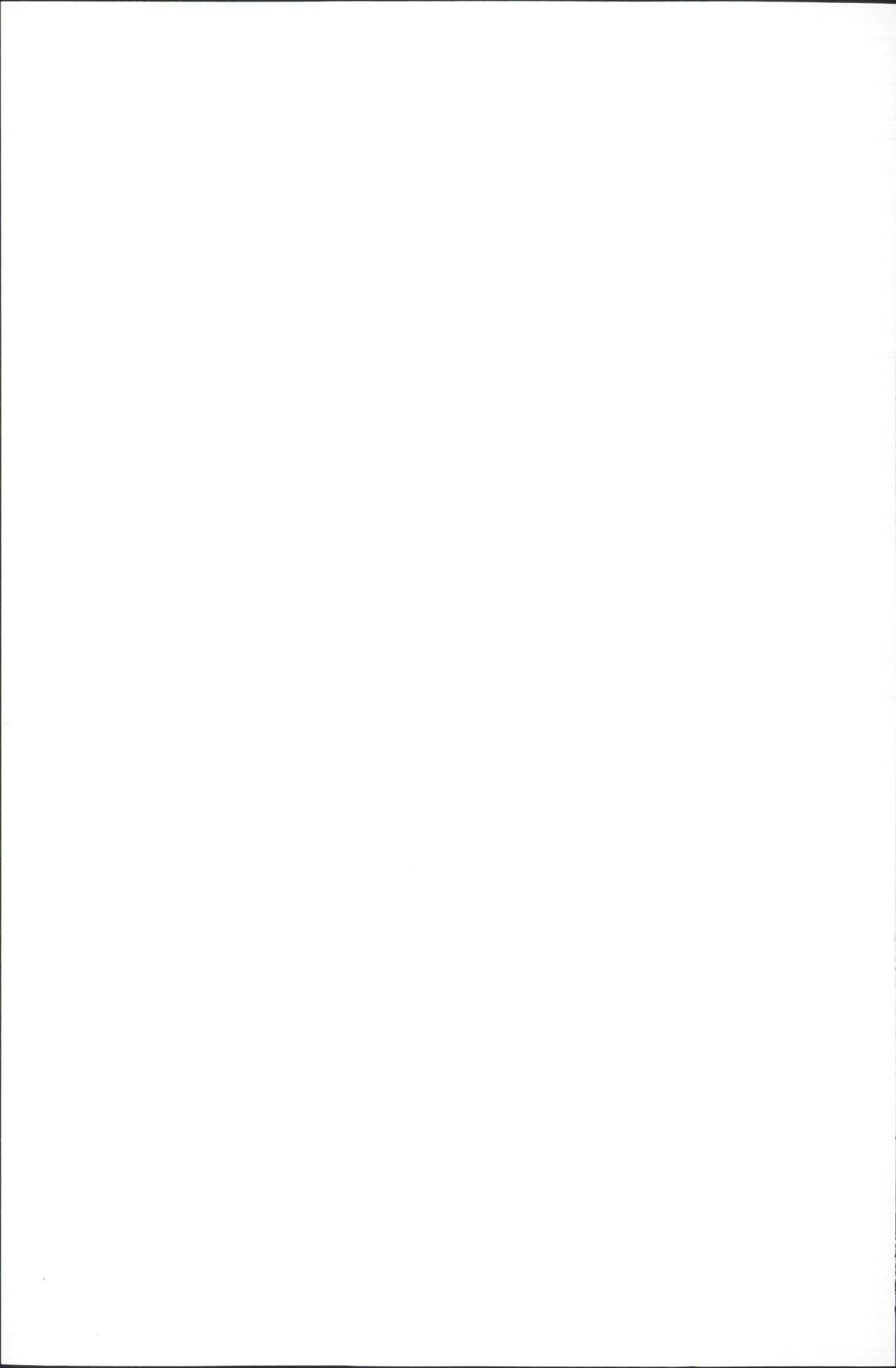
Woord vooraf

Na het uitvoerige themanummer over de patriottentijd is *Jaarboek Oud-Utrecht* 1988 weer van de gebruikelijke omvang. Het bevat bijdragen over onderwerpen uit verschillende perioden.

Dr. A. D. A. Monna heeft op zijn verzoek de redactie, waarvan hij sedert 1979 deel uitmaakte, verlaten. De redacteuren en lezers van het *Jaarboek* hebben veel te danken aan zijn redactionele activiteit, die zo omvangrijk was, dat de heer Monna in feite gedurende enige jaren als eindredacteur heeft gefunctioneerd.

Tot nieuwe redacteuren met ingang van dit jaar zijn benoemd mevrouw drs. A. L. Jordens en drs. P. C. B. Maarschalkerweerd.

De redactie

Stad en veen in Utrecht, toegelicht aan de gerechten Oostveen en Herbertskop

Johanna Maria van Winter en A. L. P. Buitelaar

Middeleeuwse stadsgeschiedenis laat zich op allerlei manieren bestuderen en vanuit velerlei thema's en invalshoeken. Daarbij kan men zich tot het gebied binnen de muren beperken of stad en stadsvrijheid samen onder de loupe nemen; onderwerpen waarover wat Utrecht betreft nog veel onderzoek moet worden gedaan. Wij willen ons blikveld ditmaal iets ruimer kiezen en ons bezighouden met de relaties tussen de stad Utrecht en het haar omringende platteland buiten de stadsvrijheid; maar omdat dit thema nog nauwelijks voorwerp van gedetailleerd onderzoek is geweest, zullen we ons daarbij beperken tot een tamelijk klein en overzichtelijk gebied, dat we dan ook meer in detail willen behandelen. Het gaat hier om de gerechten Oostveen en Herbertskop, vlak ten noorden van de rivier de Vecht en van de grenzen der middeleeuwse stadsvrijheid, waar later de huidige gemeente Maartensdijk is ontstaan.

Zoals de naam Oostveen al zegt, betreft het hier een veengebied, en wel een dat zich ten noorden van de Vechoevers met hun rivierklei uitstreckte tot de zandige gronden van het Gooi en de Vuursche, waar de grens van het Nedersticht van Utrecht met het graafschap Holland werd gevormd door de Hollandse Rading. We hebben dit gebied gekozen, omdat we hopen dat het representatief zal blijken te zijn voor bepaalde aspecten van de verhouding tussen de stad Utrecht en het haar omringende platteland; een verhouding die zich in het algemeen laat kenschetsen als een voorzichtig streven van de stad naar vergroting van de eigen invloedssfeer ten koste van die van de bisschop, die tevens de landsheer was. In concreto willen we ons nu afvragen welk aandeel de stad Utrecht had, door middel van haar burgers of inwoners en de geestelijke instellingen binnen haar muren en haar stadsvrijheid, in de ontginning en de exploitatie van de gerechten Oostveen en Herbertskop.

Er staan ons voor dit onderzoek diverse soorten bronnen ter beschikking, die grotendeels worden bewaard in het Rijksarchief in de provincie Utrecht en bij de Gemeentelijke Archiefdienst te Utrecht. De meeste daarvan hebben geen nadere toelichting nodig, zoals oorkonden, leenacten van de bisschoppen, rekeningen van verschillende kapittels, pachtbrieven en goederenregisters. Dergelijke stukken geven inlichtingen over bestuur en beheer van het Nedersticht als geestelijk en wereldlijk vorstendom en van de verschillende instellingen daarbinnen. Daarnaast zijn er van stedelijke zijde een paar interessante reeksen uit de 15e eeuw en later in de vorm van het Raadsdagelijksboek en het Buurspraakboek, met notulen van gemeenteraadsvergaderingen en verordeningen die namens het stadsbestuur aan de inwoners bekend werden gemaakt. Beide reeksen zijn voor ons onderwerp van belang, omdat er tal van burgers in voorkomen met de functies die zij in de stad bekleedden.

Een heel andere bronsoort vereist wel enige toelichting: we bedoelen de manua-

len van het morgengeld, later het oudschildgeld. Het morgengeld was een belasting die per morgen lands (ca. 0,85 ha) werd geheven door de bisschop van Utrecht als landsheer van het Nedersticht, nadat hij daarvoor uitdrukkelijk ad hoc en per keer toestemming had verkregen van de stad Utrecht (voor het eerst in 1303) en sinds 1354 van de drie staten: geestelijkheid, ridderschap en steden. Het was niet de bedoeling dat deze belasting regelmatig zou worden geheven maar alleen in noodgevallen, als de bisschop niet op een andere manier aan zijn financiële verplichtingen kon voldoen. Helaas kwamen zulke noodsituaties meer en meer voor, zodat na een bescheiden vraag in de veertiende eeuw de bisschoppelijke verzoeken om het toestaan van een nieuw morgengeld in de vijftiende eeuw drastisch toenamen; aangezien sommige aanslagen in termijnen betaald moesten worden, waren er perioden waarin jaarlijks een morgengeld werd geheven¹.

Om de inning administratief mogelijk te maken, werden per keer manualen aangelegd, lijsten van aangeslagenen per gerecht, met daarbij de omvang van hun grondbezit in morgens (of soms in andere waarden) uitgedrukt, gevolgd door de namen van de betalers en de hoogte van de betaalde sommen. Achterstallige betaling kon op die manier makkelijk worden geconstateerd². Voor deze administratie was het Nedersticht verdeeld in drie kwartieren: het Overkwartier, Eemland en het Nederkwartier, globaal overeenkomend met het zuidoosten, het noordoosten en het westen van de huidige provincie Utrecht. Oostveen en Herberkskop behoorden tot het Nederkwartier. De kwartieren werden per gerecht behandeld en binnen de meeste gerechten werd in de manualen opnieuw een onderverdeling gemaakt, op grond van ligging en bodemgesteldheid. Herberkskop was daarvoor te klein (slechts 112 à 115 morgen groot, ofwel ca. vier hoeven van 28 morgen) maar Oostveen bestond in 1456 en 1470 uit veen, achterland en dijkhoeven, elk met andere hoeveematen, en in 1548 zelfs uit negen verschillende categorieën grond.

Voor het Nederkwartier beschikken we uit de landsheerlijke periode over manualen van de morgengelden van 1456 met aantekening van betaling in 1459, manualen van 1461, 1470 en 1511. In 1528 moest de bisschop zijn wereldlijk gezag overdragen aan keizer Karel V, die ernaar streefde, alle Nederlandse gewesten onder zijn landsheerlijk gezag te brengen; het hertogdom Gelre zou in 1543 daarbij het sluitstuk vormen. Uit de tijd na deze temporaliteitsoverdracht van 1528 zijn nog verschillende registers van deze belasting overgebleven, die dan inmiddels het oudschildgeld is gaan heten, waarvan wij ons voor dit onderzoek hebben beperkt tot dat van 1548.

Een moeilijkheid bij het interpreteren van deze manualen is wel dat niet steeds duidelijk is of de pachter dan wel de eigenaar of nog een derde persoon is aangeslagen. Dikwijls werd een persoon aangeslagen voor een perceel dat toebehoorde aan een bepaalde eigenaar – meestal een kerkelijke instelling, soms een leek – en waarvoor door een aantal andere personen werd betaald. De aangeslagenen blijken zelden zelf te hebben betaald, en de eigenaars deden dat ook slechts sporadisch. Maar of de betalers nu de werkelijke gebruikers waren of alleen loopjongens van de pachters die toevallig in de stad moesten zijn (want

¹ Zie voor dit alles J. G. Avis, *De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJssel tot 1528* (Utrecht, 1930), 13, 42-79, en speciaal over de manualen 16-41.

² *Idem*, 127-136 over inning van achterstand.

daar moest de belasting worden afgedragen, in het kapittelhuis van de Dom³), is niet duidelijk. Deze manualen moeten dus met voorzichtigheid worden gebruikt bij het reconstrueren van de werkelijke eigendomsverhoudingen in het veen. Toch zijn ze voor ons onderzoek onmisbaar, omdat ze inzicht geven in de verkaveling van de grond en in zekere mate ook in de voortgang der ontginning.

Een bron waarvoor we tenslotte aandacht willen vragen maar die niet in de Utrechtse archieven berust, is het goederenregister van de Johannierter commanderie van Sint Catharijne te Utrecht uit 1368 en volgende jaren. Dit register bevindt zich in het Stadsarchief van Gent in België, waar het langs onbekende weg terecht is gekomen⁴. We zijn zo gelukkig geweest, er tijdens een langdurig bruikleen op het Instituut voor Geschiedenis in Utrecht een volledige transcriptie van te hebben kunnen maken. Aangzien de heren van Sint Catharijne nogal wat goederen in het Oostveen bezaten, zal het hierna nog ter sprake komen.

De stad Utrecht, de bisschop en de ontginningen

Als we ons onderzoek nu eerst van de stedelijke kant aanpakken, kunnen we aanknopen bij een artikel van Struick in de *Hansische Geschichtsblätter* van 1981⁵, waarin hij constateert dat er in de late middeleeuwen een sterke symbiose bestond tussen de Stichtse landadel en het Utrechtse stadspatriciaat (70% van de Stichtse kastelenbezitters was tevens inwoner van de stad Utrecht⁶) en verder dat er sinds de veertiende eeuw een sterke toename plaatsvond van agrarisch grondbezit in handen van Utrechtse burgers⁷. Als verklaring daarvoor wijst hij de suggestie van Nicholas af, dat dit een gevolg was van de demografische crisis die sinds ongeveer 1300 heel West-Europa teisterde: de toenemende welvaart van de dertiende eeuw had tot overbevolking geleid, hetgeen bij de minste misoogst tot hongersnood leidde, gevolgd door een trek van boeren naar de stad. Daar stonden zij bloot aan epidemieën zoals de pest, die de dicht opeengepakte stadsbevolking sterker trof dan een boerengemeenschap. Dus liep het bevolkingscijfer nog verder terug, met als gevolg een verminderde vraag naar landbouwprodukten. De grondeigenaars echter, blind voor dit marktmechanisme, die wilden dat hun grond bebouwd bleef, investeerden er grotere sommen in dan tevoren en betaalden de landarbeiders ook hogere lonen⁸. Volgens Struick kan dit beeld dat Nicholas schetst, wel opgaan voor de Vlaamse steden maar niet voor Utrecht, waar geen bevolkingsvermindering in de veertiende en vijftiende eeuw valt te constateren. Struick zoekt die verhoogde stedelijke investeringspolitiek eerder in de moeilijkheden die Utrechtse burgers bij hun handelstransacties ondervonden en ook in de mindere status die winsten uit handel en geldzaken genoten in vergelijking met winsten uit grond.

³ *Idem*, 122.

⁴ Stadsarchief Gent, Familie Suermont de Volsberghe, ongeïventariseerd.

⁵ J. Eduard Struick, 'Utrechts Beziehungen zum flachen Land im Mittelalter', *Hansische Geschichtsblätter*, 99 (1981) 1-9.

⁶ *Idem*, 8.

⁷ *Idem*, 4.

⁸ D. Nicholas, *Stad en platteland in de middeleeuwen* (Bussum, 1971) 25-28.

Nu is het waar dat Utrecht in de veertiende en vijftiende eeuw niet meer de grote rol in de interregionale handel speelde die ze gehad had in de elfde en twaalfde eeuw. De stad dankte haar opkomst in de tiende en elfde eeuw aan haar gunstige ligging tussen Rijn en Vecht, waardoor ze in verbinding stond met het Duitse Rijnland in het oosten, de Zuiderzee en de scheepvaartroute naar Skandinavië in het noorden, de Hollandse steden in het westen en Vlaanderen in het zuiden. De bisschoppen van Utrecht, een bisdom dat het grootste deel van het huidige Nederland ten noorden van de grote rivieren omvatte, hadden de resten van het Romeinse castellum aan de Rijn als hun vestigingsplaats gekozen en verzamelden daar een flink aantal geestelijken om zich heen, verdeeld over de twee kapittels van Sint Maarten (de Dom) en Sint Salvator (Oudmunster). Die kapittelgeestelijken vormden met hun personeel de kern van de consumentengroep voor wie de Utrechtse burgers, die woonden tegenover dat gewezen castellum, hun koopwaren aanvoerden.

In de elfde eeuw werd het aantal kapittelkerken nog met drie vergroot: Sint Pieter, Sint Jan en Sint Marie, terwijl bovendien de Paulus-abdij uit de buurt van Amersfoort naar de stad Utrecht werd verplaatst. De nieuwe kapittel- en kloosterkerken werden gebouwd in een kruis met de Dom als middelpunt, zodanig dat de burgernederzetting kwam te liggen tussen de Dom en de Sint Mariakerk. De burgers hadden zelf in die tijd al een parochiekerk, de Buurkerk, bij hun haven aan de Rijn. Aan het einde van de elfde eeuw kwam daar ten zuiden van het kerkenkruis de Sint Nicolaaskerk bij, die ook diende als parochiekerk voor een deel van het aangrenzende platteland. Met name De Bilt, dat vlak ten oosten van Herbertskop lag, viel onder de Sint Nicolaasparochie en was met een weg daarmee verbonden, de Nicolaasweg. De andere stadsparochies waren die van Sint Geerten in het westen en Sint Jacob in het noorden, die in de twaalfde eeuw ontstonden. De Jacobiparochie strekte zich eveneens ver buiten het stadsgebied uit en omvatte onder meer Oostveen en Herbertskop.

De burgergemeente kreeg in 1122 stadsrecht, althans keizerlijke bevestiging van zekere rechten haar door de bisschop verleend en tolvrijdom voor wie de stad bezocht om er handel te drijven en mee te werken aan de bouw van de stadswal. Van de kant van de burgerij werden dus in die tijd initiatieven ontplooid ter verhoging van haar welvaart.

Maar niet alleen de stad was actief, de bisschop was dat niet minder, en wel op een manier die tegen de handelsbelangen van de stedelingen indruiste. In de elfde eeuw was in het aangrenzende graafschap Holland de openlegging en ontginning van het veen al goed op gang gekomen, het eerst langs de oevers van de Oude Rijn bij Leiden. Weldra strekte zich deze grote ontginningsactiviteit uit over de gehele Hollands-Utrechtse laagvlakte, die systematisch werd verkaveld en in cultuur gebracht⁹.

Het kenmerkende van deze veenontginningen was dat ze werden aangelegd met een dijk als basis, waarvandaan de hoeven in lange opstrek naast elkaar werden uitgezet met sloten ertussen, tot aan een achtersloot of wetering. Daarlangs moest het overtollige water afvloeien naar een breder water, hetzij een rivier

⁹ Zie hierover H. van der Linden, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen, 1955).

hetzij een kanaal. Als het land tot aan de wetering in cultuur was gebracht, kon daar een nieuwe dijk worden aangelegd, die op zijn beurt de basis voor een nieuwe ontginning kon worden, weer in lange opstrek. Woonkernen ontstonden langs de dijken in lange rijen (lintbebouwing). De maat van de hoeven in de oudste ontginningen was de twaalfvoorlinghoeve, die 30 roeden breed en 660 à 720 roeden lang was, ofwel ca. 112,50 meter bij 2500 à 2700 meter. De Rijnlandse roede, die bij de Hollandse ontginningen werd gebruikt, was 3,76 meter lang. Gebruikelijker dan de twaalfvoorlinghoeve was echter de zesvoorlinghoeve, van 30 bij ca. 350 roeden of ca. 112,50 bij ca. 1250 meter. Ook in het Nedersticht van Utrecht was dit het geval, met een roedemaat van 3,75 meter. De zesvoorlinghoeve omvatte gewoonlijk 16 morgen¹⁰.

Aangezien de ontginning van het veen in het graafschap Holland en in het westelijk deel van het Utrechtse Nedersticht een samenhangend geheel vormt, zoals nu nog steeds aan de vorm der verkaveling op de topografische kaart is te zien, mag men aannemen dat de bisschoppen van Utrecht al in een vroeg stadium als landsheren van het Nedersticht daarbij betrokken zijn geweest, vermoedelijk al in de elfde eeuw. Wat betreft de twaalfde eeuw is dat vermoeden zekerheid, waarbij met name bisschop Godebald genoemd moet worden (1114-1128). Hij was de laatste van een lange reeks koningsgezinde bisschoppen van Utrecht die onder het rijkskerkenstelsel waren benoemd, dus in strijd met de ideeën van de Gregoriaanse hervormers; maar na korte tijd reeds was hij naar het andere kamp overgelopen, zodat hij in 1122, toen het Concordaat van Worms een einde aan de investituurstrijd maakte, tot de pausgezinde partij behoorde. Dit bracht hem uiteraard in botsing met de keizer, Hendrik V; maar niet alleen dit: ook zijn ontginningsplannen vereisten de tussenkomst van het rijksgezag, en wel op verzoek van de Utrechtse stadsburgers.

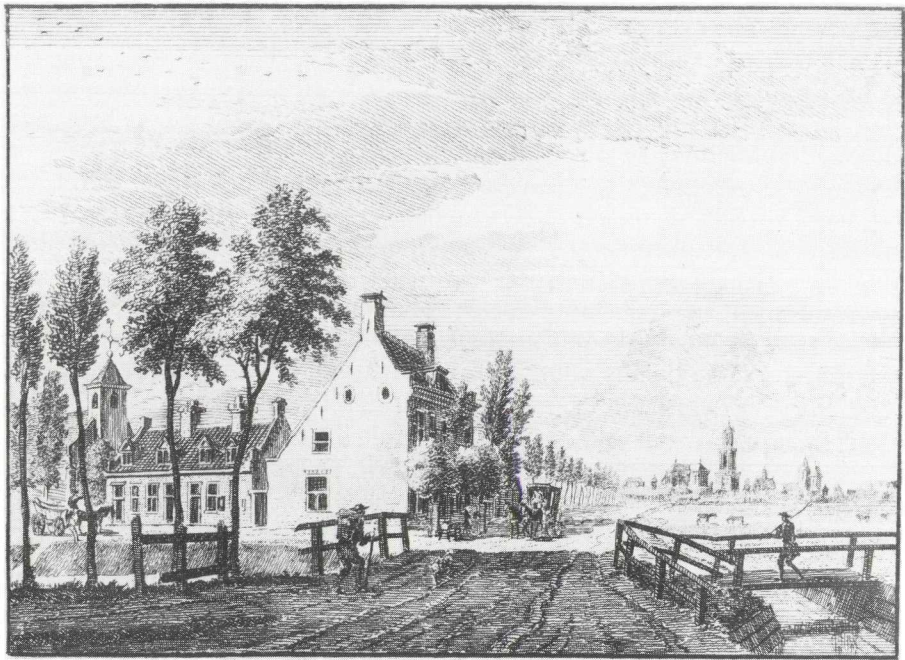
Want niet tevreden met de ontginning van het westen van zijn Nedersticht wilde deze bisschop ook het oosten daarvan bevrijden van wateroverlast om het in cultuur te kunnen brengen. Daartoe legde hij in 1122 een dam in de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede, gelegen aan de splitsing van Kromme Rijn en Lek, zodat het Rijnwater niet meer jaarlijks het land kon overstromen. Maar voor de burgers van Utrecht was die maatregel levensgevaarlijk, want hun beste verbinding met het Duitse achterland werd erdoor afgesneden en daarmee werd hun hele bestaan op het spel gezet. De ruzie die daarover ontstond, leidde tot het reeds genoemde stadsrecht van 1122, bekrachtigd door de keizer, en verder tot het graven van de Vaartse Rijn van het zuiden van de stad naar de Hollandse IJssel, vanwaar men weer verbinding had met de Lek¹¹.

In die bewogen jaren werd ten oosten van de stad Utrecht op een eezame plaats in het moeras de Benedictijnerabdij van Onze Lieve Vrouwe en Sint Laurens gesticht door een paar gewezen ridders die hun militaire uitrusting hadden afgelegd om zich aan een beter doel te wijden. Door schenkingen van koningin Machteld en bisschop Godebald verwierven ze weldra het hele Oostbroek met aangrenzende venen, met de lage rechtsmacht, de tijns en de tienden¹². Om in

¹⁰ *Idem*, 20-36.

¹¹ C. Dekker, 'De dam bij Wijk', *Scrinium et Scriptura, opstellen aangeboden aan prof. dr. J. L. van der Gouw* (Groningen, 1980) (= *Nederlands Archievenblad*, 84 (1980), afl. 3) 248-266.

¹² *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, S. Muller Fz. e.a., eds. (5 dln.; 's-Gravenhage, 1920-1959) (verder afgekort als OSU); I, nr. 302, V, nr. 3034 en I, nr. 313 (resp. 1122 maart

Gezicht op het dorp Blauwkapel, met de stad Utrecht aan de horizon en rechts de veenontginnigen. Kopergravure door H. Spilman naar J. de Beyer, 1745. RAU, Top. Atlas, nr. 687.

Foto: RAU.

hun levensonderhoud te kunnen voorzien, moesten de monniken, bij wie zich ook enige zusters hadden gevoegd, zich toeleggen op de ontwatering en ontginning van die venen. Vermoedelijk in 1139 werd hun klooster gesplitst en ontstond iets noordelijker de priorij Vrouwenklooster, die in 1360 op haar beurt een zelfstandige abdijs werd.

De stichting van de abdijs Oostbroek vormde het begin van de ontsluiting van het noordwesten van het Nedersticht, waartoe ook Oostveen en Herbertskop behoorden. We verplaatsen ons dan van het stroomgebied van de Kromme Rijn naar dat van de Vecht, die zich ten oosten van de stad Utrecht afsplitste van de Kromme Rijn en met grote bochten in noordwestelijke richting naar de Zuiderzee stroomde. Het eerste stuk liep ten oosten en noorden van de stad door de stadsvrijheid en vormde als zodanig met haar oeverwallen de kleiachtige zoom van een aantal ten noorden van de rivier en buiten de stadsvrijheid naast elkaar gelegen ontginningsseenheden. Van zuidoost naar noordwest ontstonden daar de gerechten Overdevecht (dat aan de westzijde van Oostbroek lag), Herbertskop, Oostveen en Achttienhoven. Verder naar het noordwesten, waar de Vecht buiten de stadsvrijheid liep, vormden zich dan nog de gerechten Westbroek, Maarsseveen, Tienhoven en Breukeleveen. Dit hele veengebied, dat een segment van een cirkel vormde, werd in het noorden begrensd door de scherpe lijn van de west-oost gerichte Hollandse Rading, die in de late middeleeuwen de grens met het graafschap Holland vormde. Een deel

14, waarschijnlijk 1122 mei-juni, en 1125 jan. 6-sept. 24). Zie ook C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie* (Zutphen, 1983) 174-182.

van de ontginningseenheden liep dan ook in een punt toe of zelfs helemaal dood tussen de percelen van de aangrenzende gerechten. Dat was evenwel niet het geval met Oostveen en Herbertskop, die zich vrijwel in hun volle breedte uitstrekten tot de Hollandse Rading en zelfs met een lange punt daar voorbij liepen tot aan de Vuurse.

Hoe werden dergelijke ontginningen nu aangepakt en in welke juridische verhouding stonden de ontginners tot de bisschop als landsheer en initiatiefnemer? In het graafschap Holland droegen deze ontginningen dikwijls een naam die eindigt op -kop of -koop, zoals Nieuwkoop of Boskoop; en ook het Utrechtse Herbertskop behoort tot dit type. Dit wijst erop dat er een koopcontract werd gesloten tussen de landsheer en een of meer anderen. De landsheer beschikte over de grond krachtens het wildernisregaal (het aan de koning ontleende recht om woeste gronden te ontginnen) en kon er na ontginning novale (dat wil zeggen van nieuwe grond geheven) tienden van heffen ten behoeve van de kerk. Verder kwam de hoge en lage rechtsmacht hem toe; en dan inde hij nog een tijns, die we hieronder willen behandelen. Om misverstanden te vermijden verklaren wij hierbij dat wij de termen 'feodaal' en 'leen' strikt reserveren voor feodo-vassalitishe verhoudingen, dus niet voor situaties die uit het hofrecht voortvloeiden.

In geval van een koopcontract werd de grond gewoonlijk niet gefeodaliseerd maar in eigendom overgedragen aan een koper, die vervolgens als 'locator' of ondernemer ging optreden. Hij wierf boeren als kolonisten aan en verdeelde de grond in lange evenwijdige percelen per hoeve. Die boeren genoten persoonlijk de status van vrije mensen. Ze kregen hun land in eigendom en mochten er verder vrijelijk over beschikken. Zij mochten hun grond dus verpachten, verkopen, verdelen en vererven op nazaten. Wat de rechtsmacht, de tijns en de tiende betreft, nam de landsheer aparte bepalingen op in zijn contract met de locator. De hoge rechtsmacht behield hij zichzelf voor, maar de lage jurisdictie alsmede de tijns en de tiende kon hij in leen geven. Op zo'n gebied rustten dus geen feodale verplichtingen wat de grond betreft maar wel voor gerecht, tijns en tiende. Hofrechtelijke lasten rustten er niet op, als men de tijns die de boeren betaalden, interpreteert als recognitie voor landsheerlijk overheidsgezag.

Nu maakte het Stichtse landrecht, dat in de zestiende eeuw op schrift werd gesteld maar van oorsprong ouder moet zijn, al onderscheid tussen twee soorten tijnsgoederen. De ene soort, de hoftijnsgoederen, vererfde op dezelfde manier als een leengoed op een persoon en kon slechts getransporteerd worden voor tijnsheer en tijnsgegoten. De andere soort, de ontginningstijnsgoederen, vererfde als 'eygen goedt', dus eventueel op verscheidene personen, en werd getransporteerd voor het gerecht waarin het goed gelegen was.

Van der Linden heeft uitvoerig aangetoond dat de ontginningstijnsen die opgebracht werden in de elfde- en twaalfde-eeuwse ontginningseenheden van de Hollands-Utrechtse laagvlakte gezien moeten worden als een erkenning van het overheidsgezag. Bij de uitgifte van de ontginningen verkreeg de kolonist zijn ontginningshoeve in volledige eigendom. De op te brengen tijns was voor elke hoeve een gelijk bedrag en bovendien van zeer geringe waarde, een denier of muntje per hoeve; met de rechten op de grond die de kolonist verwierf, hield deze tijnsbetaling geen verband. Het karakter van dergelijke ontginningstijn-

zen kon Van der Linden rechtstreeks afleiden uit de twaalfde-eeuwse cope-contracten waarbij de aartsbisschop van Bremen en Hamburg de 'Marschen' rond de Wezer- en Elbemondingen aan Hollandse kolonisten naar 'Hollands recht' ter ontginning uitgaf¹³.

Dat wij de hoftijzen soms niettemin ook in ontginningsgebieden tegenkomen, hangt samen met het feit dat in de tiende en elfde eeuw nog veel nieuw ontgonnen land in hofrechtelijk verband in de rechtsorde is ingeschakeld en niet middels cope-contracten. Zelfs nog in de twaalfde eeuw gaf de abdijs Oostbroek de haar geschonken wildernis in de nabijheid van de abdijs uit aan kolonisten in hofrechtelijk verband. De tijzen die van de grond werden geheven, waren niet uniform, drukten niet op alle hoeven en waren bovendien vrij hoog, in tegenstelling tot het symbolische muntje van de ontginningstijns. Overdracht van goed geschiedde door opdracht aan de abt in tegenwoordigheid van tijns-genoten¹⁴.

De tijns die in het iets westelijker gelegen Oostveen en Herbertskop geheven werd, kunnen we zonder problemen interpreteren als een ontginningstijns zoals die in de cope-contracten bedongen werd ter erkenning van het overheidsgezag. Van tijns-genoten of overdracht van goed in hofrechtelijk verband valt geen spoor te bekennen. Talloos daarentegen zijn de overdrachten van grond van de ene eigenaar aan de andere, die altijd plaatsvonden voor het plaatselijk gerecht van schout en landgenoten en burenen, vanaf 1518 van schout en schepe-nen. Talrijker nog zijn de verpachtingen door de eigenaars van deze landerijen in erfpacht of tijd-pacht. Daar kwam het gerecht in het geheel niet aan te pas. De pachtcontracten liet men hooguit bevestigen door een beoorkonding van de bisschoppelijke officiaal.

Helaas geeft de pacht prijs voor de tijns van Oostveen die in de verpachtingen van gerecht en tijns door proost en kapittel van de Dom was vastgesteld, namelijk 30 schellingen 'goed geld', ons weinig houvast voor de hoogte van het tijns-bedrag per hoeve. Het bedrag en de wijze van innen van de tijns in het jaar 1622 daarentegen zijn veelzeggend genoeg. De tijns in de dijkhoeven van Oostveen bedroeg twee penningen per morgen en werd met tal van andere 'ongelden', voornamelijk heffingen ten behoeve van het onderhoud van dijken en rivieren waarvoor Oostveen werd aangeslagen, door de schout per morgen omgeslagen. Van de veenviertelen werd in datzelfde jaar per viertel van 12 morgen een tijns geheven van 4 penningen.

Dekker, die de ontginningstijzen in het Kromme Rijngebied opspoorde, vond voor Raven ten zuiden van de stad Utrecht voor het jaar 1645 ook een tijns van twee penningen per morgen. Door de versnippering van de grond was men in morgens in plaats van in hoeven gaan rekenen en ook had enige aanpassing van de bedragen plaatsgevonden, daar de twaalfde-eeuwse muntjes allang niet meer bestonden¹⁵.

¹³ *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, S. Muller Fz., ed., II ('s-Gravenhage, 1883) 429; Van der Linden, *De cope*, 173-182; 'Verhandeling van Kerstiaan van Land over het tijnsrecht te Amerongen', C. Dekker, ed., *Verslagen en Mededelingen Oud-Vaderlands Recht* (VMOVR), Nieuwe Reeks 4 (1984) 74; J. M. van Winter, 'Vlaams en Hollands Recht bij de kolonisatie van Duitsland in de 12e en 13e eeuw', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 21 (1953) 205-224.

¹⁴ Dekker, *Kromme Rijngebied*, 270-271.

¹⁵ Rijksarchief in Utrecht (RAU), Dom, 3696 (over de tijns in Oostveen, 1622); Dekker, *Kromme Rijngebied*, 271-272 (over Raven, 1645).

Het was ook mogelijk dat de bisschop niet een koopcontract sloot met één locator maar met een groepje mensen. Een vroege oorkonde van zo'n geval betreft het veen in Hoevelaken, in het Nedersticht van Utrecht even ten oosten van Amersfoort gelegen. De grond met gerecht, tijns en tiende was kennelijk reeds eerder als geheel door de bisschop in leen uitgegeven maar ontginning had in 1132 nog niet plaatsgevonden. In dat jaar verkocht hij op verzoek van de leenman, Hendrik de zoon van Eno, de nog geheel woeste grond aan vier met name genoemde mannen, die er de erfelijke eigendom van kregen. De grond werd dus losgemaakt uit de leenband, zodat de leenman alleen gerecht, tijns en tiende in leen behield, voor zich en zijn nazaat¹⁶.

De ontginning van Oostveen en Herbertskop

Bij gebrek aan andere vroege oorkonden waarin koopcontracten zijn beschreven, weten we niet precies hoe de bisschop bij zijn ontginningen elders te werk is gegaan. Maar als we de reeks van gerechten beschouwen die van oost naar west, uitgaande van het klooster Oostbroek, langs de Vecht ontstonden, zien we dat hij lage rechtsmacht, tijns en tiende steeds overdroeg aan rechthebbenden op aangrenzend land langs de rivier. Dit waren beurtelings geestelijke instellingen en leken, de laatsten uit geslachten van ministerialen, die tevens behoorden tot de ridderschap. Eerst kwam het gerecht Oostbroek, dat met de grond eigendom was van het klooster van Sint Laurens¹⁷. Daaraan grensde in het westen het gerecht Overdevecht, dat in de veertiende eeuw (en vermoedelijk al eerder, waarover straks) in handen was van het ministerialengeslacht van Overdevecht, dat zich al in de twaalfde eeuw noemde naar het goed Overdevecht, gelegen aan de oostzijde van de stad Utrecht, net buiten de stadsvrijheid, ten zuiden van de Biltse weg. Ten westen daarvan kwamen Herbertskop en Oostveen, waarop we dadelijk nader ingaan. Aan Oostveen grensde in het westen de ontginning Achttienhoven, waarover het kapittel van Sint Jan de rechtsmacht had, dat ook ten zuiden en zuidoosten daarvan, binnen de stadsvrijheid aan de Vecht, beschikte over het gerecht van Hogelanden. Dat gebiedje stak met een punt omhoog tussen Oostveen en Achttienhoven.

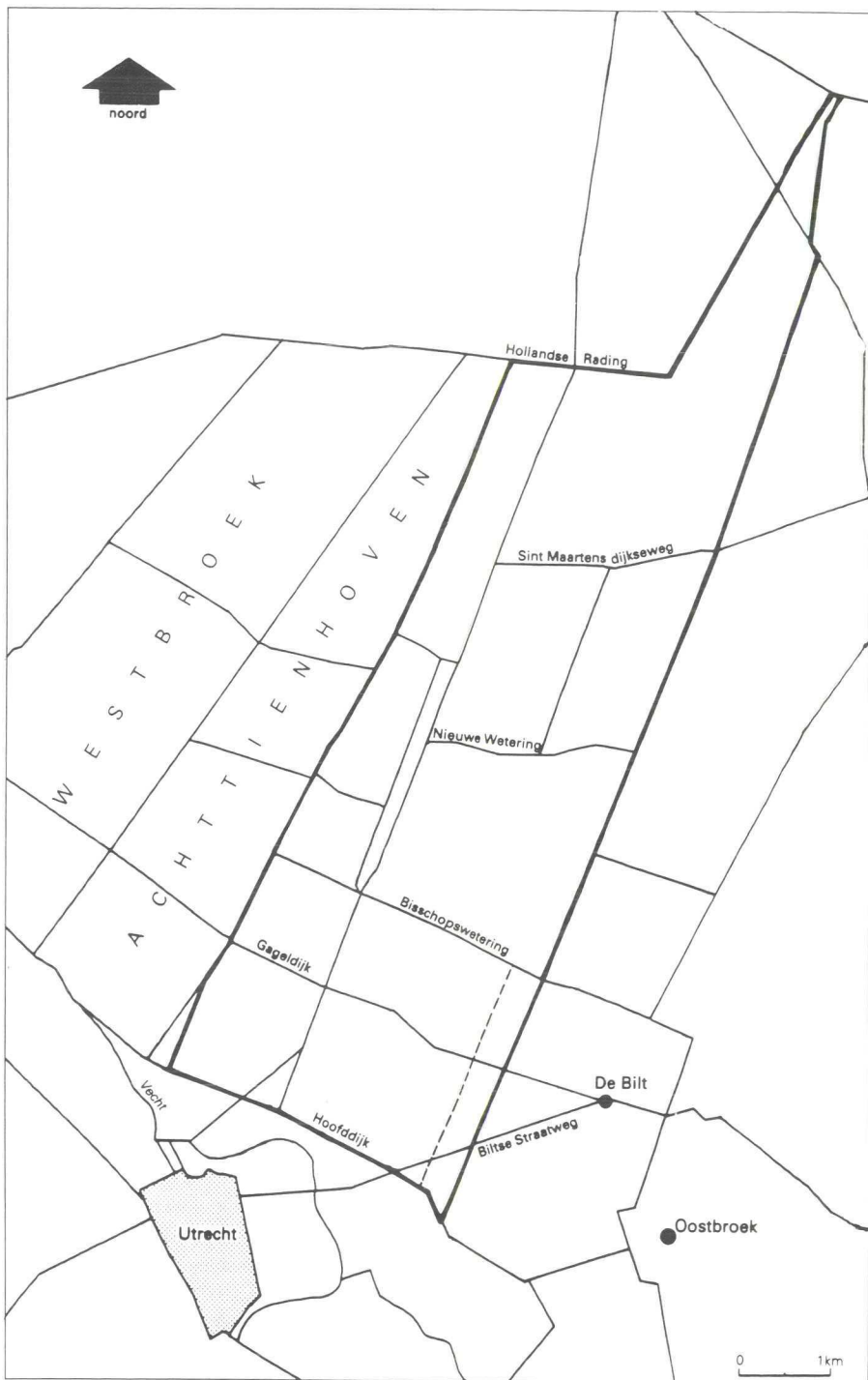
Ten noordwesten van Achttienhoven lag Westbroek, dat misschien oorspronkelijk onder de abdij Oostbroek had geressorteed maar in de dertiende eeuw wat gerecht en tijns betreft, van de bisschop in leen werd gehouden door het ministerialengeslacht van Zuylen. Het huis van deze familie lag links van de Vecht, vlak tegenover Westbroek. Daarnaast lag Maarsseveen, in handen van de ministerialen van Maarssen (links van de Vecht, tegenover Maarsseveen). Daarvan werd in de dertiende eeuw Tienhoven afgesplitst, dat door Herman van Maarssen verkocht werd aan het kapittel van Sint Pieter. Dit laatste had ook de daaraan grenzende ontginning van Breukeleven in handen, die mooi aansloot op zijn bezittingen in Breukelen aan de Vecht.

Behoudens bewijs van het tegendeel gaan we er van uit dat de geestelijke instel-

¹⁶ OSU, I, nr. 341 (1132 vóór september 24).

¹⁷ Zie voor een goed overzicht M. K. E. Gottschalk, 'De ontginning der Stichtse venen ten oosten van de Vecht', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, tweede reeks 73 (1956) 207-222. Helaas is haar uiteenzetting over Oostveen en Herbertskop eerder verwarrend dan verhelderend.

Lingen de rechtsmacht, tijns en tiende steeds in eigendom verwierven maar dat de ministerialen dergelijke pertinentiën in leen kregen van de bisschop. De grond zelf viel daarbuiten, want deze werd aan de toekomstige eigenaars verkocht.

Bewijs van het tegendeel meenden we een ogenblik te vinden in de omschrijving van het gerecht van Herbertskop in 1404, als het door de leenman Bernt Proeys wordt opgedragen aan het Domkapittel. Die omschrijving luidt: 'Dat gerichte, tienden, groff ende smal, ende tyns van Herberscoep, streckende van den wattergang, geheiten des Bisscops weteringe, thent toe Drynschoten toe, dair boven naest gelegen is Dircs gerichte Over die Vecht ende beneden des dompraefs gerichte, dat he van unser kercken te lene halt'¹⁸. Het lijkt te gaan over 'des dompraefs gerichte, dat he van unser kercken te lene halt', dus het gerecht dat de domproost in leen heeft van de bisschop. Maar bij nader inzien achten wij het waarschijnlijker dat de bijzin 'dat he van unser kercken te lene halt' slaat op het gerecht van Herbertskop zelf, dat door Bernt Proeys in leen gehouden wordt voordat hij het aan de bisschop teruggeeft ten behoeve van het Domkapittel.

Tussen bisschop en Domkapittel bestond in de vijftiende eeuw allang geen gemeenschap van goederen meer, zoals dat tot in de elfde eeuw het geval was geweest, en tussen de tweeling-kapittels van Dom en Oudmunster onderling evenmin. Al sinds ongeveer 1080 had zich een voortgaande scheiding van goederen voltrokken tussen de 'mensa episcopalis' en de 'mensa capituli', de 'tafel van de bisschop' en de 'tafel van het kapittel', waarbij de eerste categorie zowel de bisschoppelijke tafelgoederen als de nog onverdeelde bezittingen van de kerk omvatte, het zogenaamde 'bisschopsgoed'. Uit de bisschoppelijke tafelgoederen moest het levensonderhoud van de bisschop worden bekostigd, terwijl uit het bisschopsgoed nieuwe kerken en kloosters konden worden gedoteerd. Dit laatste omvatte ook de woeste gronden¹⁹. Een duidelijk onderscheid tussen tafelgoederen en bisschopsgoed valt in Utrecht overigens niet waar te nemen. De tweede categorie, de 'mensa capituli', omvatte de goederen van de afzonderlijke kapittels. Binnen die kapittels trad er vervolgens weer een splitsing op tussen de goederen van de proost enerzijds en van deken en kapittel anderzijds.

De hierboven geciteerde pertinentieformule van het gerecht van Herbertskop heeft ons inmiddels midden in een aantal problemen gebracht, die we nu meer in detail willen behandelen: waar bevond zich precies het gerecht Herbertskop en waar liep de grens met Oostveen? Wie oefende in beide de rechtsmacht uit en op welke titel? En verder: welke dijk vormde de basis van de ontginning van beide gerechten?

De eerste keer dat we dit gebied in een oorkonde tegenkomen, is in 1164, als het vrouwenklooster Oudwijk (niet te verwarren met Vrouwenklooster bij Oostbroek) een halve hoeve op het veen bij Utrecht geschonken krijgt, die ligt

¹⁸ A. Johanna Maris, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak*, I ('s-Gravenhage, 1956) 237, nr. 269.

¹⁹ F. Doeleman, *De heerschappij van de proost van Sint Jan in de middeleeuwen, 1085-1594* (Zutphen, 1982) 71-75; E. Palmboom, 'Mensa episcopalis en mensa capituli. Enkele opmerkingen over het ontstaan van aparte vermogens voor bisschop en kanunniken van de Utrechtse Domkerk in de tiende en elfde eeuw', *Ad Fontes, Opstellen aangeboden aan prof. dr. G. van de Kieft* (Amsterdam, 1984) 69-82.

'in protectione et justitia sancti Martini', dus in het gerecht van de Dom²⁰. De schenker was een kanunnik van Sint Pieter, die dit goed van zijn eigen geld had gekocht. Het benedictinessenklooster Oudwijk, gewijd aan Sint Steven, was in 1135 gesticht en lag ten oosten van de stad Utrecht binnen de stadsvrijheid²¹. De volgende vermelding dateert van bijna een eeuw later, uit 1257, en leert ons dat de kerken van Oostbroek, dus de mannenabdij van Sint Laurens en het Vrouwenklooster, van de bisschop verlof krijgen om door de landen en het rechtsgebied van Ludolf van Overdevecht, ridder, een vrije afwatering te hebben langs de watergang die 'Bisscopsweteringe' heet, tussen het gerecht van Oostbroek aan de ene en dat van de proost van Sint Jan aan de andere kant²². Wij krijgen de indruk dat die wetering toen betrekkelijk nieuw was, zodat de aansluiting op de afwatering uit de aangrenzende gerechten nog niet was geregeld.

Vervolgens is er in 1265 sprake van een wetering die gegraven zal worden van het gerecht van heer Ludolf van Overdevecht, ridder, door het gerecht van de proost van Sint Jan naar de Vecht, waarvan de schouw zal berusten bij de proost of diens schout van Hogelanden, in aanwezigheid van de schout van heer Ludolf. Deze laatste wordt ook aansprakelijk gesteld voor het innen van de boeten van inwoners binnen zijn gerecht die bij het schoonhouden van de wetering in gebreke zijn gebleven²³.

Tenslotte horen we dat in 1276 abt en priorin van de beide kloosters in Oostbroek een kwart hoeve op het Veen, gelegen in het gerecht van Ludolf van Overdevecht, ridder, 'in de dertig hoeven', verkopen aan de broeders van Sint Jan en Sint Catharijne te Utrecht, dus aan het Catharijneconvent van de Johanniters²⁴. De term 'in de dertig hoeven' treffen we ook aan in een goederenlijst van Oudmunster uit 1300, die voorin het necrologium van dat kapittel is gebonden, waarin gesproken wordt over het Veen in het gerecht van Herman van Overdevecht ofwel van de dertig hoeven 'in den Biesen'²⁵.

Het probleem is nu niet alleen hoe ver die dertig hoeven zich precies uitstrekten maar ook of de rechtsmacht van heer Ludolf daartoe beperkt was; en verder hoe zich zijn rechtsmacht in de dertiende eeuw laat rijmen met die van de Dom in de twaalfde eeuw. Wij zijn het niet eens met Dekker als hij schrijft: 'Blijkbaar stond het gebied der Dertig hoeven in Oostveen in die tijd nog niet onder de jurisdictie van de Dom'²⁶, want daartegen waarschuwt ons de oorkonde uit 1164. Wel zijn we het met hem eens dat het hier om het Oostveen gaan en niet om het ten oosten van Herbetskop gelegen gerecht Overdevecht, waarvan hij de begrenzing nauwkeurig heeft onderzocht²⁷. Ook heeft hij gelijk als hij op-

²⁰ OSU, I, nr. 442 (1164 april 22-juni 18).

²¹ OSU, I, nr. 481 (1174 sept. 8-24), waarin bisschop Godfried de voorgedij van de abdij op zich neemt en vertelt over haar stichting.

²² OSU, III, nr. 1419 (1257 juni 28).

²³ OSU, III, nr. 1672 (1265 juli 12). Wij houden deze wetering niet voor de Hoofddijkse wetering, zoals de uitgever van het oorkondenboek suggereert, maar voor een gracht langs de Achttienhovense kade en de Sint Antoniusdijk, van de Bisschopswetering in het noorden naar de Hoofddijkse wetering in het zuiden.

²⁴ OSU, IV, nr. 1906 (1276 juli 1).

²⁵ RAU, Oudmunster, 396, voorin, ongefolicieerd: 'supra Venum in iurisdictione Hermanni Ultra-veght dicti vel in iurisdictione XXX mansorum in den Biesen'. Zie ook Dekker, *Kromme Rijngebied*, 418.

²⁶ Dekker, *Kromme Rijngebied*, 418.

²⁷ *Idem*, 416 en 419-426.

merkt dat een gerecht Overdevecht buiten Oostveen vóór de veertiende eeuw niet wordt vermeld²⁸. Alleen kunnen wij de oorkonde van 1257 niet begrijpen, tenzij we ervan uitgaan dat heer Ludolf toch wel de rechtsmacht over dat gebied (dat later Overdevecht heette) uitoefende, ook al wordt er geen apart gerecht van die naam genoemd. Zijn rechtsmacht strekte zich toen immers uit van het gerecht van Sint Laurens te Oostbroek in het oosten tot dat van Sint Jan in het westen. Aangezien Sint Laurens pas aan het einde van de vijftiende eeuw in het bezit kwam van het gerecht Overdevecht²⁹, moet heer Ludolfs gerechtigheid in 1257 niet alleen Oostveen en Herbertskop hebben omvat³⁰ maar ook het gebied ten oosten daarvan tussen Herbertskop en Oostbroek.

Maar moeten we nu dit hele brede gebied beschouwen als de 'dertig hoeven'? Dat blijkt niet uit onze oorkonden, want in die van 1257 komt die term niet voor; en als hij wel voorkomt, wordt er geen oostelijke begrenzing vermeld. Bij de aanduiding 'In den Biesen' uit de goederenlijst van Oudmunster uit 1300 zullen we wel een samenhang met het goed de Biesbos in de zuidoosthoek van Oostveen, ten zuiden van de Biltse weg, mogen vermoeden³¹. Wij zoeken de 'dertig hoeven' daarom ofwel in Oostveen alleen ofwel in Oostveen en Herbertskop samen.

De oplossing van dat probleem hangt samen met de vraag, welke dijk als ontginningsbasis voor Oostveen en Herbertskop heeft gediend, want men mag aannemen dat op die dijk de bedoelde dertig hoeven naast elkaar in lange opstrek zijn uitgezet. Hun korte kant zal zoals in de Hollands-Utrechtse laagvlakte waarschijnlijk 30 roeden hebben bedragen, hetgeen bij een roedemaat van 3,75 meter overeenkomst met 112,50 meter. Dertig hoeven moeten dus samen ongeveer 3375 meter breed zijn geweest. Van der Linden nam oorspronkelijk aan dat de Sint Maartensdijk de ontginningsbasis heeft gevormd, van waaruit de hoeven naar twee kanten het veen inliepen³², maar Gottschalk heeft daartegenover terecht opgemerkt dat als de kolonisten reeds in de twaalfde eeuw zover naar het noorden zouden zijn doorgedrongen, het zeker niet tot in de zestiende eeuw zou hebben geduurd voordat ze de Hollandse Rading metterdaad hadden bereikt³³. Zij veronderstelt daarom dat de Hoofddijk, dat is de dijk die het dichtste bij de Vecht ligt, het uitgangspunt van de ontginning heeft gevormd. Dekker is haar daarin gevolgd³⁴.

Wij van onze kant wagen echter de hypothese dat niet de Hoofddijk maar de ongeveer evenwijdig daarmee door het hele veengebied tot en met Breukeleveen doorlopende Gageldijk of Voordorpse dijk als basis heeft gediend. Niet alleen is daar een woonkern ontstaan, met de Blauwkapel als kerk maar ook is de afstand van Achttienhoven in het westen tot Overdevecht in het oosten langs die dijk gemeten juist 3375 meter. Dat impliceert dan tegelijk dat Herbertskop deel uitmaakte van de 'dertig hoeven' van heer Ludolfs gerecht. Meet men langs de

²⁸ *Idem*, 418.

²⁹ *Idem*, 419.

³⁰ Indirect vindt de opvatting van Gottschalk, 'Ontginning', 208, afgewezen door Dekker, *Kromme Rijngebied*, 415 noot 11, dat Herbertskop in de dertiende eeuw van de bisschop in leen werd gehouden door leden van de familie van Overdevecht, dus wel degelijk steun in de bronnen.

³¹ Kaartboek Sint Jan, RAU, Sint Jan, 328, kaart nr. 42r.

³² Van der Linden, *De cope*, 304.

³³ Gottschalk, 'Ontginning', 208.

³⁴ Dekker, *Kromme Rijngebied*, 176.

Hoofddijk, te beginnen in het westen bij de oostgrens van Hogelanden, dan krijgt men noch tot de westgrens van Herbertskop noch tot die van Overdevecht, een bevredigende hoevebreedte voor dertig hoeven (3125 meter, resp. 3500 meter, ofwel per hoeve 104,16 meter resp. 116,66 meter). In het eerste geval zouden de hoeven nog geen 28 roeden breed zijn, in het tweede geval ruim 31 roeden, wat in beide gevallen zou afwijken van het normale patroon. Gaat men daarentegen van de Gageldijk als basis uit, dan mag men lange opstrek naar twee kanten van de dijk aannemen, zoals Van der Linden ook deed. Wel zijn wij van mening dat het land ten noorden van de Gageldijk in de twaalfde eeuw nog woest bleef liggen en dat de noordelijke afwatering, de Bisschopsweetering, pas in de dertiende eeuw werd gegraven.

We constateren dan dat er van de Gageldijk naar de Hoofddijk dertig hoeven (inclusief Herbertskop) van 30 roeden breed en 400 roeden lang zijn uitgezet, dus een royaal bemeten zesvoorlinghoeve. Van de Gageldijk naar de Bisschopsweetering is dan plaats voor dertig hoeven van 30 roeden breed en 300 roeden lang, dus iets kleiner dan de zesvoorlinghoeve (die immers in de lengte 330 à 360 roeden mat). Als we de zesvoorlinghoeve op 16 morgen stellen, hebben we hier dan te maken met hoeven van ruim 18 en krap 14 morgen, samen de 32 morgen van een twaalfvoorlinghoeve. In de loop der eeuwen heeft men de hoevematen evenwel anders berekend, want in de manualen van het morgengeld van 1456 en 1470 worden de hoeven tussen Hoofddijk en Bisschopsweetering, onder de naam Dijkhoeven, gesteld op 24 morgen in Oostveen en 28 morgen in Herbertskop. Er waren er daarvan toen vier in Herbertskop en ruim zesentwintig in Oostveen, als we de ruim acht hoeven van 16 morgen ten zuiden van de Biltse weg (die in de manualen ook tot de dijkhoeven worden gerekend) niet meetellen. De hoeven zijn dus vergroot in vergelijking met de zesvoorlinghoeve, maar zoals we later zullen zien ook aanmerkelijk versnipperd over vele eigenaars en gebruikers.

Deze berekeningen hebben ons dus de conclusie opgeleverd dat de Gageldijk als ontginningsbasis moet hebben gediend en dat de 'dertig hoeven' van het gerecht van heer Ludolf van Overdevecht zowel Oostveen als Herbertskop omvatten. Maar op welke titel oefende heer Ludolf die rechtsmacht uit? En hoe zat het met zijn opvolgers?

Rechtsmacht, tijns en tiende

Bij de uitgifte van woeste grond ter ontginning volgens het systeem van de 'cope' werd niet alleen de uitgifte van grond, maar ook de relatie van de nieuwe bewoners tot het overheidsgezag geregeld. De kolonisten waren niet langer als onvrij gebonden aan hun heer, zoals op de domaniale hoven op het oude land, maar werden als vrije onderdanen ingeschakeld in de plaatselijke gerechtsgemeente, het schoutendistrict of, in de Stichtse terminologie, het gerecht.

In dit gerecht, waarmee zowel het district als de rechtbank ter plaatse werd aangeduid, vormden de geërfden, dat wil zeggen de grondeigenaars, de gerechtsgemeente, onder voorzitterschap van de schout. De geërfden wezen vonnis zowel in geval van contentieuze jurisdictie (bij geschillen) als van vrijwillige recht-

spraak. Deze laatste betrof voornamelijk overdracht van onroerend goed voor het gerecht³⁵.

Van de twee gerechten Oostveen en Herbertskop, die samen de dertig hoeven vormden, komen we Oostveen in 1164 tegen als het gerecht van de Dom (*Justitia Sancti Martini*) en in de veertiende eeuw als het Domproostengerecht op het Veen of op het Oostveen³⁶. Dat Domproost en Domkapittel in Oostveen rechtsmacht bezaten, laat zich zeer goed rijmen met hun uitgebreide goederenbezit op dat deel van het oude land waar hun gerecht op het Veen onmiddellijk bij aansloot; zoals zojuist al uiteengezet werd, heeft de bisschop bij de uitgifte van de venen ten noordoosten van de Vecht vooral aan die instellingen en personen concessies verleend die op het oude land op de oeverwallen van de Vecht al bezittingen hadden in de vorm van oude hofgoederen of rechtsmacht.

Domproost en Domkapittel hadden ondanks de scheiding van de goederen van proost en kapittel, die reeds lang geleden voltrokken was, een gezamenlijk eigendomsrecht ten aanzien van gerecht en tijns in hun gerechtsdistrict van Oostveen. Deze werden weliswaar door de Domproost in pacht gegeven, maar niet dan met de expliciete goedkeuring van het kapittel, dat ook de pachtcontracten meebezegelde³⁷. De pachtsom bestond in 1331 uit 7,5 pond 'goed geld', 30 schellingen voor de tijns en 100 goede kippen; de kippen moest de pachter aan het kapittel betalen, de rest aan de proost. Toen Arnold Proeys, die gerecht en tijns in 1331 gepacht had, verzuimde om de over het jaar 1335 verschuldigde kippen te betalen, werd hij dan ook door het kapittel bedreigd met beëindiging van de pachtbetrekking³⁸. Overigens liep de betaling van de kippen wel via de proost; zij worden althans in zijn rekeningen verantwoord³⁹.

De tienden werden niet met gerecht en tijns meevepacht. Ook hier waren proost en kapittel van de Dom beide gerechtigd. Of het bezit van deze tienden voortvloeide uit het bezit van de rechtsmacht in de ontginning Oostveen dan wel uit het feit dat de Domproost collator was (en dus de pastoor ter benoeming voordroeg) van de Utrechtse stadsparochie van Sint-Jacob, waaronder Oostveen ressorteerde, is moeilijk na te gaan⁴⁰. Blijkens het Rechtsboek van de Dom van Utrecht, in 1342 samengesteld door de kanunnik Hugo Wstinc, was het officieel beleid van het kapittel om goederen en vooral tienden die door de bisschop of de Domproost in leen gegeven waren, van de leenhouders terug te kopen. Het verlangde tevens dat bisschop of proost na deze transactie de goederen aan het kapittel in eigendom zou overdragen met als motief dat 'bona ecclesie nostra sunt' en dat vergeving ervan aan leken tegen het kanonieke recht indruiste⁴¹.

In Oostveen is dit beleidsvoornemen enkele malen in daden omgezet; de opbrengst van de tienden vormde nu eenmaal een jaarlijks terugkerende bron van inkomsten van bepaald niet geringe omvang. Twee van dergelijke transacties

³⁵ H. van der Linden, *Recht en territoir. Een rechtshistorisch-sociografische verkenning* (Assen, 1972) 7, 10; Van der Linden, *De cope*, 120 vlg.

³⁶ OSU, I, nr. 442 (1164 (april 22-juni 18)); Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA), Nassaue Domeinraad, II, 781 (1330 april 11); RAU, Dom, 1144-2 (1389 dec. 15).

³⁷ RAU, Dom, 2347 (1332 juni 27 (1331 febr. 1)).

³⁸ Idem, 2352 (1336 nov. 20).

³⁹ Idem, 696 (anno 1393/1394).

⁴⁰ *Het rechtsboek van den Dom van Utrecht door mr. Hugo Wstinc*, S. Muller Fz., ed., Werken OVR, 1e reeks nr. 18 ('s-Gravenhage, 1895) 38.

⁴¹ *Rechtsboek Wstinc*, 239-240.

zijn ons overgeleverd. Domproost Floris schonk bij testament, in 1333 opge- maakt, aan het kapittel de goederen en tienden 'in Veno', die hij van Otto van Veen had 'teruggekocht', zo staat er letterlijk (redemimus). Van de opbrengst zou voortaan haver ingekocht worden voor de bereiding van het bier voor de kanunniken⁴². Men brouwde daarvan vermoedelijk een soort moutbier. De tweede transactie dateert van 1353. Jonkvrouw Aleid, vrouwe van Asperen, droeg de tienden 'opt Veen' bij Utrecht in het Sint-Jacobskerspel, die zij net als haar voorouders van de Domproost in leen had gehouden en die zij nu aan de proost had verkocht, op aan de proost, die ze vervolgens schonk aan het kapittel⁴³.

Het Domkapittel heeft er streng voor gewaakt dat niemand inbreuk zou maken noch op deze in de veertiende eeuw verworven tienden noch op de tienden in Oostveen die het kapittel voordien al in eigendom had. In de jaren tachtig van de veertiende eeuw laaide er een heftige twist op tussen het kapittel en Bernt Proeys, die op dat moment het gerecht en de tijns van Oostveen van proost en kapittel in pacht hield. Bernt maakte aanspraak op de tienden van het Domka- pittel in Oostveen, inclusief de 'biertienden' en de tienden die van Aleid van Asperen waren gekocht.

De aanspraken van Bernt zijn wel verklaarbaar. Toen hij in 1353 na het overlij- den van zijn vader Arnoud Proeys de pacht van gerecht en tijns als erfgenaam overnam (de pacht was in 1331 voor een periode van 80 jaar uitgegeven), werd in het nieuw opgestelde contract de tekst van het oorspronkelijke pachtcontract van 1331 letterlijk overgenomen, echter met dit verschil dat na 'tins' nu het woord 'tyenden' werd toegevoegd, een woord dat in het oorspronkelijke con- tract ontbrak⁴⁴. De aanspraken die Bernt aan dit contract ontleende, kwamen hem duur te staan. Na een gerechtelijke procedure moest hij in 1386 niet slechts van zijn aanspraken op de tienden van Oostveen afzien maar werd hij tevens gedwongen om gerecht, tijns en tienden van ongeveer de helft van Herberts- kop, die Bernt van de bisschop in leen hield, aan het Domkapittel te verkopen⁴⁵; het kapittel maakte ernst met zijn goederenpolitiek.

Een laatste conflict over de tienden in Oostveen mag niet onvermeld blijven. De bisschop betwistte het Domkapittel in 1355 het recht op de novale tienden in Oostveen⁴⁶. Deze had de bisschop bij de uitgifte der venen ter ontginning immers aan zich voorbehouden. Het betrof een blok tienden, grenzend aan de tienden die Aleid van Asperen aan het Domkapittel had verkocht. Uit andere bron weten we dat deze laatste tienden, die ook rode of novale tienden werden genoemd, gelegen waren 'over de wetering', dus ten noorden van de Bisschopswetering⁴⁷; een indicatie dat de ontginning ten noorden van de Bis- schopswetering in de eerste helft van de veertiende eeuw nog niet erg ver gevord- erd was. De bisschop kwam tot een accoord met het kapittel en zag af van zijn rechten op deze novale tienden. De Domproost behield de eigendom van enkele tiendblokken in het westelijke gedeelte van het gerecht tussen de weg langs

⁴² RAU, Dom, 1474 (1333 april 29).

⁴³ Idem, 876 (1353 mei 11 en 1353 mei 12).

⁴⁴ Idem, 2282 fol. 26r (1353 juni 5 (1331 febr. 1)); vgl. 2347 (1332 juni 27 (1331 febr. 1)).

⁴⁵ Idem, 878 (1386 jan. 18).

⁴⁶ Idem, 877 (1355 nov. 10).

⁴⁷ Idem, 878 (1386 jan. 18).

Blauwkapel naar het noorden en het gerecht Achttienhoven. Hij gaf ze aan leken in leen⁴⁸.

Voordat wij nu de blik richten op Herbertskop, laten we in het kort de pachters van gerecht en tijns van Oostveen de revue passeren tot het moment dat Oostveen en Herbertskop tezamen door de Domproost werden verpacht (in 1404). Al eerder kwam ter sprake dat Ludolf van Overdevecht, ridder, een gerecht bezat, de dertig hoeven in den Biesen genaamd, dat zowel Oostveen als Herbertskop omvat moet hebben. Dat deze twee gerechten tezamen het gerecht van heer Ludolf van Overdevecht werden genoemd, hoeft ons niet te verbazen, ook al bezat heer Ludolf zijn bevoegdheden in deze twee gerechten, zoals we zullen zien, op verschillende titel. Toen Oostveen en Herbertskop in de vijftiende eeuw door de Domproost werden verpacht als het Domproostengerecht op het Oostveen⁴⁹, bleven desondanks in Oostveen en Herbertskop nog afzonderlijke rechtbanken onder eigen schouten functioneren⁵⁰. Toch werd dit Domproostengerecht als geheel soms ook naar de pachter ervan genoemd, bij voorbeeld het gerecht van Adriaan van Pallaes in 1504⁵¹.

Wij nemen aan dat heer Ludolf het gerecht van Oostveen van proost en kapittel van de Dom in erfpacht hield. Immers het gerecht ging over van vader op zoon. Blijkens de goederenlijst van omstreeks 1300 voorin het necrologium van het kapittel van Oudmunster vormden de dertig hoeven toen het gerecht van Herman van Overdevecht, zoon van Ludolf⁵². Voorts werd het gerecht met de tijns in 1331 verpacht aan Arnoud Proeys met de vermelding dat voordien Herbert van Overdevecht deze van de Domproost 'gehouden' had; en Herbert was weer een zoon van Herman⁵³. In 1353 ging de pacht, die voor 80 jaar was verleend, over op de zoon en erfgenaam van Arnoud, Bernt Proeys⁵⁴.

De ligging van Herbertskop is onderwerp van discussie geweest. Gottschalk meende dat het gerecht van de dertig hoeven in zijn geheel als het gerecht Herbertskop moet worden gezien. Dekker corrigeerde deze opvatting; hij toonde aan dat Herbertskop als een smalle strook ingeklemd lag tussen het gerecht van Overdevecht aan de oostzijde en het gerecht van de Domproost (Oostveen) aan de westzijde. De breedte van Herbertskop aan de ontginningsbasis, vier hoeven van 112,5 meter breedte per stuk, kwam eerder al ter sprake. Dat Herbertskop aan de Bisschopswetering een noordelijke begrenzing zou hebben gevonden, zoals Dekker stelde⁵⁵, wordt echter door de bronnen weersproken. Herbertskop strekte zich net als de andere gerechten ten noordoosten van de Vecht vanaf de Hoofddijk uit tot in de wildernis bij de Vuurse. Een en ander moge uit het vervolg duidelijk worden.

Het gerecht van Herbertskop, net als Oostveen gelegen 'opt Veen', was met tijns en tiende een leengoed, dat de bisschop uitgaf 'in dienstmanstat'⁵⁶. Dek-

⁴⁸ De beleningen zijn geregistreerd in de leenregisters van de proosdij, die omstreeks 1400 aanvangen: RAU, Dom, 2368-1 fol. 41v en 49v.

⁴⁹ Idem, 2353 (1438 mei 31).

⁵⁰ Dekker, *Kromme Rijngebied*, 416.

⁵¹ RAU, Dom, 56-1 fol. 208r (1504 mei 9).

⁵² RAU, Oudmunster, 396 (ongefolieerd); vgl. OSU, IV, nr. 2404 (1289 dec. 24).

⁵³ Dekker, *Kromme Rijngebied*, 417.

⁵⁴ RAU, Dom, 2282 fol. 26r (1353 juni 5 (1331 febr. 1)).

⁵⁵ Gottschalk, 'Ontginning', 208; Dekker, *Kromme Rijngebied*, 416, 425.

⁵⁶ RAU, Dom, 2347 (1321 sept. 23).

ker veronderstelt dat de naam Herbertskop verwijst naar de Domproost Hartbert, die in 1139 de bisschopszetel van Utrecht beklom⁵⁷. Of deze nu voor 1139 zelf als 'oper' van Herbertskop is opgetreden dan wel als bisschop zijn naam aan deze ontginning heeft gegeven, in ieder geval heeft de toenmalige Utrechtse bisschop bij de uitgifte gerecht, tijns en tienden voor zich gereserveerd en als dienstgoed aan een van zijn ministerialen in leen gegeven. Of deze ministeriaal verder ook namens de bisschop bij de uitgifte een rol heeft gespeeld, is niet meer na te gaan maar valt niet uit te sluiten.

Welk ministerialen-geslacht met Herbertskop verbonden is geweest, blijkt nergens rechtstreeks, maar wij vermoeden dat het alweer de familie van Overdevecht geweest moet zijn. De veronderstelling dat het gerecht van heer Ludolf en later van Herman van Overdevecht van de dertig hoeven 'in den Biesen' mede het gerecht Herbertskop omvatte, werd eerder reeds beargumenteerd. Maar er zijn meer aanwijzingen. De oudste ons bekende houder van het dienstgoed Herbertskop is jonkvrouw Aleid, dochter van Lambert de Vries. Zij draagt het goed in 1321 op aan de bisschop, die er vervolgens Arnoud Proeys mee beleent, ook weer in dienstmanstat⁵⁸.

Lambert de Vries was een puissant rijk Utrechts patriciër, die niet alleen de voornaamste geldschieder en bankier van de bisschop van Utrecht en van de graaf van Holland was, maar zich evenzeer bereid toonde de geldzorgen van de Stichtse ministerialen-families door leningen tijdelijk te verlichten. Zijn rijkdom, politieke invloed en levensstaat hadden hem doen stijgen tot in de klasse der ridderschap⁵⁹.

Nu hield de familie Van Overdevecht in de tweede helft van de dertiende eeuw op uitgebreide schaal uitverkoop van haar goederen, 'bekroond' met de verpanding van het stamhuis ten zuidwesten van Herbertskop aan de Vecht, gevolgd door verkoop ervan aan de Sint Stevensabdij Oudwijk in 1317. Veel van deze door de Van Overdevechts verkochte goederen, inclusief het stamhuis, hadden zij in leen gehouden van de Domproost. Dichtbij het huis Overdevecht lag nog in 1330 een bezitting van de Domproost die omschreven werd als 'dat ghoet over die Vecht dat haren Lambrechts Vreesen was'⁶⁰. Het ligt dunkt ons voor de hand dat Lambert de Vries gerecht, tijns en tiende van Herbertskop van Herman van Overdevecht gekocht heeft en er door de bisschop mee is beleend. Gezien het dienstgoed-karakter moet hij toen tot de stand der ministerialen van de bisschop zijn togetreden, zo hij dat tevoren nog niet had gedaan. Na overlijden van Arnoud Proeys, burger van Utrecht, is diens zoon Bernt in 1357 met Herbertskop beleend⁶¹. Als gevolg van het conflict met het Domkapittel over de tienden in het aangrenzende Oostveen werd Bernt in 1386 bij arbitrage door de bisschop en de stad Utrecht gedwongen, het gerecht van Herbertskop met tijns en tienden tussen de Hoofddijk en de Bisschopswetering

⁵⁷ Dekker, *Kromme Rijngebied*, 176.

⁵⁸ RAU, Dom, 2347 (1321 sept. 23).

⁵⁹ F. W. N. Hugenholtz, *Floris V* (Bussum, 1966) 66; OSU, V, p. VII; V, nr. 2635 (1294 juni 25); V, nr. 2669 (1295 febr. 14); V, nr. 2785 (1296 sept. 13).

⁶⁰ OSU, III, nr. 1196 (1249 april 8); III, nr. 1221 (1250); III, nr. 1429 (1258 jan. 14); III, nr. 1585 (1263 jan. 8); IV, nr. 1961 (1278 jan. 7); RAU, Dom, 1445 (1330 aug. 20); Dekker, *Kromme Rijngebied*, 417, 418; RAU, Kleine Kapittelen en Kloosters (KKK), Sint Stevensabdij Oudwijk, 912 (1308 nov. 11 en 1309 maart 9).

⁶¹ RAU, Dom, 2348 (1357 juni 1).

voor een bedrag van 650 oude schilden aan het Domkapittel te verkopen. Hij droeg dit gedeelte van zijn gerecht dan ook op aan de bisschop, zijn leenheer, die het aan het Domkapittel in eigendom gaf. Dit deel van het goed was tenminste weer teruggekeerd in de schoot van de Utrechtse kerk, zo vermeldt de oorkonde triomfantelijk⁶².

Wanneer nu Bernt Proeys, zoon van eerder gemelde Bernt Proeys, in 1402 door de bisschop beleend wordt met gerecht, tijns en tienden van Herbertskop, maar nu vanaf de Bisschopswetering tot aan de wildernis van de Drinschoten bij de Vuurse, na overigens zijn rechten hierop met oorkonden van 's bisschops voorgangers te hebben gestaafd, is alle twijfel over de onbegrensde opstrek van Herbertskop in de richting van de Vuurse weggenomen. Twee jaar later verkoopt Bernt ook deze helft aan het Domkapittel. De bisschop is nu minder gul; ook het kapittel moet dit deel van het goed van de bisschop in leen houden⁶³.

Werd in 1321 nog vermeld dat Herbertskop als dienstgoed in leen gegeven werd, in de verkoopoorkunde van 1386 wordt slechts gesproken van 'titulo feodi', als leengoed. Merkwaardiger is de betiteling 'titulo locationis feodi' in het overigens verder woordelijk gelijkkluidende afschrift van de verkoopoorkunde in een cartularium van het Domkapittel⁶⁴. De verkoopoorkunde van de noordelijke helft van Herbertskop van 1404 geeft eveneens 'titulo locationis feodi'. Een 'pachtleen' is wel een heel bijzondere benaming voor een leen dat voordien als dienstgoed was uitgegeven. Wellicht, maar dat betreft slechts een suggestie, is er verband met de term 'locator', de ondernemer die met de bisschop een cope-contract sloot en op grond daarvan kolonisten aantrok om zijn cope-territoir aan hen ter ontginning uit te geven.

Zoals de bisschop in Oostveen het Domkapittel het recht op de novale tienden ten noorden van de Bisschopswetering betwistte, betwistte hij Bernt Proeys deze tienden in Herbertskop. De naam van het betreffende tiendblok luidt afwisselend 'schutterstiende' en 'Herbertskoppertiend'. Een kaart uit 1792 situeert deze tienden tussen de Bisschopswetering en de Nieuwe Wetering. Beter bewijs van de vrije opstrek van Herbertskop kan nauwelijks geleverd worden⁶⁵.

Na de aankoop van Herbertskop verpachtte de Domproost beide gerechten, Herbertskop en Oostveen, voortaan tezamen en weer mede namens het Domkapittel. Zo pachtte Jan Proeys van Lichtenberg, zoon van Bernt Proeys en burger van Utrecht, in navolging van zijn voorouders dit gerecht 'opt Oostveen' met de tijns en nog zes viertelen veen voor een periode van 80 jaar tegen een jaarlijks pacht van 11 mark zilver en 25 kapoenen. Bij tussentijds overlijden diende het goed opnieuw aan proost en kapittel te worden verzocht. Op deze wijze ontmoeten wij vanaf 1449 als pachter Haze, dochter van Jan Proeys van Lichtenberg, gehuwd met Hubert van Pallaes, ook lid van een voor-aanstaand Utrechts patriciërsgezicht; vervolgens vanaf 1474 Floris van Pallaes en van 1498 tot het einde van de termijn in 1518 diens zoon Adriaan van Pallaes⁶⁶. Vanaf 1518 benoemden proost en kapittel zelf rechtstreeks een

⁶² Idem, 878 (1386 jan. 18); 2350 (1386 jan. 19).

⁶³ Idem, 2351 (1402 jan. 8 en 1404 april 22); Maris, *Repertorium-leenprotocollen*, 237.

⁶⁴ RAU, Dom, 55-1 fol. 28r (1386 januari 19).

⁶⁵ RAU, Bisschoppen, 309 (1389 april 9); RAU, Dom, 2350 (1386 jan. 18); 633 (anno 1496/1497); 884 (anno 1792).

⁶⁶ Idem, 2353 (1438 mei 31); 2354 (1452 april 26 (1449 juni 28)); 696 (anno 1474/1475, 1498/1499, 1518/1519: Et iste est ultimus annus).

schout, zodat zij niet slechts de pachtsom maar alle inkomsten van gerecht en tijns ontvingen, slechts verminderd met het salaris dat de schout als ambtenaar van proost en kapittel ongetwijfeld toekwam. Zij hebben tegelijkertijd met deze verandering de burensrechtspraak vervangen door schepenrechtspraak. Vonnis werd nu niet langer gewezen door landgenoten en burens, dat wil zeggen door alle grondeigenaars gezamenlijk, maar door enkele vertegenwoordigers, schepenen genaamd, die voor een beperkte periode, meestal twee jaar, uit hun midden gekozen werden. Zij legden voor hun ambtsaanvaarding ten overstaan van de schout als plaatsvervanger van de gerechtsheer een eed af ter bevordering van een onpartijdige en eerlijke rechtspraak⁶⁷.

Een machtig middel waarmee het Domkapittel toetreding van ongewenste elementen tot de kring der landgenoten en burens kon verhinderen, voorzover het althans de eigenaren van grond betrof, was het zogenaamde voorkoopbeding. Elke overdracht van grondeigendom voor het gerecht van Oostveen en na de overname door het Domkapittel, van Oostveen en Herbertskop beide, diende door de schout van het gerecht bij proost of kapittel te worden aangemeld. Daarop konden proost en kapittel zich twee weken beraden of zij niet zelf de eigendom van het perceel wilden verwerven tegen betaling van de tussen koper en verkoper reeds overeengekomen prijs. Zagen zij hiervan af, dan kon de overdracht van het goed aan de oorspronkelijke koper ongehinderd doorgang vinden.

In alle verpachtingen van het gerecht van Oostveen of Oostveen en Herbertskop samen door proost en kapittel wordt het voorkoopbeding steeds duidelijk en uitvoerig verwoord zonder dat de naam ervan overigens genoemd wordt. Een afschrift van de verpachting van 1331 in een register van de Domproost uit later tijd bevat evenwel in het opschrift de zinsnede: '... daerinne bevoorwaert zijn dije voercopen inden Oostveen'⁶⁸. Men kan zich afvragen in hoeverre er verschil bestond tussen het uit andere cope-gebieden bekende recht van nakoop en het in Oostveen uitgeoefende recht van voorkoop, met name wat betreft beider functie van naastingsrecht. Volgens de Costumen van het Overkwartier, het zuid-oostelijk deel van het Sticht Utrecht, werd in dit kwartier geen recht van naasting uitgeoefend, wel het recht van voorkoop: te weten in Odijk en in het ten oosten van Herbertskop gelegen gerecht van Oostbroek-De Bilt⁶⁹. In de gerechten waar de gerechtsheer het nakooprecht toekwam, kon deze de verkochte grond niet alleen aan zich trekken maar veelal ook alsnog bij opbod aan een meer biedende verkopen, waarbij het verschil met de oorspronkelijke verkoopprijs aan de gerechtsheer verviel. Zag de gerechtsheer in deze gebieden af van zijn naastingsrecht, dan was hem een handwissel verschuldigd, bij voorbeeld de 13e penning, dat wil zeggen ongeveer 8,5% van de waarde van de grond, of ook wel een ham. Van een dergelijke handwissel blijkt ons uit

⁶⁷ Een eerder experiment in deze richting was blijkbaar mislukt. In 1481 werd een rentebrief gepasseerd voor het gerecht van Oostveen, bestaande uit Adriaan Janszoon, schout namens Floris van Pallaes, die het gerecht van de Domproost in pacht hield, en twee 'gesworen scepene', RAU, Dom, 1479 (1481 maart 11). Hierna is tot 1518 echter steeds weer sprake van landgenoten en burens.

⁶⁸ RAU, Dom, 1419 (ongefolieerd).

⁶⁹ *Groot Placaatboek vervattende alle de placaten 's Lands van Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten*, J. van de Water, ed., I (Utrecht, 1729) 434.

Oostveen niets. Toch moet het recht van voorkoop aldaar gezien het karakter ervan net als het recht van nakoop als een alternatief voor of vorm van naastingsrecht worden beschouwd.

Het recht van voorkoop zal net als elders bij de uitgifte van het te ontginnen gebied samen met de vorming van het gerecht door de bisschop of andere 'vercopers' zijn verleend. Daardoor bleef de selectie van immigranten en later de toelating van nieuwe grondeigenaars, die immers met de volledige eigendom van de grond in het gerecht tegelijkertijd allerlei staatkundige rechten verwierven, voorbehouden aan de gerechtsheer die het overheidsgezag ter plaatse uitoefende, in Oostveen proost en kapittel van de Dom⁷⁰. Het Domkapittel heeft het voorkooprecht zonder twijfel ook aangewend om zijn eigen grondbezit in Oostveen uit te breiden en te consolideren. Ons is een geval overgeleverd waarbij het kapittel ook daadwerkelijk gebruik gemaakt heeft van het recht van voorkoop. Het aldus aangeworven perceel lag uitgerekend naast een perceel dat al eigendom van het kapittel was.

De uitoefening van het recht betekende een lelijke tegenvaller voor de overige betrokken partijen. De voorgenomen verkoop van het perceel vormde namelijk onderdeel van een financieringstransactie. De verkoper verkocht zijn perceel en nam het onmiddellijk weer in erfpacht terug. De jaarlijkse pachtprijs werd beschouwd als een losrente, bestemd voor een lijfrente voor de beide dochters van de koper. Deze losrente kon met 300 Karoli gulden worden afgekocht, waarna de oorspronkelijke eigenaar weer de volle eigendomstitel over het goed zou verwerven. Dat het om een aangepaste vorm van erfpacht ging, blijkt alleen al uit de vervaldagen van de rente; waren de vervaldagen voor normale erfpachten steeds Sint Maarten in de winter (11 november) en Sint Pieter ad cathedram (22 februari), bij dergelijke financieringscontracten werden de vervaldagen willekeurig door partijen vastgesteld. Nu het Domkapittel gebruik maakte van het recht van voorkoop, kon het goed niet meer in handen van de oorspronkelijke eigenaar terugkeren; de koper moest derhalve omzien naar een nieuw beleggingsobject waaruit zijn twee dochters een lijfrente konden genieten⁷¹.

Resumerend kunnen we stellen dat er een trend valt waar te nemen in de ontwikkelingen rond eigendom en bezit van rechtsmacht, tijns en tienden in Oostveen en Herbertskop in de middeleeuwen. Had nog in de dertiende eeuw het ministerialen-geslacht van Overdevecht het gerecht van Oostveen in pacht en dat van Herbertskop als dienstgoed in leen, in de veertiende eeuw zien wij een geslacht van Utrechtse patriciërs, de familie Proeys, de fakkel overnemen. Hun aanzien was intussen zozeer gestegen, dat wij hen als (aspirant-)leden van de ridderschap ontmoeten; in 1353 noemt Bernt Proeys zich 'knappe'⁷². Dit geldt ook voor de bankier-speculant Lambert de Vries, die behalve burger van Utrecht ook ridder genoemd wordt en vermoedelijk zelfs ministeriaal van de

⁷⁰ Van der Linden, *De Cope*, 193-202. Deze auteur kondigt in zijn hoofdstuk 'Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II (Haarlem/Bussum, 1982), 48-82, in noot 75 aan dat deze visie herziening behoeft. Nakoop en 13e penning zouden niet bij de uitgifte van de betreffende gerechten zijn ingevoerd. De auteur verwijst naar een nog te verschijnen eindverslag van het ZWO-project Historisch Streekonderzoek Woerden.

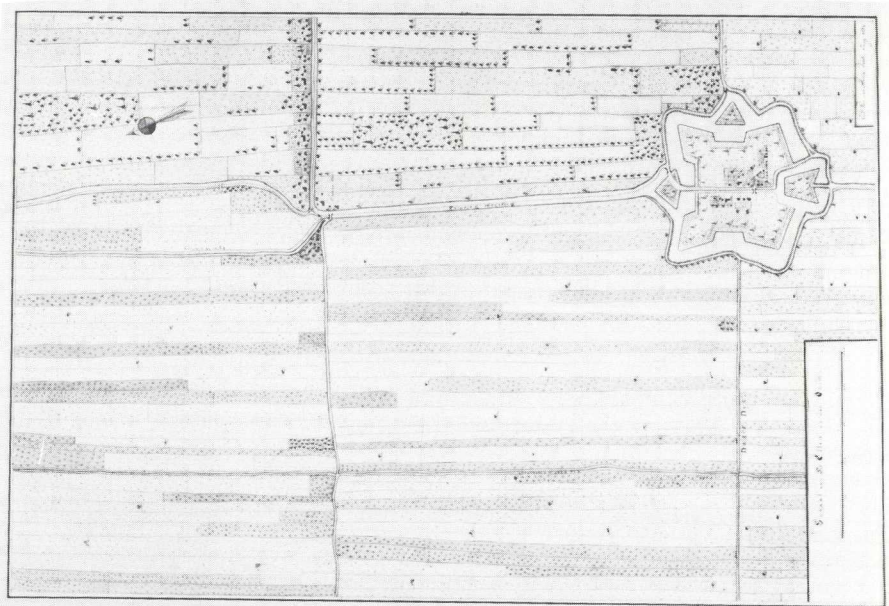
⁷¹ RAU, Dom, 2146 (1568 maart 24 en 1569 juni 25).

⁷² Idem, 2282 fol. 26r (1353 juni 5 (1331 febr. 1)).

bisschop van Utrecht is geweest. De gerichte politiek van het Domkapittel om goederen en inkomsten van de Utrechtse kerk weer zoveel mogelijk in geestelijke handen terug te brengen, heeft echter tot een duidelijke achteruitgang van de invloed van de familie Proeys geleid. In de eerste helft van de zestiende eeuw verliezen haar nakomelingen het laatste restant rechtsmacht en bijbehorende inkomsten, dat zij gedurende de vijftiende eeuw nog van proost en kapittel van de Dom in pacht hielden. Met grote hardnekkigheid heeft het kapittel van de Utrechtse Dom zijn belangen verdedigd in goederen en inkomsten, die zich mede door de nabijheid van de stad Utrecht gemakkelijk lieten beheren en controleren, en heeft het de invloed van de ministeriale en stedelijke elite daarop met succes steeds verder teruggedrongen.

Eigendom en bezit van grond

Nu we inzicht hebben gekregen in de gecompliceerde verhoudingen betreffende gerecht, tijns en tiende in Oostveen en Herbertskop, willen we ons bezighouden met de eigendomsverhoudingen aldaar. De grond was immers verkocht los van gerecht, tijns en tiende, en kon door de eigenaars vrijelijk worden verpacht, vererfd en vervreemd. En getuige de manualen van het morgengeld en het oudschildgeld uit de vijftiende en zestiende eeuw hebben ze dat, voorzover ze leken waren, op grote schaal gedaan. Percelen ter grootte van een hoeve komen in 1548 helemaal niet meer voor in lekenhanden: een halve hoeve is al veel en een kwart hoeve of viertel is normaal. Sommige eigenaars hebben verscheidene percelen, verspreid over verschillende delen van het veen, maar ook daarbij doen zich geen grote opeenhopingen voor. Een man als Florens van Pallaes, vermoede-

Opstreckende percelen bij het fort Blauwkapel, in de richting van de Maartensdijk. Tekening door J. A. van der Monde, 1824. RAU, Top. Atlas, nr. 2097. Foto: RAU.

delijk nazaat van de laatste schout Adriaan Florenszoon, is eigenaar van drie percelen, waarvan het grootste drie viertelen omvat, samen 54,5 morgen, en samen met de abdij Oudwijk eigenaar van anderhalf viertel van 14 morgen⁷³. De erfgenamen van Adriaan van Pallaes hebben nog een perceel van 6 akkers of 15 morgen in eigendom⁷⁴. Florens van Pallaes is er de grootste leekgrondeigenaar, op afstand gevolgd door Joris de Leegh met ca. 36 morgen, verspreid over vier percelen, waarvan hij een perceel van 2,5 morgen deelt met Willem de Leegh en een ander perceel van 14,5 morgen met Wouter van Diemen⁷⁵.

In de manualen van 1456 en 1470 is het bijna niet anders gesteld: percelen van een viertel zijn normaal, van twee viertelen uitzondering, en alleen Jan van Veen heeft een perceel van zeven viertelen ofwel 42 morgen in de dijkhoeven, plus nog een viertel en 4 morgen aldaar, en een viertel plus grond ter waarde van 6,5 schilden in veen en achterland⁷⁶. Ook wordt melding gemaakt van een viertel en 18 gerden (roeden) ter waarde van 7 en 28 schilden in het achterland zonder veen, die aan Hildegond van Veen behoren⁷⁷. Het achterland was het land waar de veenplaggen al afgegraven waren, maar niet zo diep dat er plassen ontstonden of dat de grond alleen voor veeteelt geschikt was. Meer dan in de dijkhoeven werd hier akkerbouw bedreven, waardoor de waarde ook kon worden uitgedrukt in mudden rogge. Deze grond werd toen nog niet in morgens berekend, wat in 1548 wel het geval was.

Diezelfde Hildegond van Veen komt ook al voor in 1368, in het goederenregister van Sint Catharijne, als eigenaresse van grond die aan die van het convent grenst⁷⁸, met de titel 'domicella' of juffer. Zij is dan de weduwe van een zekere Loef Hazaerds en moet blijkens haar titel tot een familie van ridders en knapen behoren. Nu was er inderdaad een ministerialengeslacht Van Veen in de twaalfde en dertiende eeuw, dat tot de ridderschap behoorde maar later niet meer als zodanig voorkomt. Jan van Veen trad in de tweede helft van de vijftiende eeuw op als schepen en raadslid van de stad Utrecht⁷⁹. Tot de ministerialen mogen we wel heer Gerard van Veen, ridder, rekenen, die in 1265 een 'sitwende' of zijkade bezat, gelegen naast de 'sitwende' van de proost van Sint Jan in Achttienhoven, waartussen een watergang gegraven mocht worden⁸⁰, die begon in het gerecht van heer Ludolf van Overdevecht. We tasten hopelijk niet ver mis, wanneer we die zijkade en ook de latere viertelen van Jan van Veen in de dijkhoeven zoeken in het westelijke stuk van Oostveen tussen Gageldijk en Bisschopswetering, grenzende aan Achttienhoven. In 1548 komt de familie helemaal niet meer in Oostveen voor.

⁷³ RAU, Staten van Utrecht vóór 1581, 400, Leggers van het oudschildgeld, 1548 (verder afgekort als: 1548), fol. 256 v, 258v, 260r en 263r.

⁷⁴ 1548, fol. 254v.

⁷⁵ 1548, fol. 259r, 262r, 266r; alleen zijn helften zijn meegeteld bij de 36 morgen.

⁷⁶ RAU, Staten van Utrecht vóór 1581, 335, Legger van het morgengeld in het Nederkwartier met aantekeningen betreffende de ontvangst uit de zetting van 1456 (afgekort: 1456), en 345, Legger etc. van 1470 (afgekort: 1470), fol. 9v, 10r, 11r (dijkhoeven) en fol. 3r, (veen en achterland). De foliëring van 1456 en 1470 is geheel gelijk.

⁷⁷ 1456 en 1470, fol. 5r en v.

⁷⁸ Stadsarchief Gent, Goederenregister Sint Catharijne te Utrecht, fol. 21v.

⁷⁹ Gemeente Archief Utrecht, Stad, I, 13, Raadsdagelijksboek 1385-1528 (afgekort: RDB), 1472, fol. 84r, 86r, 89v, 91r, 138v; 1482, fol. 58, 59, 60r en v; 1487, fol. 139r, 143v; 1488, fol. 147v, 153v, 156v.

⁸⁰ OSU, III, nr. 1672 (1265 juli 21).

In 1456 en 1470 is Jan van Veen er dus de grootste leek-grondeigenaar. De schout Hubert van Pallaes is dan aangeslagen voor twee viertelen, zijn schoonzuster Bate Jan Proeys van Lichtenbergsdochter voor een viertel, Hendrik Jacobszoon [van Lichtenberg] voor een viertel, Willem Jacobszoon van Lichtenberg voor 7 mud rogge en Jan van Lichtenberg Proeyszoon voor 10 mud rogge in het achterland ten noorden van de Bisschopswetering⁸¹. De zes viertelen die bij het schoutambt behoorden, komen in deze manualen niet voor (ook niet op naam van de domproost) en waren dus blijkbaar vrijgesteld van belasting. De meeste van de hier genoemde personen waren burgers van Utrecht, en Lichtenberg, Proeys en Pallaes behoorden in de veertiende en vijftiende eeuw zelfs tot de aanzienlijkste patriciërs van de stad, die niet alleen met elkaar verwant waren maar ook een sterke factie in de raad vormden, de factie der Lichtenbergers. Hun tegenstanders waren in de veertiende eeuw de Fresingers, waartoe de bankier Lambert de Vriese behoorde, die vermoedelijk omstreeks 1300 van Herman van Overdevechts geldnood profiteerde om zich met gerecht, tijns en tiende van Herbertskop te laten belenen. Of het ministerialengeslacht van Overdevecht toen al tot het Utrechtse stadspatriciaat behoorde, weten wij niet, maar later was dat wel het geval: in het Raadsdagelijksboek komt het herhaaldelijk als zodanig voor⁸². Onder de andere leken-eigenaars hebben we eveneens menige burger van Utrecht aangetroffen, en we hebben de indruk dat zij met elkaar verreweg het grootste deel van deze venen bezaten, voorzover deze niet in handen van kerkelijke instellingen berustten. Maar burgers of niet, de grond in Oostveen en Herbertskop was voor elk van deze leken-eigenaars afzonderlijk nauwelijks een beleggingsobject te noemen, zo gering was de omvang van hun percelen aldaar.

Heel anders was het in dat opzicht gesteld met de geestelijke eigenaars: kapittels en kloosters moeten zich hebben beijverd om veenland ter ontginning te verwerven en het blijvend in handen te houden. Wat omvang van grondeigendom betreft, liep de abdij Oudwijk voorop, met in 1456 en 1470 zeven viertelen in het veen, 266 morgen ofwel zes en een kwart hoeven van 24 morgen en ruim zeven hoeven van 16 morgen in de dijkhoeven, waarvan er een over de steenweg lag, en een halve hoeve van 14 morgen in Herbertskop⁸³. Het grootste deel daarvan was verpacht maar zes viertelen in het veen en zeven hoeven van 16 morgen waren bij de kloosterzusters zelf in gebruik.

In 1548 was de Oudwijkse eigendom in het veen nog uitgebreid tot acht akkers van 20 morgen samen, een viertel van 15 morgen en acht viertelen van 17,6 morgen, die echter door anderen werden gebruikt⁸⁴. De abdij gebruikte toen zes van de zeven hoeven van 16 morgen zelf, die werden gesitueerd over de Hoofddijk aan de Biltse steenweg⁸⁵. Met die omschrijving werd vermoedelijk het land ten zuidoosten van de Biltse weg tussen Herbertskop en de Nicolaasweg bedoeld, net buiten de stadsvrijheid en dichtbij de abdij. Volgens de om-

⁸¹ 1456 en 1470, fol. 1r, 6v en 7v.

⁸² RDB, 1429, fol. 47v, 49v; 1438 fol. 185r; 1448, fol. 71v, 72r; 1449, fol. 100r, 103v, 109r, 113r; 1451, fol. 18v; 1452, fol. 94v; 1462, fol. 59v; 1474, fol. 138v; 1481-1483, fol. 39v etc.; en vele andere vermeldingen.

⁸³ 1456 en 1470, fol. 1v, 2v, 8r en v, 9v, 11r, 21r.

⁸⁴ 1548, fol. 256r, 260v, 262r en v.

⁸⁵ 1548, fol. 254r.

schrijving van 1456 en 1470 lag slechts een van de zeven hoeven over de steenweg, een verschil in ligging ten opzichte van 1548 dat wij niet kunnen verklaren, tenzij uit slordigheid van de klerk die de manualen opstelde. Waarschijnlijk was de omschrijving van 1548 de juiste, als men in aanmerking neemt dat Oostveen in 1456 en 1470 zonder die hoeven van 16 morgen ruim zesentwintig dijkhoeven van 24 morgen telde, hetgeen samen met de vier hoeven van Herbertskop overeenkwam met de dertig hoeven van de oorspronkelijke uitmeting. De andere kerkelijke instellingen hadden er ieder afzonderlijk lang niet zoveel grond, soms ook maar enkele viertelen zoals de leken; maar er waren toch een paar grotere eigenaars onder: in 1456 en 1470 had Sint Catharijne vijf viertelen, 10 gerden en 6 loot zilver in het veen en het achterland, en 72 morgen (= drie hoeven van 24 morgen) in de dijkhoeven, plus, samen met het Domkapittel, nog eens tweemaal een halve hoeve in de dijkhoeven⁸⁶; en het Domkapittel zelf had behalve dat aandeel in twee halve hoeven nog 36 morgen (= anderhalve hoeve van 24 morgen) en een half aandeel in een hoeve in de dijkhoeven, en samen met Oudmunster twee viertelen in het veen⁸⁷. Oudmunster had zelf bovendien 32 morgen in de dijkhoeven⁸⁸. Ook het kapittel van Sint Jan mocht er zijn, met 30 morgen in de dijkhoeven (vijf viertelen), een half aandeel in 12 morgen aldaar, en 8 morgen over de steenweg, plus een viertel en 4 loot zilver in veen en achterland⁸⁹. Het cisterciënserinnenklooster van Sint Servaas te Utrecht, sinds ca. 1227 binnen de muren gevestigd, bezat 47 morgen in de dijkhoeven en zes viertel in het veen⁹⁰. Vrouwenklooster was niet gegoed in Oostveen maar wel in Herbertskop, waar het 31 morgen en een kwart aandeel in 28 morgen bezat⁹¹.

Van de dertig dijkhoeven waren er in 1456 en 1470 bijna twintig (478 morgen) in Oostveen en ruim twee en een kwart (66 morgen) in Herbertskop in handen van geestelijke instellingen binnen of vlak buiten de stad Utrecht: samen ruim tweeëntwintig en een kwart hoeve, of ongeveer driekwart van het totaal. Hoewel niet stuk voor stuk grootgrondbezitter, drongen ze met elkaar de leken daar bijna weg. In achterland en veen was de verhouding minder ongelijk, maar ook daar waren ze actief en gebrand op participatie in verdere ontsluiting van het veen in het noorden. Toen er in 1463 werd besloten dat er vanaf de Sint Maartensdijk naar het noorden gestart zou worden met de ontginning tot de Drenschot of Hollandse Rading toe, werden daarvoor afspraken gemaakt tussen de pröbosten, dekens en kapittels van de Dom, Oudmunster en Sint Marie, de commandeurs en conventen van Johannieters (Sint Catharijne) en Duitse orde, de abdisen en kloosters van Oudwijk en Sint Servaas, en tenslotte de landgenoten van de 'twee overste tienhoven'⁹². Daaronder moeten volgens ons de twintig hoeven worden verstaan die in die tijd lagen tussen de Nieuwe Wetering in het zuiden, de Sint Maartensdijk in het noorden, het gerecht Overdevecht in het oosten en de Maartensdijkse vaart en Tolakkersteeg in het westen. Uit de manualen van het oudschildgeld van 1548 blijkt dat daar precies twintig hoeven

⁸⁶ 1456 en 1470, fol. 1v, 2r, 4v, 5r, 7v, 8r en v, 9r, 10v.

⁸⁷ 1456 en 1470, fol. 2v, 9r en v, 10r.

⁸⁸ 1456 en 1470, fol. 8r, 10v.

⁸⁹ 1456 en 1470, fol. 2v, 6r, 8v, 9r, 10r, 11r.

⁹⁰ 1456 en 1470, fol. 1v, 3v, 9r, 10r en v, 11r.

⁹¹ 1456 en 1470, fol. 21r en v.

⁹² RAU, KKK, Sint Stevensabdij Oudwijk, 851 (1463 nov. 3).

lagen, die toen inmiddels helemaal doorliepen naar de grens met het graafschap Holland⁹³.

Conclusie

We mogen stellen dat de invloed van de stad Utrecht zich in Oostveen en Herbertskop wat betreft de grondeigendom vooral manifesteerde in het aandeel van haar kloosters en kapittels, de Sint Stevensabij van Oudwijk voorop, en minder in dat van haar burgers: deze investeerden hier stuk voor stuk geen grote bedragen maar stelden zich met halve en kwart hoeven tevreden. Wel hebben we de indruk dat stadsburgers met elkaar de meerderheid van de leken-eigenaars vormden. De geestelijke instellingen namen met elkaar ongeveer driekwart van de dijkhoeven voor hun rekening, tegen een kwart voor de leken. Verder naar het noorden in het veen was het lekenaandeel iets groter.

De grond was in deze ontginningsgebieden evenwel niet het enige beleggingsobject, want los daarvan werden gerecht, tijns en tiende, of alleen gerecht en tijns, door de bisschop in leen gegeven of door de Domproost verpacht. Nadat deze vermogensbestanddelen in de dertiende eeuw in handen van een schildboortig ministerialengeslacht hadden berust, werden het in de veertiende en vijftiende eeuw juist voor de aanzienlijkste patriciërsfamilies van de stad, uit de machtige factie der Lichtenbergers, aantrekkelijke bronnen van inkomsten en aanzien, die zij slechts ongaarne uit handen gaven.

⁹³ 1548 fol. 260r-265r. Ze worden berekend onder de rubrieken 'Veen viertelen streckende vande nyeuwe weeteringe tot die vuerse toe', 'viertelen vande nyeuwe weeteringe tot Inde Lapeers', 'viertelen [die] strecken tot aen die Raij die compt van leeuwenpaell op sunt martens toorn', en 'viertelen [die] strecken vander nyuwer weeteringe totter drinschoot ofte hollantsche Ray toe'.

'Spoelluden om die stat dairmede te eren'*

Stadsspeellieden in Utrecht in de vijftiende eeuw

M. P. Beukers

Al sinds de vroege Middeleeuwen waren steden dé plaats waar rondreizende kunstenaars hun kunnen vertoonden. Huwelijksfeesten en vorstelijke ontvangsten boden de speellieden mogelijkheden om binnen beschermende muren hun kostje te verdienen. Vooral archiefbronnen en literatuur uit steden die langs handels- en pelgrimsroutes lagen maken al vroeg – sinds de zesde eeuw – melding van muzikanten, goochelaars, vertellers en acteurs binnen de muren. In dergelijke ontmoetingspunten was er altijd wel iemand die de diensten van een speelman kon gebruiken.

Reeds in de Romeinse oudheid trokken zogenaamde mimen door de bewoonde wereld. Ze waren acteur, goochelaar, zanger of verteller. Ook de Germaanse wereld kende haar entertainers, de 'scôps' of heldenzangers. Volgens moderne wetenschappers zouden de middeleeuwse jongleurs of speellieden elementen van beide tradities, romeins en germaans, in zich verenigen. Rond 800 zou dat versmeltingsproces afgerond zijn, hetgeen aan te tonen is door het verschijnen van nieuwe benamingen voor rondreizende kunstenaars in de literatuur zoals ioculator – hij die speelt om te amuseren. Door de christelijke kerk werden deze kunstenaars gewantrouwd. Ze zouden met hun onzedelijk gedrag en onzedelijke verhalen een bedreiging vormen voor de christelijke mensheid. Het feit dat er in concilie- en synodeverslagen ontelbare verboden voorkomen die geestelijken moeten aansporen geen zangers en speellieden te onthalen aan hun tafel, duidt erop dat dit juist veelvuldig voorkwam. Ondanks deze veroordelingen door de Kerk zien we dat steeds vaker speellieden in verbinding kwamen te staan met vorsten en bisschoppen. De aanwijzingen hiervoor in de archieven zijn zeer talrijk. Zo staan de rekeningen van de graven van Holland en van Blois uit de veertiende en vijftiende eeuw bol van de vermeldingen van enerzijds betalingen aan rondtrekkende speellieden, anderzijds van de beloningen voor speellieden van een bevriende vorst of bisschop die hun opwachting kwamen maken aan het Hollandse Hof¹. In de Utrechtse stadsrekeningen werd jaar in jaar uit gesproken van 'ons heren pijpen ende trompers des postulaits', die beloond werden voor bepaalde diensten. Hiermee werden de speellieden, pijpers en trompers van de bisschop van Utrecht bedoeld.

Ook stadsbesturen begonnen in de veertiende eeuw meer en meer speellieden

* Dit artikel is voortgekomen uit mijn publicatie *Stadsspeellieden in vijftiende-eeuws Utrecht* (Utrecht, 1987), verschenen als deel VII van de Scripta Musicologica Ultrajectina. Mijn dank gaat uit naar dr. C. Vellekoop en drs. L. van Tongerloo voor het totstandkomen hiervan.

¹ Zie C. Lingbeek-Schalekamp, *Overheid en muziek in Holland tot 1672* (z.pl., 1984); W. J. A. Jonckbloet, *Geschiedenis der middelnederlandsche dichtkunst*, III (Amsterdam, 1855); A. Jansen, 'Het muziekleven aan het hof van Albrecht van Beieren (1358-1404) in Den Haag', *Tijdschrift voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, XXXVI (1986) 136-157.

aan te nemen. Er zijn wel berichten uit de twaalfde eeuw over stadstrompetters in dienst van bijvoorbeeld Italiaanse steden, maar deze lieden hadden een voorname ceremoniële functie: ze vertegenwoordigden de stedelijke zelfstandigheid en het stedelijk aanzien. Zij gaven meestentijds acte de présence bij een publiek optreden van het stadsbestuur². Vanaf 1400 echter namen stadsbesturen vooral in West-Europa ensembles aan, groepjes van pijpen en trompers, die maaltijden van het stadsbestuur moesten opluisteren, processies moesten begeleiden en dergelijke. De precieze redenen waarom een stadsbestuur op een gegeven moment stadsspeellieden besloot aan te nemen zijn niet bekend, maar waarschijnlijk speelden imitatie van de adel en nadruk op stedelijk aanzien en stedelijke rijkdom een grote rol. Ook Utrecht deed aan deze 'mode' mee. Alvo-rens ik het verhaal van de Utrechtse speellieden zal vertellen, wil ik eerst het bronnenmateriaal presenteren waaruit ik voor dit interessante onderwerp ge-put heb.

Bronnenmateriaal

In het gemeente-archief van Utrecht bevinden zich onder andere de rekeningen van de stad Utrecht, de zogenaamde kameraarsrekeningen. De oudste rekening die we bezitten is uit 1380. De jongste rekening die ik verwerkt heb is die van 1525, maar natuurlijk lopen de stadsrekeningen nog verder door. Er is niet van elk jaar een rekening overgeleverd en bovendien zijn er drie soorten rekeningen. Voor dit onderzoek bleken de gecombineerde rekeningen van de eerste en tweede kameraar over de jaren 1380-1442 en de rekeningen van de tweede kameraar, bewaard vanaf 1461, het belangrijkste. In die rekeningen vinden we het loon van de stadsspeellieden, we kunnen er terugvinden of ze kleding op kosten van de stad ontvingen, voor wat voor bezigheden ze nog apart betaald werden en soms ook de boetes die hen opgelegd werden na een bepaald misdrijf. Naast deze kameraarsrekeningen is nog een grote hoeveelheid andere archiefstukken doorgenomen, onder andere het raadsdagelijksboek, het buurspraakboek, de rekeningen van de Utrechtse broederschappen uit de vijftiende eeuw en de schutmeestersrekeningen³. Ik heb mij voor dit onderzoek geconcentreerd op de stad Utrecht, hoewel ik ook graag meer over muzikanten aan het bisschoppelijke hof had willen opnemen. Gebrek aan bronnenmateriaal – de bisschoppelijke rekeningen zijn in de loop der eeuwen grotendeels verloren gegaan – was de belangrijkste factor die dit verhinderd heeft.

De eerste speellieden in Utrecht

Jan Obis 'die stad horenblaser' is één der eerste instrumentalisten in dienst van de stad die we in de kameraarsrekeningen van Utrecht tegenkomen. Jan ontving in 1380 onder andere een 'pels' van het stadsbestuur, een warm kle-

² S. Zak, *Musik als 'Ehr und Zier' im mittelalterlichen Reich* (Neuss, 1979) 146.

³ De belangrijkste bronnen waren: Gemeentearchief Utrecht (GAU), Stad, I, 13: raadsdagelijksboek (1402-1524); 16: buurspraakboek (1390-1528); 587: gecombineerde rekeningen van de eerste en tweede kameraar (1380-1442); 626: rekeningen van de tweede kameraar (1461-1528) en 630: schutmeestersrekeningen (1428-1528). Bij de stad bewaarde archieven, I, 156, 171, 202, 220, 251, 275, 286, 317, 321, 359 en 365: rekeningen van diverse broederschappen.

dingstuk. In datzelfde jaar komen we ook Roelkiin de hoornblazer, een tromper en diverse speellieden in de rekening tegen. Van die speellieden weten we alleen dat ze optraden bij het papegaaischieten, de jaarlijkse schietwedstrijd van de schutten, het Utrechtse legercorpsje. Jan Obis, Roelkiin en de tromper hadden waarschijnlijk een meer officiële relatie met het stadsbestuur dan deze speellieden. Van Jan werd gezegd dat hij zijn burgerschap kreeg 'om nyet'. De tromper had de stad 'voertiids trouweliken ghedient', waarvoor hij 10 sc. ontving. Roelkiin stierf in 1380 en er werd iemand naar De Haar gestuurd om een vervanger te zoeken. De eerste echte speellieden worden vermeld in de rekening van 1402/03. Twee pijpers en twee trompers, waarvan de ene tromper ook nog hoornblazer was, werden door de stad betaald, gekleed en regelmatig op wijn onthaald. Er wordt in diezelfde rekening gesproken van 'der stat vier spoellude' en een vergelijking van namen wijst uit dat hiermee de eerdergenoemde twee pijpers en twee trompers bedoeld werden. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de stad Utrecht zeker vanaf 1402 de beschikking had over vier speellieden die een min of meer officiële relatie met het stadsbestuur hadden. Naast deze vier Utrechtse speellieden vinden we nog een groot aantal speellieden die hun medewerking verleenden aan verschillende processies. Een voorbeeld van een vermelding die in een willekeurig jaar zou hebben kunnen voorkomen is: 'item ghegheven op onser vrouwendach 26 spoeluden die voer onser vrouwen spoelden elken 5 wit maect 8 p. 17 sc. 1 d.'

Het aantal van vier speellieden in stadsdienst is een aantal dat niet alleen in Utrecht gedurende de hele vijftiende eeuw een gegeven was, maar ook in plaatsen als Bazel, Mechelen, Leiden, Haarlem en Deventer. Soms treft men vijf speellieden aan in een stad gedurende een bepaalde periode, soms drie, maar het gemiddelde schommelt rond de vier. Ook de samenstelling van de groep was overal gelijk. Het aantal pijpers was nooit minder dan het aantal trompers. Aan het begin van de vijftiende eeuw kwam de verhouding twee pijpers en twee trompers vaak voor, later werd dit drie pijpers en één tromper. Voor Nederland gaat dit bijvoorbeeld op voor Haarlem, Deventer en Leiden⁴. De muzikant die het langst in Utrechtse stadsdienst is geweest is Hannijn de tromper. Vanaf 1427 tot 1453 diende hij de stad zo goed, dat het stadsbestuur hem in 1453 voor de rest van zijn leven een jaarlijkse vergoeding toekende gelijk aan zijn loon. Hannijn stierf in 1457.

In de jaren zeventig van de vijftiende eeuw waren er problemen met het aantrekken van betrouwbare lieden. Tromper na tromper verdween, al dan niet met medeneming van stadsbezittingen zoals het zilveren speelliedeninsigne. Ook de jaren tachtig waren roerige jaren. Als gevolg van de Stichtse burgeroorlog, 1481-1483, werden vele stadsdienaren ontslagen, waaronder ook de stadsspeellieden. Sommigen van hen hadden nog jaren later een vordering bij de kameraar lopen wegens achterstallig loon. Van één van hen, Adriaen die Haze de oude, weten we dat hij naar Kampen is getrokken en al snel weer een baan

⁴ Haarlem: zie *Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden*, M. A. Vente en C. Vlam, eds., III (Amsterdam, 1980) 135-139. Deventer: zie B. Dubbe, 'Bijdrage tot de geschiedenis van het muzikleven te Deventer tot het eind van de 18de eeuw', *Verslagen en Mededelingen van de vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*, LXXVI (1961) 111-155. Leiden: zie A. Annegarn, *Floris en Cornelis Schuyt. Muziek in Leiden voor de vijftiende tot het begin van de zeventiende eeuw* (Utrecht, 1973).

als stadsspeelman veroverd had. Zelfs zijn twee zonen werden in Kampen als stadsspeellieden aangenomen⁵. Pas in 1489 werden er in Utrecht nieuwe speellieden, afkomstig uit Brabant, aangenomen. Eerder had een groep muzikanten uit Middelburg al gesolliciteerd, maar zij werden blijkbaar te licht bevonden en met vergoeding van gemaakte kosten weer op pad gestuurd⁶.

Taken van de stadsspeellieden

De belangrijkste taak die de stadsspeellieden in Utrecht hadden was het begeleiden van de vele processies die jaarlijks door de straten van de stad trokken. Niet alleen bij de grote processies die door het stadsbestuur werden georganiseerd werd hun medewerking verlangd, ook de talrijke Utrechtse broederschappen maakten veelvuldig gebruik van de stedelijke pijpers en trompers. De Onze-Lieve-Vrouwe-broederschap ter Nood Gods in de Jacobikerk bijvoorbeeld gaf vanaf 1414, het jaar waarvan ons de eerste rekening van deze broederschap is overgeleverd, tot 1481 jaarlijks een bedrag uit voor de tromper en de pijpers. Dat hiermee inderdaad de stadsspeellieden bedoeld werden, blijkt onder andere uit een specifieke vermelding van Hannijn de tromper 'die opte orghelen ghetrompt' heeft. Regelmatig werd de groep ook aangeduid met 'die stadstrompers'. Uit enkele andere broederschapsrekeningen blijkt duidelijker wat de taak van de stadsspeellieden was op de feestdagen van de broederschappen. De procurator van de Onze-Lieve-Vrouwe-broederschap in de Predikherenkerk meldde in 1414: 'Item gegeven den 3 pipers die mit ons van der plaetsen ghingen ter kercken tesamen 7 wit'. Begeleid door drie pijpers vertrokken de broederschapsleden vanaf de Plaats, de huidige Stadhuisbrug, naar de Predikherenkerk. Ook in de rekeningen van de St. Anthonisbroederschap in de Buurkerk vinden we dergelijke vermeldingen. De stadsspeellieden waren tevens te vinden in de grote stadsprocessies te Utrecht:

- op 2 februari, ter gelegenheid van Maria Lichtmis;
- bij de processies die ter ere van Pontianus en Agnes gehouden werden, op respectievelijk 14 en 21 januari;
- op Sacramentsdag;
- op 23 juli, de dag na de feestdag van Maria Magdalena.

De Utrechtse kameraars vermelden niet of nauwelijks wat de taak van de pijpers en trompers in de processies was. Het is mogelijk dat ze slechts signalen gaven om de processie aan te kondigen en de weg vrij te maken, maar anderzijds zijn er ook aanwijzingen dat men wel degelijk muziek uitvoerde tussen de diverse groepen waaruit de processie was opgebouwd⁷. Op 2 februari 1430

⁵ *Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden*, M. A. Vente en C. Vlam, eds., I (z.pl., 1965) 141.

⁶ Het volledige raadsbesluit uit 1489 luidde: 'scepnen, rade ende oudermannen hebben aengemen vier spoellude uit Brabant die drie geboeren op gewoenliken dienst te doen ende zellen des avonts eer zij opten toern gaen, alle Heylige dagen 's avonts op Hazeberch een motet spelen ende alle saterdaghes avonts ende alle Onse Lieve Vroue dage des avonts zellen zij Onser Vrou Lof spoelen in die Buerkerck. Ende zellen elx hebben 's jaers voer hoer pensy vijftich Rijns gld. current, sulx gelt als in den budel gaet', GAU, Stad, I, 13, fol. 51v (13 oktober). Eerder, op 17 augustus, was besloten: 'Item men zel weder zien om spoelluden als wij hadden voer den oirloge na ouder gewoenten om die stat dairmede te eren.'.

⁷ Zie onder meer E. A. Bowles, 'Musical instruments in the medieval Corpus Christi processions', *Journal of the American Musicological Society*, XVII (1964) 251-260.

speelden de Utrechtse trompers en pijpers voor het beeld van Onze-Lieve-Vrouw in de processie van Maria Lichtmis en in 1474, toen er problemen waren met de eigen tromper, huurde de stad de tromper van Amersfoort in om te spelen voor het beeld van S. Agnes en dat van Onze-Lieve-Vrouw in de gelijknamige processies⁸. Met al deze processies, voor de stad en voor de broederschappen, waren de speellieden een groot deel van hun tijd bezig. Maar er waren nog andere bezigheden. Ieder jaar hielden de Utrechtse schutten hun schietwedstrijden. Er werd papegaai geschoten. Ook daarbij waren de pijpers en trompers aanwezig. Loon ontving men van de schutters, wijn na afloop van het evenement op kosten van de stad. Weer is niet duidelijk wat hun precieze taak was, maar men kan zich voorstellen dat het triomfantelijk begeleiden van de overwinnaars tot hun taken behoorde.

Naast deze vaste elementen moesten de speellieden ook beschikbaar zijn voor eenmalige gebeurtenissen zoals, bijvoorbeeld, een loterij in 1464. Voor Hasenberch, op een verhoging waarover een zeil was gespannen, werd het schepenbo-deambt verloot. Andere prijzen bestonden uit zilveren kruisen en zilveren lepels. Van der Monde, in een artikel over deze loterij, suggereerde dat de pijpers de spanning verhoogden door bij elke trekking luid te blazen en daarnaast voor de ontspanning zorgden door vrolijke deuntjes te spelen. Dit is een mogelijke interpretatie, maar meer concrete gegevens hierover ontbreken⁹.

In veel moderne literatuur¹⁰ is de opvatting te vinden, dat de stadsspeellieden voortgekomen zijn uit de torenwachters, die op een gegeven moment door het stadsbestuur van hun torens gehaald zijn om de burgers te vermaken met een vrolijk muziekje of om een hoge gast in te halen. Voor veel Westeuropese steden is deze veronderstelling met archiefmateriaal te onderbouwen. In Mechelen is een Jacquemyn Boveyne wachter en pijper tegelijk en in Brugge moet wachter Joris de Brienne 'pipen up dhalle'¹¹. Op basis van het Utrechtse materiaal ben ik echter geneigd het eens te zijn met Sabine Zak, die in haar uitmuntende studie over de middeleeuwse wereldse muziek en haar beoefenaars de mening verdedigt dat torenwachters tot het einde van de vijftiende eeuw niet tot de stadsmusici gerekend moesten worden, omdat zij slechts kunstloze signalen produceren op hoorn of trompet¹². De vroegste vermelding van een instrumentalist in de Utrechtse stadsrekeningen betreft een hoornblazer. Deze functie blijft tot 1441 bestaan, waarna de vermeldingen over een speciale hoornblazer uit de rekeningen verdwijnen. Wel treffen we sinds het begin van de vijftiende eeuw torenwachters aan, die vanaf 1461 ook als hoornblazers aangeduid worden. Als we de situatie over de hele linie bekijken zien we in 1380 een hoornblazer naast diverse torenwachters, vanaf 1402 tot 1441 hoornblazer, torenwachters en pijpers, en vanaf 1461 stadpijpers naast torenwachters die tevens als

⁸ GAU, Stad, I, 587, fol. 22v en 626, fol. 36r.

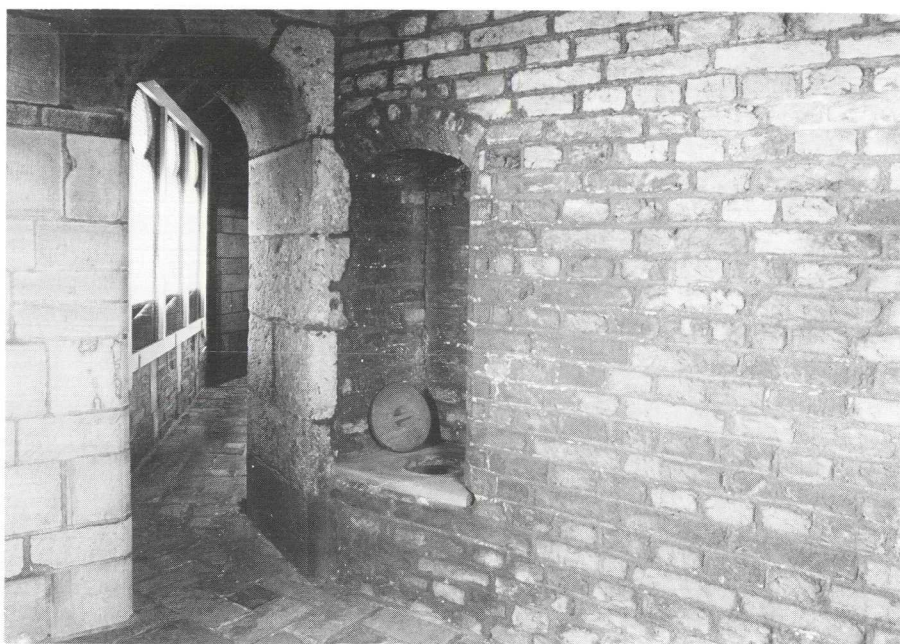
⁹ N. van der Monde, 'Zeden en gewoonten der Utrechtenaren in de vijftiende eeuw; dl. II, Loterijen', *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, V (1893) 308-315.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld R. Strohm, *Music in medieval Bruges* (Oxford, 1985); H. Schwab, *Die Anfänge des weltlichen Berufsmusikertums in der mittelalterlichen Stadt* (Kassel, 1982); K. Polk, 'Wind bands of medieval Flemish cities', *Brass and Woodwind Quarterly*, I (1968) 93-113; en E. A. Bowles, 'Tower musicians in the middle ages', *Brass Quarterly*, V, no. 3 (1962) 93-101.

¹¹ Mechelen: R. van Aerde, *Ménestrels communaux Malinois et instrumentalistes divers, établis ou de passage à Malines, de 1311 à 1790* (Malines, 1911) 66; Brugge: L. Gilliodts-van Severen, *Les ménestrels de Bruges* (Bruges, 1912) 41.

¹² Zak, *Musik als 'Ehr und Zier'*, 121.

De latrine in de Buurkerktoren anno 1988.

Foto: Foto Dienst Utrecht, nr. B 8.281-G

hoornblazers aangeduid werden. Deze torenwachters hadden hun uitkijkpost bovenop de Buurkerktoren, waar zij kaarsen en verwarming tot hun beschikking hadden. Zij waren er dus zeker 's nachts. Aangezien er altijd torenwachters aan te wijzen zijn in Utrecht in de vijftiende eeuw, waarom zouden de stadsspeellieden dan nog een waakfunctie gehad hebben? Daar hadden ze trouwens nauwelijks tijd voor. Overdag moesten ze de vele processies begeleiden, 's nachts hadden zij hun nachtrust hard nodig om de volgende dag weer de volgende processie te kunnen begeleiden.

De Utrechtse stadsspeellieden hadden overigens wel een taak op de Buurkerktoren. Sinds 1441 bezaten ze sleutels van de toren, die in 1483 bij hun ontslag weer ingenomen werden. Ook na 1489, toen er weer nieuwe speellieden waren aangenomen, werden er sleutels verstrekt. Er werd in 1489 zelfs een latrine op de toren aangelegd of verbeterd voor pijpers. De schutmeesters meldden in 1489: 'Item gegeven van twee rasters doer te sagen tot den pijpers latrynen op den toern 7 sc 6 d'. Het raads dagelijks boek vermeldde in 1489 het volgende: de pijpers moeten 's avonds voor zij de toren opgaan alle heiligendagen, alle Mariadagen en alle zaterdagen het Onze-Lieve-Vrouwe-lof spelen in de Buurkerk. Ook uit andere steden, zoals Kampen, Antwerpen, Oudenaarde en Lille, zijn dergelijke bepalingen over een regelmatig terugkerend 'concert' bekend¹³. De Raad vond het zo vanzelfsprekend dat de pijpers 's avonds de toren opgingen dat men niet eens vermeldde waarom ze dat deden. Om te waken zeker niet, want daar had men torenwachters voor. Voor het geven van signalen als 'opstaan', 'poortsluiten' en de aanduiding van de kanonieke uren had men spe-

¹³ Voor Kampen, zie: *Bouwstenen*, I, 141. Voor Antwerpen, Oudenaarde en Lille: K. Polk, 'Municipal wind music in Flanders in the late middle ages', *Brass and Woodwind Quarterly*, II (1969) 3.

ciale klokken in de Buurkerk hangen. Ook hiervoor waren de pijpers dus niet echt noodzakelijk. Het blijft een onopgelost probleem, dat alleen met giswerk op te lossen is. Mogelijke suggesties zijn een verband met het 'poortsluiten' en het signaal om de vuren te doven en dergelijke. Een andere mogelijke inhoud zou kunnen liggen in het in- en uitblazen van jaarmarkten. In Brugge bliezen de torenwachters de 'brugghemarct' in, in Aken was een hoornblazer hiervoor verantwoordelijk en in Kampen stond dit in de taakomschrijving van de pijpers en trompers. In Dordrecht vervulden hoornblazer en tromper deze taak. Hierbij moeten de hoorn, trompet en andere instrumenten niet als muziekinstrument gezien worden, maar als rechtsteken. Het instrument kondigde het begin van een rechtstoestand aan, binnen welke een buitenlander niet opgepakt mocht worden wegens misdaden die hij of één van zijn stadsgenoten begaan had jegens een inwoner van de stad waar de jaarmarkt werd gehouden. Het uitblazen van de jaarmarkt gaf het einde van die rechtstoestand aan. Tot 1441 bezat Utrecht een speciale hoornblazer die met die taak belast geweest zou kunnen zijn. Na 1441 komt deze hoornblazer niet meer voor in de rekeningen en bovendien kregen de pijpers op dat moment sleutels van de Buurkerk. Mogelijk hangt een en ander nauw samen. Natuurlijk is dit geen volledige verklaring van de taak van de pijpers op de Buurkerktoren, maar het kan een aanwijzing zijn in welke richting gedacht moet worden.

Een van de redenen om speellieden in dienst te nemen was het vertegenwoordigen van de stad bij andere stadsbesturen en vorsten. Vaak wordt in de literatuur verondersteld dat trompers en pijpers het stadsbestuur vergezelden op missies naar andere steden of naar landsheren. Bij de uitgaven voor de wijn aan magistraten die Utrecht bezochten vindt men echter lang niet altijd die magistraten die men zou verwachten op grond van de vermeldingen van bezoekende speellieden in dat jaar. Waarschijnlijk gingen de stadsspeellieden er ook zelf op uit om in andere steden wat bij te verdienen, of werden ze door het stadsbestuur gestuurd om Utrecht onder de welwillende aandacht te brengen van een ander stadsbestuur. Er bestaat een brief uit 1477, waarin het Utrechtse stadsbestuur zijn verontschuldiging aanbiedt aan het stadsbestuur van Gouda voor het feit dat de Utrechtse trompers en pijpers niet aan hun uit eigen beweging aangegane verplichtingen jegens de stad Gouda zullen kunnen voldoen, omdat Utrecht zijn muzikanten op diezelfde dag nodig heeft¹⁴. De speellieden zullen ervoor zorg dragen dat anderen in hun plaats naar Gouda gaan. In 1432 vinden we de Utrechtse stadsspeellieden in Haarlem, met de duidelijke vermelding dat ze zich hier kwamen verhuuren. Dit is trouwens een reden te meer om te veronderstellen dat de Utrechtse pijpers en trompers geen waakfunctie hadden. Anders had men ze niet zo vrij laten reizen. In 1443 vinden we de volgende bepalingen in het raadsdagelijksboek: 'Item en sell nyemant van hemluden utter stat reysen yement te dienen of te verzuecken noch oec binnen der stat ofte vriheit yement alleen dienen mer alle vier te samen reysen of dienen ende anders niet ten gesciede bi consent will ende weten der ander die thuus bleven ofte niet mede en dienden als voescreven is behoudelic des so wat sij samentlic ofte elc winnen off verwerven van dienst van huescheden truwelic onderlinge ter deyll

¹⁴ J. J. Dodt van Flensburg en F. C. Kist, 'De geschiedenis der muzyk te Utrecht van het jaar 1400 tot op onzen tijd', *Caecilia. Algemeen Muzikaal Tijdschrift voor Nederland*, II (1845) 234.

brengen sellen ende gelijc deilen sonder arch'. De speellieden mochten dus zeker op reis, maar wel als groep of met medeweten van de rest van de groep. In 1450 vinden we de Utrechtse speellieden dan ook terug in de rekeningen van de stad Hildesheim en in 1447 in die van Munster¹⁵. Er zijn geen aanwijzingen te vinden dat ze het stadsbestuur hebben vergezeld op een reis. Wel begeleidden ze in 1462 tweemaal het stadslegertje naar respectievelijk De Birk bij Soest en Wijk bij Duurstede, de residentie van de bisschop. Voor deze diensten kregen ze extra betaald. Expliciet wordt elders nog eens Gijsbert de tromper vermeld. Hij was 'mitten gesellen' – zijn collega's? de schutters? – naar Amersfoort gereisd. Het feit dat de speellieden hier extra voor betaald werden en dat het expliciet vermeld wordt in de rekeningen van de schutmeester en van de tweede kameraar duidt er naar mijn idee op dat dit niet tot hun normale taken behoorde. Oorlogsmuzikant waren de Utrechtse stadspijpers dan ook zeker niet. Meestal werden daar aparte pijpers voor aangetrokken en bovendien kwam dan de combinatie pijper en trommelslager vaker voor. Ook bode waren de Utrechtse speellieden niet. De stad had een aantal mensen in dienst die bodediensten verrichtten, maar de pijpers vielen daar niet onder. Wel werd soms een pijper op een speciale missie gestuurd, maar dat betrof altijd zaken die henzelf aangingen, zoals het vinden van een nieuwe collega. In 1434 werd Roelof Gijsbertss., 'onser stadtpiper', naar Dordrecht gestuurd om een nieuwe pijper te gaan halen, omdat zijn gezelschap Arntgen weggelopen was. Het is niet geheel duidelijk of Roelof de nieuwe collega moest gaan werven of slechts op moest halen. In 1470 werd er door Geryt de pijper zelfs een bode naar Deventer gestuurd om Jan, de nieuwe tromper, op te halen. Een laatste taak die de speellieden misschien in het begin van de eeuw hebben gehad was het optreden bij openbare veroordelingen en terechtstellingen. In 1427 werden ze hiervoor nog speciaal betaald, daarna verdwenen dergelijke vermeldingen uit de rekeningen. Misschien behoorde het toen tot hun vanzelfsprekende taken, maar ik ben eerder geneigd te veronderstellen dat het onderhoudende karakter van hun functie zo belangrijk werd dat ze voor dit soort aangelegenheden geen tijd meer hadden.

Honorering

Na al deze taken willen we natuurlijk ook weten wat en hoe de speellieden betaald kregen voor hun diensten. Het loon bestond uit twee hoofdbestanddelen, geld en natura. In natura kunnen we wijn en kleding als belangrijkste elementen aanwijzen. Al vanaf 1402 ontvingen de trompers en pijpers een vast maandgeld. Dat bedroeg voor de pijper 80 wit en voor de tromper 1 pond en 4 denieren. Vanaf 1429/30 bestond er geen verschil in salariëring meer tussen de trompers en de pijpers. Het is niet bekend waarom dat verschil in het begin van de vijftiende eeuw aanwezig was. In 1434/35 was het loon ten opzichte van het bedrag van 1431/32 verdubbeld. De stadsspeellieden ontvingen nu per persoon 8 gulden per maand, hetgeen omgerekend in ponden jaarlijks 99 pond, 1 schelling en 1 denier betekende. In 1436/37 werd dit jaarlijkse bedrag verhoogd tot 104 pond, in 1461 nog eens tot 117 en in 1489 tot 250 pond. Hoewel we met

¹⁵ Hildesheim: W. Salmen, *Der fahrende Musiker im europäischen Mittelalter* (Kassel, 1960) 156; Munster: H. Rothert, 'Mittelalterliche Spielleute in Westfalen', *Westfalen*, XXIII (1938) 93.

inflatiecorrectie moeten rekenen, laten de rekeningen toch zien dat de pijpers en trompers er tweemaal in deze eeuw fors op vooruit gingen. Tweemaal werd hun loon verdubbeld, in 1434/35 en in 1489. Op de betekenis van deze loonsverhoging kom ik later terug. Door middel van extra's werd het loon jaarlijks nog met een paar ponden aangevuld, vanaf 1460 was er zelfs een vaste kerstgratificatie van een halve pond per persoon. Bij de diverse broederschappen kon ook aardig wat bijverdiend worden, meestal een aantal witten of cromstaarten. Naast geldelijke beloningen viel hun ook wel eens een ontbijt of een maaltijd bestaande uit ham, brood en bier ten deel.

Zoals eerder al is opgemerkt, konden ook kleding en wijn als aanvullingen op het loon gelden. De bedragen en de hoeveelheden van deze aanvullingen op het vaste loon vertonen grote continuïteit. In 1380 voorzag de stad de hoornblazer Jan Obis van een pels, een warm kledingstuk. Ook Copiin en Jan, de torenwachters, ontvingen een dergelijk kledingstuk. Daarbovenop ontving ieder nog eens vier en een half el stof. In 1402 ontvingen ook de pijpers en trompers deze pels en zes el stof en daarnaast ontvingen ze tevens 'boten', zware laarzen. Tot 1441 droegen pijpers en trompers waarschijnlijk een kovel, een korte schoudermantel. De hoeveelheid stof die ze ontvingen was niet voldoende om er een volledig kledingstuk van te maken. Wel ontvingen ze in 1439 elk drie bourgondische schilden om hieraan tegemoet te komen. In 1441 werd er voor de pijpers en trompers tesamen 71 pond uitgegeven. Waarschijnlijk droegen de stadsspeellieden vanaf dit jaar een tabbert in de kleur die voor dat jaar was vastgesteld. In 1483 was dat bijvoorbeeld zwart, in 1494 groen, in 1495 paars en in 1497 Frans rood. Dat het inderdaad een groot bedrag was wat uitgegeven werd voor de kleding van de speellieden blijkt uit de som die uitgegeven werd voor de kovels van de twee torenwachters op de Buurkerktoren. Alles tesamen werd voor hen zo'n 7 pond uitgetrokken, tegen de 71 pond voor de stadsspeellieden! Op de mouw werd in rood en wit het Utrechtse wapen tot uitdrukking gebracht, zoals te concluderen valt uit de volgende vermelding: 'Item gegeven Hannijn de tromper ende den drien pijpperen tot hoeren clederen tesamen 20 ellen ende en vierendeel zwarts die elle 24 cromstaert noch totter leveryen [het wapen] 5 vierdeell raets dell 27 cromstaert ende 5 vierdell wits dell 20 cromstaert maect tesamen 72 pond 14 sc. 4d.'

Behalve het Utrechtse wapen was op de mouw van de pijpers en trompers ook een zilveren insigne bevestigd. Het woog anderhalve loot. Van dit speellieden-zilver was voor het eerst sprake in het raadsbesluit uit 1443. Het is zelfs de eerste bepaling in dit besluit die handelt over dit kostbare uitrustingsstuk: de stadsspeellieden moesten hun 'bruetse' [het insigne] inleveren zodra zij de stadsdienst verlieten en wanneer iemand het insigne verloor of kapot maakte, moest hij het uit eigen zak betalen of herstellen 'soe goet als si hem geleverd werdt'. Er waren wel eens problemen met het terugkrijgen van dit zilver. In 1469 was tromper Ghijsbert gestorven met achterlating van vele schulden. Waarschijnlijk had hij het stadszilver verpand. Noodgedwongen moest de stad voor de nieuwe tromper 6.25 loot zilver aankopen. Dit was een uitgave van 18 pond. Ook in 1477 had de stad hoge kosten aan het tromperszilver. Hoewel het waarschijnlijk is dat alle stadsspeellieden een insigne bezaten is het opvallend dat we alleen specifieke gegevens hebben over insignes van trompers. Er werd in het raadsbesluit niet exclusief over tromperszilver gesproken. Ook in andere

'Brosie' of 'bruetse', zilver-verguld speelliedeninsigne (13,8 × 13,5 cm) uit het begin van de 16e eeuw. Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch.

Foto: Fotostudio Van der Vorst, 's-Hertogenbosch

steden ontvingen zowel pijpers als trompers dit onderscheidingsteken. Zo liet Mechelen in 1434 vier kettingen vervaardigen met een zilveren engel met gouden vleugels als hanger, bedoeld voor zowel pijpers als trompers¹⁶. Als het echter inderdaad zo is dat slechts de trompers een insigne bezaten, kan dit samenhangen met het feit dat zij het gezag van de stad representeerden op bepaalde missies of bij plechtige gebeurtenissen, zoals trompetters dit al eeuwen eerder in Florence deden. Helemaal overtuigend is dit echter niet. Wel staat vast dat de zilveren insignes waardigheidsteken waren, die aan een ketting om de hals, als een broche opgespeld of als een plaatje of schildje op de kleding vastgenaaid konden worden gedragen. Er wordt verondersteld dat de speelmansinsignes, meestal ouder dan aanstellingsoorkonden, de dienstverhouding symboliseerden en tevens een teken waren dat de bezitter van dat insigne geen rondzwervend speelman was, maar onder bescherming stond van de stad of heer waarvan hij het insigne droeg¹⁷. Aangezien de insignes zeer kostbaar waren en

¹⁶ Van Aerde, *Ménestrels communaux Malinois*, 21.

¹⁷ Schwab, *Die Anfänge des weltlichen Berufsmusikertums*.

behalve een financiële waarde dus ook een sociale waarde vertegenwoordigden, werden er later overal in aanstellingsoorkonden en pijperseden bepalingen opgenomen over het inleveren van de insignes bij het verlaten van de dienst. Speellieden droegen deze tekens als een soort paspoort, niet alleen tot eigen voordeel, maar ook tot eer van hun stad. Naast zilveren onderscheidingstekenen kenden vele steden wimpels en vaantjes aan de instrumenten, die op stadskosten werden geleverd. Voor Utrecht is de eerste vermelding daarvan in 1470 in de speelmanseed van Jan Mattheuss¹⁸. Meestal werden de vaantjes beschilderd door schilders en kunstenaars van de stad.

Tot de extra's die de speellieden ontvingen behoorde ook de wijn na afloop van processies. Het ging hierbij niet om 'glaasjes' maar om 'flessen'. Pijpers, roedragers en boden ontvingen meestal een mengsel (0,85 liter) terwijl de harnasmaker, de kuiper, de schrijver, diverse meesters en vele anderen een halve take (ongeveer 2,10 liter) ontvingen. De raadskapelaan, de stadsklerk, de schepenklerek en de prelaten ontvingen zelfs een hele take. Onderscheid moest er toch zijn. Gezien hun drukke bezigheden is het niet waarschijnlijk dat de stadspeellieden een tweede beroep konden uitoefenen. Een situatie zoals in Prato, waar stadstrompetter Betto di Giovanni, in de veertiende eeuw, tevens het beroep van mangelaar (linnenperser) uitoefende, kon naar mijn idee in Utrecht nauwelijks voorkomen¹⁹.

Tot slot van deze paragraaf moet nog iets gezegd worden over de bekostiging van het instrumentarium. Hierover hebben we slechts gegevens sinds 1474. In dit jaar ontving tromper Jacob Peterssoen geld om een nieuwe trompe te kopen, die 6 rijnsse guldens of 30 stadsponden kostte. Dit geld zou in maandelijksse termijnen van 2 pond op zijn loon worden ingehouden. Jacob was echter het stadsbestuur te slim af en verdween toen hij pas 5 pond had afgelost. De stad schoot er dus 25 pond bij in. In 1478 wordt er voor de inmiddels nieuw aangeschafte trompe een leren koker ter waarde van 6 pond aangeschaft. Al met al zijn dit te weinig gegevens om een duidelijke uitspraak te doen over de manier van bekostiging van het instrumentarium in Utrecht. Uit andere steden, zoals Kampen, weten we wel met zekerheid dat het stadsbestuur instrumenten bekostigde. In Utrecht zouden we alleen iets kunnen afleiden uit de benamingen. In 1476 werd gesproken van de stadstrompe, terwijl er in 1470 over een tromperstrompe gesproken werd. Misschien dat er dus wel instrumenten waren die op kosten van de stad aangeschaft waren, maar dit zou dan meer incidenteel zijn gebeurd. Opvallend is ook dat het raadsbesluit uit 1443 en het aanstellingsbesluit uit 1489 hier niets over vermelden.

Status en waardering

De inkomsten van de stadspeellieden hingen natuurlijk nauw samen met de sociale status en het aanzien dat zij genoten. Het blijft echter een hachelijke onderneming aan loon en kledinguitgaven al te veel conclusies te verbinden aan-

¹⁸ GAU, Stad, I, 13, fol. 39r-v: *'Jan Matheuss. die tromper heeft zijnen eedt gedaen der stat truwelich te dienen ende dat hij der stat wapene ende banner totter trompe dienende, die stad weder leveren zal, als hij van zijnen dyenste verlaten zal werden'*.

¹⁹ I. Origo, *De Koopman van Prato* (Amsterdam, 1985) 111.

gaande hun plaats in de stedelijke maatschappij. De boden bijvoorbeeld ontvingen maandelijks maar 2 pond loon, maar kregen ook nog eens betaald per verrichting. Op zo'n manier is een goed beeld van werkelijke inkomsten nauwelijks te reconstrueren. Ook op basis van vermeldingen in middeleeuwse romans zijn slechts zeer algemene uitspraken te doen over de waardering van speellieden. Zo concludeert Antonie Schreier-Hornung dat speellieden als persoon in de twaalfde en dertiende eeuw niet in hoge achtung stonden, maar dat hun kunst in het algemeen minder negatief werd beoordeeld²⁰. Nog hachelijker wordt het als we die twaalfde- en dertiende-eeuwse opvattingen over rondtrekkende speellieden gaan toepassen op speellieden in de veertiende en vijftiende eeuw die zich in een stad gevestigd hadden. Het zou echter te ver voeren hier uitgebreid op deze problematiek in te gaan.

Relevante gegevens over de positie van stadsspeellieden in de vijftiende eeuw zijn enerzijds te vinden in rechtsbepalingen als de Saksenspiegel en de Schwabenspiegel en hun stedelijke afgeleiden, anderzijds, maar met veel terughoudendheid, in de opsommingen van kleding, wijn en maandlonen die te vinden zijn in de diverse stadsrekeningen. Het stadsboek van Bolsward stelt bijvoorbeeld in 1455 – in analogie aan de Saksenspiegel – dat 'in alle saeken mogen orkenschip doen [gerechtelijk getuigen] alle die burgers syn ende de rechte nyet verboeden en syn als --- rovers, meeneders, --- pypers ende ander speelluden'²¹. Hoewel stadsspeellieden te Utrecht bij indiensttreding het burgerschap verwierven voor de duur dat zij in dienst van de stad waren, is het toch voor te stellen dat dergelijke bepalingen, waarin gezegd werd dat speellieden niet mogen getuigen voor de rechtbank, invloed hebben gehad op de houding van de andere burgers tegenover deze lieden. Behalve dat een speelman, volgens deze bepaling uit Bolsward, geen getuigenis mocht afleggen kon hij volgens de Saksenspiegel ook niet de functie van rechter of oordeelvinder bekleden. Hij kon zich voor de rechter verder niet van blaam of schuld zuiveren door een eedaflegging en hij had geen reële mogelijkheid een boete te vorderen voor een hem aangedane belediging. Alleen zogenaamde schaduwboetes, voor hem die slechts menselijke schijn bezat, werden hem toegestaan. Daarbij mocht een speelman zich wreken op de schaduw van zijn tegenstander. De speellieden waren echter niet rechteloos. Men mocht hen bijvoorbeeld niet ongestraft doden²². De bovengenoemde bepalingen verschilden natuurlijk van stad tot stad. Helaas zijn er in de Utrechtse rechtsbronnen geen soortgelijke bepalingen te vinden²³. Het is aan de rechtshistorici te bepalen in hoeverre de bepalingen van de Saksenspiegel en Schwabenspiegel invloed in Utrecht gehad hebben. Het raadsbesluit uit 1443 is het enige stukje tekst dat licht op de rechtspositie van de Utrechtse stadsspeellieden werpt. Allereerst waren zij verplicht de stad van S. Maarten tot S. Maarten te dienen. Zonder toestemming van het stadsbestuur mochten zij de stad niet verlaten. Wanneer ze dan toestemming kregen om elders, buiten de stad, hun diensten te gaan aanbieden, was streng geregeld hoe ze dat onder-

²⁰ A. Schreier-Hornung, *Spielleute, Fahrende, Aussenseiter: Künstler der mittelalterlichen Welt* (Göppingen, 1981) 122-123.

²¹ J. E. Spruit, *Van vedelaars, trommers en pijpers* (Utrecht, 1969) 58.

²² B. J. L. de Geer van Jutphaas, *De Saksenspiegel in Nederland*, II ('s-Gravenhage, 1888) 44.

²³ Zie bijvoorbeeld *De middeleeuwse rechtbronnen der stad Utrecht*, S. Muller Fz. ed. (2 dln.; 's-Gravenhage, 1883).

ling moesten organiseren. Ze moesten alle vier tegelijk gaan, of tenminste met medeweten en toestemming van degenen die achterbleven. Hun inkomsten moesten eerlijk gedeeld worden. De één was niet meer dan de ander. De raad vond het ook nodig vast te leggen dat ze onderling niet mochten vechten en hun ruzies niet zelf mochten bijleggen. Waarschijnlijk was de raad bij deze laatste bepaling – het niet zelf 'vrede' mogen maken – meer beducht voor eigen inkomsten dan dat hij de speellieden wantrouwde. Een boete van 25 oude schil-den moest betaald worden als men een van deze bepalingen overtrad. Als we de lijsten van boetes bekijken die in de diverse rekeningen voorkomen, zien we dat de hele Utrechtse bevolking onder dit soort bepalingen viel. De speellieden werden in dit opzicht niet anders behandeld dan hun medeburgers. Met de rechtspositie van de stadsspeellieden zat het in Utrecht dus waarschijnlijk wel goed, maar hoe zat het met de sociale status?

De hoogte van het loon en de veranderingen daarin, evenals de stijgende uitgaven ten behoeve van kleding voor de pijpers en trompers duiden op een zich langzaam verbeterende positie van de stadsspeellieden in de vijftiende eeuw. Tot 1430 hebben we geen duidelijk beeld wat er aan de hand is. Het loon was niet buitensporig hoog, het lag op hetzelfde niveau als dat van de bodes. Wel liepen ze er in die jaren goed gekleed bij. Zowel de hoornblazer als de pijpers ontvingen in 1427 zes en een half el gesneden laken, waarbij één el 2 pond kostte. De kleding was bovendien gevoerd ter waarde van 1 pond per persoon. Helaas is er over die jaren weinig vergelijkingsmateriaal. Van 1430 tot 1441 droegen de stadspijpers een kovel, evenals de overige 'lege knapen', waarvoor zij 1.75 el van 1.15 pond per el ontvingen. Hun jaarloon verdubbelde in deze jaren van 52 pond naar 104 pond. Een vergelijking van de kwaliteit van de kovens van de stadsspeellieden met de kwaliteit van de kovens van de 'overste knapen' valt echter weer ongunstig uit. Elk van deze laatsten ontving twee el gesneden laken, van gestreepte zowel als effen stof, van 2.5 pond per el. Tussen 1439 en 1441 zien we een duidelijke verhoging in de uitgaven ten behoeve van kleding voor de pijpers. Ergens in de jaren veertig van de vijftiende eeuw moet de algehele kentering hebben plaatsgevonden. De kledinguitgaven gingen omhoog, de pijpers kregen een vaste aanstelling (1443) en ook hun loon ging fors omhoog. In 1461 kunnen we het bedrag dat de torenwachters op de Buurkerktoren voor hun kovel ontvingen vergelijken met het bedrag dat de pijpers en trompers ontvingen voor hun kleding. Voor twee torenwachters werd ongeveer 6 pond uitgegeven, waarvoor ze anderhalf el laken voor een kovel ontvingen. In datzelfde jaar werd aan de kleding voor de pijpers 71 pond uitgegeven. Ook in vergelijking met de geldbedragen die aan de kleding van andere 'dienres' uitgegeven werd in deze jaren komen de speellieden er niet slecht vanaf. Al deze indicaties wijzen op een statusverhoging, die na 1489 verder doorzet. Pijpers en trompers kregen meer geld om aan kleding te besteden. De hoeveelheid stof leek iets te zijn gedaald, maar de kwaliteit werd beter. Ook het loon was weer verdubbeld: van 117 pond per jaar naar 250 pond per jaar. Ter vergelijking: in 1490 ontvingen de bodes nog steeds hetzelfde bedrag als in 1430, namelijk 52 pond, de stadsklerk ontving 400 pond tegen 300 pond in 1430 en de lage knapen ontvingen 13 pond per jaar, even veel als in 1430. Na 1489 ontvingen de speellieden in plaats van een mengsel wijn (0,85 liter) een halve take (2,10 liter). Bovendien staat in het aanstellingsbesluit van 1489, dat zij aangenomen werden tot eer van

Trompe, afgebeeld bij de instructie voor pijpers en trompers in het Liber diversorum C, fol. 172r, (ca. 1434). Gemeentearchief Kampen, Oud-archief, nr. 11. Foto: idem

de stad. Het is niet erg waarschijnlijk dat met stadsspeellieden nu nog lieden van laag allooi bedoeld kunnen zijn.

Instrumentarium en repertoire

Onder de term 'stadspijpers' werden in de vijftiende eeuw zowel de drie pijpers als de tromper gevat. Het woord 'pijper' zegt dus in eerste instantie weinig over de aard van het instrument dat bespeeld werd. Gaat men echter de termen als specifiek beschouwen, dan kunnen we een onderscheid maken tussen de tromper die een metalen instrument bespeelde en de pijpers die vooral houtblazers waren. De tromper bespeelde eerst en vooral de trompe, een meestal recht metalen en in hoofdzaak cilindrisch blaasinstrument, dat slechts enkele natuurtonen kon voortbrengen. Het materiaal was vaak latoen, een soort geelkoper of messing, of zilver. Het instrument bestond uit verschillende delen die in elkaar gezet moesten worden. Als een trompe te kort was, konden er stukken aangezet worden. In Utrecht bleek dat in 1476 nodig: 'Item gegeven Gerijt Herbrantss. over die Vecht van onser stattrompe te verstellen ende 4 stuc dair toe te makenso se te cort was 6 stoters maect 3 pond 15 sc'. Mogelijk gaat het hier over een zogenaamde Zugtrompete, een overgangsvorm tussen de trompe en de trombone. Het mondstuk van de Zugtrompete kon in en uit de buis geschoven worden²⁴. Meer gegevens over het instrumentarium van de Utrechtse stadspijpers hebben we niet. Wel kunnen we het instrumentarium van de pijpers, de

²⁴ Zie: J. Höfler, 'Der Trompete de Ménestrels und sein Instrument', *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, XXIX (1979) 92-132.

houtblazers, zoals het er vermoedelijk in Utrecht moet hebben uitgezien, afleiden uit gegevens die van elders bekend zijn. In 1439 werd bij de dood van een pijper in Basel een inventaris opgemaakt van de instrumenten die in zijn bezit waren geweest: twee zakpijpen (doedelzakken), een schalmei en een 'bumhart', een tenor-schalmei²⁵. De stad Zutphen had in 1435 drie pijpers in dienst, een 'trumper', een 'schelmeyer' en een 'bumhart'²⁶. Deze combinatie was zeer gewoon in de vijftiende eeuw. Ook muziekgezelschappen aan de diverse adellijke hoven kenden dezelfde samenstelling. Gedurende de eerste helft van de regeringsperiode van Albrecht van Beieren in het graafschap Holland had deze drie pijpers en twee trompetters in dienst. Termen als 'pipen', 'bombarde' en 'cornemuse' komen in de rekeningen van het hof regelmatig voor²⁷. In een artikel gebaseerd op iconografisch materiaal komt E. Bowles tot de conclusie dat drie of vier spelers gebruikelijk waren voor een ensemble, meestal spelend op schalmeien in combinatie met een instrument uit de trompetfamilie²⁸. Hierboven werd gezegd dat de trompe slechts natuurtonen kon voortbrengen. Hoe is het dan mogelijk geweest dat dit instrument samen speelde met bijvoorbeeld schalmeien? Duidelijkheid hebben we hierover niet, maar het is mogelijk dat een tromper meerdere instrumenten bezat, een simpele trompe voor bepaalde signaalfuncties en fanfaremuziek, en een ingewikkelder instrument voor samenspel met houtblazers. In het Utrechtse archiefmateriaal komen we twee termen tegen: de trompers-trompe en de stadstrompe. De stadstrompe zou dan het simpele instrument geweest kunnen zijn, terwijl de trompers-trompe het instrument was voor samenspel. In ieder geval zijn er buiten Utrecht zoveel aanwijzingen dat samenspel gebruikelijk was, dat moeilijk valt aan te nemen dat dit in de bisschopsstad niet zo geweest zou zijn. Het valt echter buiten het kader van dit artikel om hierop nader in te gaan.

Al eerder is geconcludeerd dat de belangrijkste taak van de stadsmuzikanten het begeleiden van processies was. Speelden zij daar één- of meerstemmige muziek, of bleef hun aandeel beperkt tot fanfares en signalen om de weg vrij te maken? We hebben geen duidelijke aanwijzingen op grond waarvan we voor een mogelijkheid kunnen kiezen. Wanneer de Utrechtse kameraar meldt dat de pijpers betaald werden voor hun diensten in processies of bij openbare veroordelingen kan dat heel goed duiden op een bepaalde signaalfunctie. Voor Brugge zijn er dergelijke aanwijzingen. De bepalingen omtrent de Antwerpse omme-gangen doen echter andere taken vermoeden. In de rekening over het jaar 1398 staat bijvoorbeeld: 'Item dat men gaf den menistrelen, trompers, pypers ende alrehande menistrelen die metten processie gingen ende haer spel ende coste daden ende toenden . . .' Een echte muzikale bijdrage van de stadsspeellieden is hier goed denkbaar. De Utrechtse pijpers en trompers speelden regelmatig voor het beeld van Onze-Lieve-Vrouw in de processie van Maria Lichtmis (2 februari); de Amersfoortse tromper, die in 1474/75 door het stadsbestuur van Utrecht

²⁵ F. Ernst, 'Die Spielleute im Dienste der Stadt Basel im ausgehenden Mittelalter (bis 1550)', *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, XLIV (1945) 206.

²⁶ J. Gimberg, 'Feesten en maaltijden te Zutphen in de middeleeuwen', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre*, XII (1909) 256.

²⁷ Janse, 'Het muziekleven aan het hof van Albrecht van Beieren'.

²⁸ E. A. Bowles, 'Iconography as a tool for examining the loud consort in the fifteenth century', *Journal of the American Musical Society*, III (1977) 100-113.

Speelliedenensemble, afgebeeld op een huwelijkskist uit Florence, (ca. 1450).

ingehuurd was omdat de stad zelf op dat moment niet over een tromper beschikte, speelde voor het beeld van de H. Agnes. Waren dit fanfares of zou er eerder religieuze muziek geklonken hebben, zo vlak voor het beeld van de Heilige Maagd of van een vrouwelijke heilige?

Iconografisch materiaal laat de ensembles vooral bij dansfeesten zien. Volgens sommige auteurs was dit, samen met de tafelmuziek, de belangrijkste bezigheid van de ensembles in dienst van vorsten en prelaten. Zoals we al zagen was dit

niet de belangrijkste taak van de Utrechtse stadsspeellieden. Het vormde waarschijnlijk wel een onderdeel van hun takenpakket. De rekeningen die de broederschappen bijhielden vermelden diverse malen betalingen aan pijpers voor hun kunsten tijdens de maaltijden. Dit hoeven natuurlijk niet de stadspijpers geweest te zijn, maar onmogelijk is dat niet. Bowles merkt bijvoorbeeld op dat de muziek bij het tafelen zeker luid moet zijn geweest, anders kwam ze niet boven het geroezemoes van de stemmen uit²⁹. Er is ook bewijs voor het optreden van stadsspeellieden bij dansfeesten. Een mooi beschilderde huwelijkskist uit Italië, uit het midden van de vijftiende eeuw, toont een afbeelding van een ceremoniële dans van bruid en bruidegom. Ook andere paren dansen mee. Stadsmusici verzorgen de muziek, hetgeen blijkt uit de Florentijnse lelies op de banieren van de trompetten. Het ensemble bestaat uit trombone of schuifrompet en schalmei³⁰.

Opvallend is dat op geen van de ons bekende afbeeldingen een standaard met bladmuziek voorkomt. Sommige stadsspeellieden konden waarschijnlijk wel muziek lezen, hetgeen blijkt uit een post in de stadsrekeningen van Brugge: in 1484 werd de leider van de koorknappen, Casin de Brauwere, betaald voor het maken van zekere motetten die door de stadsspeellieden uitgevoerd moesten worden. Om deze motetten uit te kunnen voeren moet iemand van het ensemble de muziek toch een keer gelezen hebben. In Kampen moesten de stadsspeellieden bij het Onze-Lieve-Vrouwe lof twee 'gesette stucke' spelen. Het Utrechtse besluit van 1489 om opnieuw speellieden aan te stellen maakt ook melding van motetten. Deze moesten door de speellieden gespeeld worden 'des avonts eer zij opten toern gaen alle Heylige dagen 's avonts op Hazenberch [...] ende alle saterdaghen 's avonts ende alle onze lieve vrouwendage des avonts zellen zij Onser Vrouwen Lof spoelen in die Buerkerck'. In 1489 betaalden de kerkmeesters van de Buurkerk ook voor een eiken plank 'die op die cleyn orgelen leyt daer die trompers boeck op leyt'. De trompers speelden regelmatig vanaf het orgel in Utrechtse kerken. Reeds in 1414 wordt hiervan in de rekeningen van de S. Servaasabij melding gemaakt. Of de tromper op het orgel inderdaad een muziekboek gebruikte, hetgeen bovenstaande opmerking suggereert, is een moeilijke vraag. Het trompersboek kan evengoed een liturgie-aanwijzing geweest zijn, om aan te geven wanneer de tromper precies de trompet moest steken. Ook in andere steden waren pijpers en trompers bij liturgische vieringen aanwezig. In Haarlem en in Leiden bijvoorbeeld is regelmatig sprake van hun optreden bij het opdragen van de eerste mis door pas gewijde priesters. Echt duidelijke gegevens hebben we dus niet over het repertoire van stadsspeellieden en zeker niet over dat van de Utrechtse pijpers.

Conclusie

Het is aangetoond dat tenminste vanaf 1402 pijpers en trompers – stadsspeellieden – in dienst van de stad Utrecht waren. In aantal en samenstelling varieerde het groepje speellieden weinig gedurende de vijftiende eeuw. Meestal

²⁹ E. A. Bowles, 'Musical instruments at the medieval banquet', *Revue Belge de Musicologie*, XII (1958) 45.

³⁰ D. Hertz, 'Hoftanz and Basse Dance', *Journal of the American Musicological Society*, XIX (1966) 17.

waren er in de stad twee of drie pijpers aanwezig samen met één of twee trompers. Van stadswege ontvingen zij loon en kleding. De belangrijkste taak van de Utrechtse speellieden was het begeleiden van processies. Zowel in de stedelijke processies als in de staties van de broederschappen bliezen de pijpers en trompers hun partijtje mee. Vanaf 1489 werden door hen ook concerten verzorgd, enerzijds vanaf Hazenberch, anderzijds in de Buurkerk. Bovendien werden zij geacht 's avonds op de Buurkerktoren aanwezig te zijn. Wat hun precieze taak daar betrof weten we niet. Het is niet erg waarschijnlijk dat zij een belangrijke waak-functie op de toren hadden. Torenwachters die hoornsignalen vanaf de toren gaven waren gedurende de gehele vijftiende eeuw in de stad aanwezig. Ook hadden de stadsspeellieden zoveel bezigheden in en ten behoeve van de stad, dat een regelmatige dienst op de Buurkerktoren vrijwel onmogelijk was. Utrechtse pijpers en trompers werden zelden ten behoeve van het stadslegertje ingeschakeld; slechts in 1462 vinden we hen op pad met de schutters. Verder waren zij bode noch gerechtsdienaar, hoewel dit nogal eens gesuggereerd wordt in de literatuur over (stads)speellieden. Slechts uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw zijn er aanwijzingen dat pijpers en trompers aanwezig waren bij openbare 'rechtingen'. Naast al deze vaste elementen moesten de speellieden beschikbaar zijn voor eenmalige gebeurtenissen, zoals de loterij voor het schepenvode-ambt in 1464. Ook trokken zij wel naar andere steden, waar we hen in de stadsrekeningen terugvinden, en stelden zich tegen betaling beschikbaar aan stadsbesturen. Voor al deze bezigheden werd natuurlijk een vergoeding ontvangen. Dit kon in geld of in wijn uitgedrukt worden. Bovendien ontving men kleding op kosten van de stad. Zowel het loon als het bedrag dat aan kleding werd besteed veranderde sterk in de loop van de vijftiende eeuw. Het loon werd tweemaal verdubbeld, in 1441 en in 1489; de kleding omvatte tot 1439 een kovel, daarna droegen de stadsspeellieden waarschijnlijk ook een tabbert. Vergeleken met het bedrag dat aan de kleding van de overige dienaren werd besteed moeten de speellieden er goed hebben uitgezien. Op de kleding droegen de stadsspeellieden zilveren onderscheidingstekens, die dienden als een soort paspoort en hen waardigheid gaven als representanten van de stad. Er zijn aanwijzingen dat de stad behulpzaam was bij de bekostiging van het instrumentarium en de benodigde attributen, maar er zijn onvoldoende gegevens beschikbaar om stellige uitspraken te doen. Stadsspeellieden werden burger zodra zij in dienst van de stad traden en werden voor het gerecht dan ook als zodanig behandeld. De hoogte van de kledinggelden en van het loon duiden op een zich langzaam verbeterende status in de loop van de vijftiende eeuw. Over het instrumentarium en het repertoire zijn we zeer slecht ingelicht. Informatie over instrumenten ontbreekt bijna volledig, op de vermelding van de trompe na. Het repertoire kunnen we alleen enigszins afleiden uit hun bezigheden. Bij processies kan zowel religieuze als wereldlijke muziek geklonken hebben, bij dansfeesten zullen ze dansmuziek gespeeld hebben en bij schutterswedstrijden mogelijk fanfares.

Verder onderzoek op het Utrechtse gemeente-archief en in de archieven van de kapittels en andere geestelijke instellingen uit de Middeleeuwen, berustend op het rijksarchief in Utrecht, zou veel onduidelijkheden kunnen oplossen. Ook diepgaande vergelijkingen met het archiefmateriaal uit andere steden, zoals Deventer, kunnen veel nieuwe gegevens opleveren.

Twee zijluiken van een altaarstuk uit de Utrechtse St. Jacobskerk

J. A. L. de Meyere

In het Centraal Museum te Utrecht bevinden zich twee panelen, die gewoonlijk worden aangeduid als 'Zijluiken van het altaarstuk der schuitenvoerders'¹ (afb. 1 en 2). Ze zijn afkomstig uit de Utrechtse St. Jacobskerk.

Deze schilderijen zijn niet van hoge artistieke kwaliteit. Het belang ligt meer in de historische betekenis. Ze zijn ontstaan in de periode vóór de beeldenstorm, waaruit zeer weinig kunstwerken uit Utrechtse kerken en kloosters zijn overgebleven².

Dit artikel over deze twee zijluiken moet beschouwd worden als het openbaar maken van een dossier, zoals dat in de beste gevallen in musea wordt samengesteld. Voorzover mogelijk wordt in zo'n dossier documentatie bijeengebracht, die geïnterpreteerd wordt. Ongetwijfeld zal datgene wat hier aan de orde komt, in de toekomst aangevuld kunnen worden en op onderdelen wellicht bijgesteld of misschien zelfs herzien.

De St. Jacobskerk

De St. Jacobskerk is een van de middeleeuwse parochiekerken van Utrecht³. De oudste vermelding van de St. Jacobskerk dateert uit 1173. Van het gebouw uit die tijd is niets meer over; het werd in het midden van de 13e eeuw vervangen door een nieuw bouwwerk. In de 14e en 15e eeuw werd het gebouw uitgebreid en veranderd tot de kerk, zoals die thans grosso modo bestaat⁴.

In de directe omgeving van de plaats waar thans de St. Jacobskerk staat liep oorspronkelijk een zijtak van de Rijn. In hoeverre de St. Jacobskerk al aanwezig was vóór de verzanding van deze Rijnarm, is onduidelijk. In ieder geval vormde zich rondom de St. Jacobskerk een nederzetting, waar handel een be-

¹ Beide panelen – elk 146 × 109 cm – zijn eigendom van de Hervormde Gemeente te Utrecht. Ze werden in 1877 in bruikleen afgestaan aan het Museum van Oudheden, thans Centraal Museum te Utrecht.

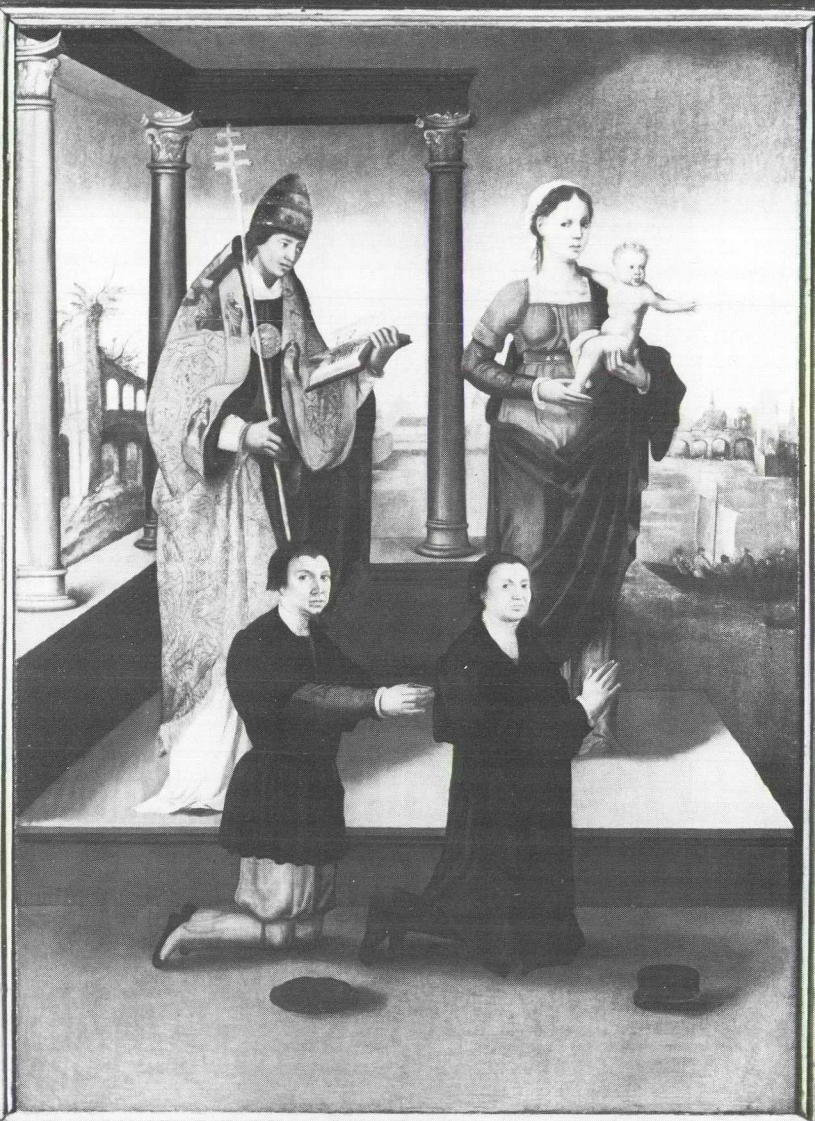
² Zie voor de beeldenstorm in het algemeen: J. Scheerder, *De Beeldenstorm* (Haarlem, 1974); voor de beeldenstorm te Utrecht: A. van Hulzen, *Utrecht in 1566 en 1567* (Groningen-Batavia, 1932) en J. C. J. Kleyntjens en J. W. C. van Campen, 'Bescheiden betreffende den beeldenstorm van 1566 in de stad Utrecht', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, LIII (1932) 63-244; voor de discussie over het feit dat de beeldenstorm geen spontane uiting van de volkswede was: M. Dierickx, 'Beeldenstorm in de Nederlanden in 1566', *Streven*, XIX (1966) 1040-1048.

³ De andere middeleeuwse parochiekerken te Utrecht zijn de St. Nicolaas-, de St. Geertrudis- en de Buurkerk. De overige middeleeuwse kerken te Utrecht zijn kapittel- of kloosterkerken.

⁴ Zie voor de St. Jacobskerk te Utrecht: Th. H. F. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht* (Leiden, 1882); Th. H. F. van Riemsdijk, *Bijdragen tot de geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht* (Leiden, 1888) en Th. Haakma Wagenaar, 'Jacobikerk bouwgeschiedenis en restauraties', *Het vijf kerken restauratieplan*, V¹ (1977) 1-19.

ALS WY ZEYLEN, OF LOVEREN, IS GOD MET ONS, WIE MAG ONS DEEREN

HET SCHIPPERS GILT, SOO HÛN BRIEF, SÛCCEN HEËRE, HËER HÛN GR AFKELDERE, etc

1. Anoniem Utrechts meester. Linker zijvleugel van het altaarstuk der Utrechtse schuitenvoerders, ca. 1548. Olieverf op paneel, 146 × 109 cm. Centraal Museum, Utrecht, S.C. 1952, 291.

Foto: idem.

langrijke plaats innam⁵. De bedrijvigheid in de omgeving van de St. Jacobskerk drukte een eigen stempel op de kerk. Gilden, corporaties en broederschap- pen, die nauw verband hielden met het reilen en zeilen binnen de St. Jacobs-

⁵ Zie in dit verband T. J. Hoekstra, *Schepen met geld* (uitgegeven ter gelegenheid van de opening van het nieuwe gebouw van De Nederlandsche Bank te Utrecht) (Amsterdam, 1976).

2. Anoniem Utrechts meester, *Rechter zijvleugel van het altaarstuk der Utrechtse schuitenvoerders*, ca. 1548. *Olieverf op paneel, 146 × 109 cm. Centraal Museum, Utrecht, S.C. 1952, 291.*
Foto: idem.

parochie, hadden in de kerk hun eigen altaren, grafkelders, etc.⁶. Dat was ook het geval met de schuitenvoerders, dat wil zeggen de schippers die met hun schuiten vanuit de St. Jacobsparochie naar Amsterdam voeren⁷.

⁶ Zie in dit verband J. C. Overvoorde en J. G. Ch. Joosting, *De Gilden van Utrecht tot 1528*, I ('s-Gravenhage, 1897) cXLV-clii.

⁷ Vanaf het eind van de 19e eeuw tot omstreeks 1920 was aan de Weerdsingel - ten noorden van

Schuitenvoerders

In Utrecht bestonden reeds in de eerste helft van de 13e eeuw verenigingen van personen, die eenzelfde ambacht of bedrijf uitoefenden. In hoeverre deze corporaties toen al een monopolie voor hun bedrijf bezaten en dus als gilden beschouwd kunnen worden, is onduidelijk. Vanaf de tweede helft van de 13e eeuw werden deze gilden steeds machtiger. In 1528 maakte Karel V echter een einde aan hun politieke macht. Een aantal van de Utrechtse gilden werd opgeheven en enkele andere gilden werden samengevoegd. Het werden toen zuivere 'bedrijfsverenigingen' onder strenge controle van het stadsbestuur⁸. De schuitenvoerders behoorden niet tot de oudste gilden in Utrecht: ze kregen eerst na 1528 toestemming om een gilde te vormen; daarvóór waren ze wel verenigd in een corporatie.

Bijna alle Utrechtse gilden en corporaties hadden in een der parochiekerken een eigen altaar. Ten behoeve van de leden werden daar – althans vóór de reformatie in de tweede helft van de 16e eeuw – kerkelijke diensten verricht. Uitbundig werd het feest van de patroon- of beschermheilige van het gilde of de corporatie gevierd. De kosten die verbonden waren aan het oprichten en onderhouden van hun altaren, en alles wat daarmee samenhang, werden gezamenlijk door de leden gedragen⁹. De Utrechtse schuitenvoerders hadden hun eigen altaar in de St. Jacobskerk, eerst in een kapel en later tegen een van de pijlers in de kerk.

Altaar

Dankzij een bewaard gebleven document is bekend wanneer het altaar der schuitenvoerders in de Utrechtse St. Jacobskerk werd gesticht¹⁰. Op 6 april 1524 bevestigen Mathys Gerijts en Reyer Jacobszoen dat ze van de kerkmeesters van de St. Jacobskerk een 'stede ende outair' (een grafkelder en een altaar) hebben ontvangen voor de corporatie van de schuitenvoerders. Het bestaande altaar was gewijd 'in die eere Goidts ende sinte Machuijt' en stond in de zogenaamde St. Machutuskapel 'andie noortzijde vander kercken'. Mathys Gerijts en Reyer Jacobszoen, die als 'procuratoirs' de zaken regelen voor de 'scutevoerres die na Amstelredam varen' (de schippers die met hun schuiten naar Amsterdam varen) verzoeken Willem Ruericzx. van Eck het document te willen voorzien van zijn zegel, 'want', zo wordt eraan toegevoegd, 'wy selven gheen zegel en gebruycken'¹¹.

de St. Jacobskerk - de *Dagelijksche Dienst Utrecht-Amsterdam* van de firma Van Arkel gevestigd. Die dienst gebeurde via de Vecht met 'schietenschuiten'. Mogelijk zijn de schuitenvoerders daar vanaf de middeleeuwen actief gebleven.

⁸ Overvoorde en Joosting, *De Gilden van Utrecht*, I, II, XV en XXVII.

⁹ *Idem*, CXLV.

¹⁰ Het document betreffende de stichting van het altaar der schuitenvoerders in de St. Jacobskerk te Utrecht, wordt, compleet met zegel, bewaard in het Gemeente-archief te Utrecht. De inhoud werd gepubliceerd als bijlage XXVI in Van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob*, 307-308.

¹¹ Tot de 'conditien ende voorwaarden' die de kerkmeesters van de Utrechtse St. Jacobskerk stellen aan de schuitenvoerders in verband met de toezegging van een altaar, hoort onder meer dat 'tot allen tyden' ook andere 'goede luden' een broederschap op hetzelfde altaar mogen stichten. Bovendien blijkt dat er al een stichting op het altaar plaatsvond: 'Oick synt voorwaarden Also Elysa-beth Witten wedue een misse weeke opten seluen autair geordineert heeft'.

De schuitenvoerders blijven echter niet zolang beschikken over het altaar in de kapel. Dat blijkt uit een dokument van 26 augustus 1546, waarbij aan bakker Matheus Gerytss toestemming wordt gegeven om voor hem en zijn erfgenamen een 'grafstede' te hebben in de noordzijde van de kerk 'neffens den pylaer after die scuyevuerders outaer'¹².

Mogelijk vond de verhuizing vanuit de kapel naar de pijler plaats eind 1533. Dat zou men althans kunnen opmaken uit een vermelding in het Raads Dagelijks Boek van de stad Utrecht. Daar wordt op 16 augustus 1548 onder meer genoteerd: 'Schout, Burgemeesteren, Scepenen ende Rayt der stad van Utrecht hebben toegelaten ende gegost die gemeen schutevuerders (. . .) gefundeert (. . .) in den jaire van vijftien hondert drie ende dertich den lesten in Decembris verleden, op hoir autair in sinct Jacobs kercke tUtrecht'¹³. Het is niet duidelijk waarom de schuitenvoerders hun altaar in de St. Jacobskerk verplaatsten. Was de kapel misschien te klein geworden voor het gilde? Het blijft gissen. De plaats waar het altaar van de schuitenvoerders in de St. Jacobskerk stond, is vrij nauwkeurig aan te wijzen, zowel voor wat betreft de kapel als de pijler. De kapel, waar het altaar van de schuitenvoerders zich aanvankelijk bevond, lag aan de noordwestzijde, ten noorden van de binnenin de kerk ingebouwde toren (afb. 3 en op afb. 5 onder a).

De pijler, waartegen de schuitenvoerders later een altaar hadden, lag oostelijker (afb. 4 en op afb. 5 onder b)¹⁴. In de buurt van die pijler lag in elk geval de grafkelder van de schuitenvoerders (op afb. 5 onder c)¹⁵.

In de St. Viktorsdom te Xanten kan men zich een indruk vormen hoe dergelijke altaren bij pijlers er, compleet met altaarstukken, vóór de reformatie in Utrecht uitzagen (afb. 6). Op een schilderij uit 1668, dat het interieur van de Utrechtse Dom voorstelt, zijn bij de pijlers overblijfselen van dergelijke altaren te zien. Het schilderij werd vervaardigd door Hendrik Cornelisz. van Vliet en bevindt zich in het Centraal Museum te Utrecht (afb. 7)¹⁶.

¹² Ook dit document wordt bewaard in het Gemeente-archief te Utrecht. Zie verder: Van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob*, 38, 65 en 311 bijlage XLI.

Mogelijk is deze Matheus Gerytss. dezelfde die op 6 april 1524, samen met Reyer Jacobszoen bevestigt dat de schuitenvoerders een grafkelder en altaar hebben ontvangen. Zie hiervoor noot 10.

¹³ Het Raads Dagelijks Boek van de stad Utrecht wordt bewaard in het Gemeente-archief van Utrecht. Een fragment van de desbetreffende tekst werd gepubliceerd in S. Muller, *Catalogus van het Museum van Oudheden* (Utrecht, 1904) 104. Voor mijn artikel heb ik geen gebruik gemaakt van S. Muller, *Catalogus van het Museum van Oudheden* (Utrecht, 1878), waar onder nr. 177 eveneens de zijluiken van het altaarstuk der Utrechtse schuitenvoerders worden beschreven. In de editie van 1904 is Muller iets uitvoeriger, zodat ik aan die uitgave de voorkeur gaf.

¹⁴ Grafkelder en altaar van de schuitenvoerders zullen beslist niet ver van elkaar verwijderd geweest zijn, zodat de bewuste pijler in de St. Jacobskerk vrijwel zeker die is, die op de plattegrond afb. 5 onder b is aangegeven.

¹⁵ De plaats van de grafkelder is nog herkenbaar aan vier bewaard gebleven kleine grafsteentjes met ankertjes erin gebeiteld, in de vloer.

¹⁶ De heer Th. Haakma Wagenaar, expert bij uitstek op het gebied van de bouwgeschiedenis van de middeleeuwse kerken te Utrecht, bevestigde mijn mening dat het bij dit schilderij ging om restanten van altaren. De heer Haakma Wagenaar wees mij erop dat deze ook door Saenredam zijn weergegeven. Verder maakte de heer Haakma Wagenaar mij attent op het feit dat resten van dergelijke altaren tegen pijlers ook in de Buurkerk te Utrecht aanwezig waren; ze gingen bij de laatste restauratie verloren.

3. Interieur van de St. Jacobskerk te Utrecht (noordzijde, vanuit het westen). Geheel vooraan links: het afsluithek van de St. Machutuskapel. Foto: Foto Dienst Gem. Utrecht, C.8.677.

Altaarstuk

Opdracht

Exacte gegevens over de opdracht, met name wie het altaarstuk der schuitenvoerders besteld heeft, wanneer dat gebeurd is en wie de werkzaamheden heeft uitgevoerd, zijn niet teruggevonden. Voor informatie zijn we dus primair aangewezen op de beide zijluiken zelf. Laten we daarom eerst kijken wat de voorstelling ons leert. Op het linker zijluik (afb. 1) zijn twee geknieelde, naar rechts gewende mannen weergegeven, die in biddende houding zijn voorgesteld. Ach-

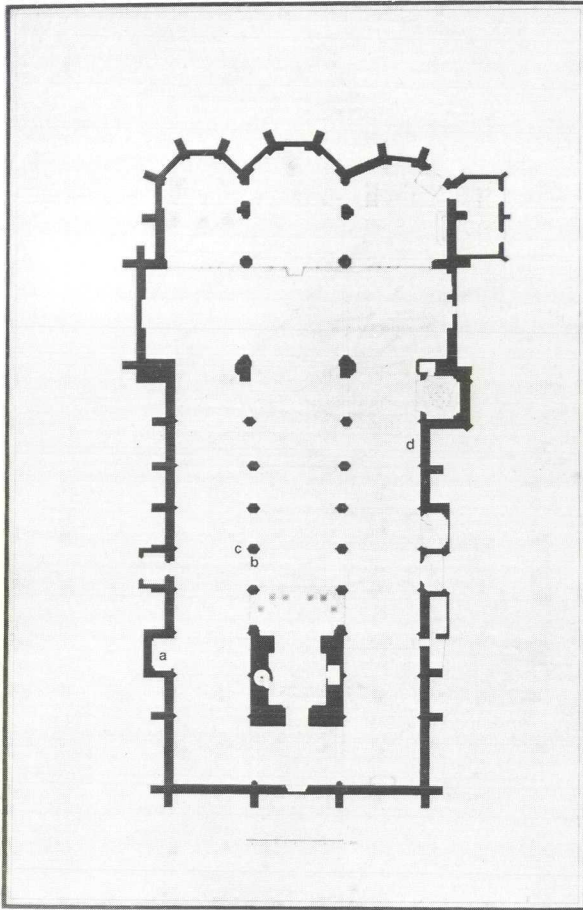
4. Interieur van de St. Jacobskerk te Utrecht (middenbeuk en koor, vanuit het westen).
Foto: Foto Dienst Gem. Utrecht, C.8.67-c.

ter hen staan op een bordes met antieke architectuur links de heilige Clemens en rechts de heilige Maagd met het Christuskind op de arm¹³. Clemens, telg uit een adellijke familie, was paus van 92 tot 101. Volgens de legende zou hij door keizer Trajanus verbannen zijn naar de Chersonesus en daar zou men hem met een anker om zijn nek in zee verdronken hebben¹⁷.

Door dit anker is dan ook een verband te leggen tussen de heilige Clemens en de schuitenvoerders.

¹⁷ J. de Voragine, *La Légende Dorée*, J. B. M. Roze en H. Savon, eds., (2 dln; Parijs, 1967) II, 374-385.

5. Johannes van Straaten.
 Plattegrond in O.I. inkt van
 de St. Jacobskerk te Utrecht,
 1843. GAU, Top. Atlas, Jb
 1.3 (B). Foto: idem.

De heilige Clemens wordt gewoonlijk voorgesteld als paus, met een anker als attribuut¹⁸. Hier ontbreekt het anker vreemd genoeg, maar een vermelding in het Raads Dagelijks Boek van de stad Utrecht (waarover dadelijk meer) sluit twijfel over de identificatie uit. Op het rechter zijluik (afb. 2) zijn drie mannen en vier vrouwen weergegeven; allen zijn in biddende houding en geknield naar links voorgesteld. Achter hen staan, eveneens op een bordes met antieke architectuur, links de heilige Sebastiaan en rechts de heilige Anna.

De heilige Sebastiaan zou officier van de keizerlijke lijfwacht zijn geweest. Hij werd om zijn geloof onder keizer Diocletianus vermoord. Nadat Sebastiaan eerst in het Colosseum te Rome met pijlen was doorboord, maar van zijn verwondingen was hersteld, werd hij tenslotte doodgeknuppeld¹⁹. De heilige Sebastiaan wordt gewoonlijk slechts met een lendendoek afgebeeld, terwijl zijn lichaam, vastgebonden aan een boom, met pijlen doorschoten is. Ook wordt

¹⁸ J. J. M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie* (Bussum, 1974) 247-248 (nr. 691).

¹⁹ J. de Voragine, *La Légende Dorée*, I, 134-140.

6. Interieur van de St. Viktorsdom te Xanten met het Maria-altaar van Hendrik Douverman uit 1536.

de heilige voorgesteld als voorname, gewapende jongeling of als ridder²⁰. Dat laatste is hier het geval.

De heilige Anna is de moeder van de heilige maagd. De bloei van de verering van de heilige Anna zet pas goed door na de publicatie in 1494 te Mainz van het boek *De laudibus sanctissimae Matris Annae tractatus* van Trithemius²¹.

Behalve misschien voor Clemens, is de keuze van de heiligen op het eerste gezicht niet meteen duidelijk. De sleutel voor de oplossing vinden we in de eerder

²⁰ Timmers, *Christelijke symboliek*, 296-297 (nr. 804).

²¹ J. de Voragine, *La Légende Dorée*, II, 171 en 183; Timmers, *Christelijke symboliek*, 232-234 (nr. 666).

7. Hendrik Cornelisz. van Vliet, *Interieur van de Dom te Utrecht, 1672*. Olieverf op doek, 106 × 129 cm. Centraal Museum, Utrecht, S.C. 1952, 1346. Foto: idem.

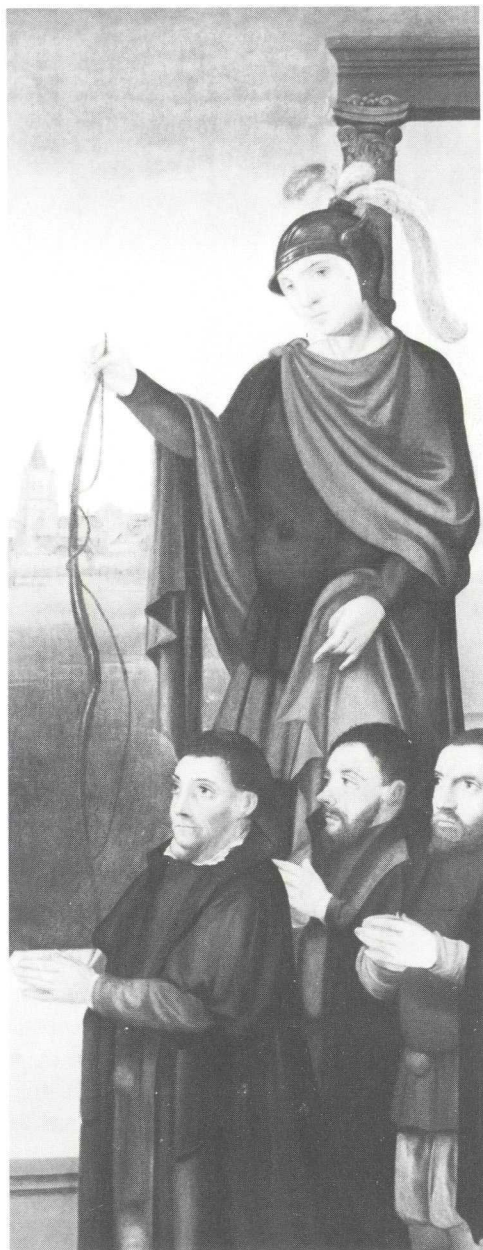
genoemde passage van 16 augustus 1548 in het Raads Dagelijks Boek van de stad Utrecht²². Daar wordt expliciet vermeld dat het 'autair' van de schuitenvoerders in dat jaar 'in sanct Jacobs kercke tUtrecht' gewijd is 'in der eeren Godts, der heyliger moeder ende maget Marie, sanct Anna, sincte Sebastiaen ende sincte Clemens martelaren, patroenen tot ewigen daigen duerende'. Alle in deze tekst genoemde heiligen komen ook voor op de zijluiken van het altaarstuk der schuitenvoerders. In de tekst van het Raads Dagelijks Boek leren we bovendien dat de schuitenvoerders toen verenigd waren in een gilde: 'als gildebrueders van de Schutevuerders-gilden'²³. Wanneer opdrachtgevers op schilderijen voorgesteld worden, samen met heiligen, dan hebben deze laatste gewoonlijk de betekenis van bescherm- en patroonheiligen. Uit de vermelding in het Raads Dagelijks Boek kan worden afgeleid, dat de heiligen die voorkomen op de beide zijluiken, 'vaste' beschermheiligen van de Utrechtse schuitenvoerders waren. Het ligt dus niet voor de hand om een relatie te zoeken tussen de heiligen en de geknielde figuren²⁴.

²² Zie noot 13.

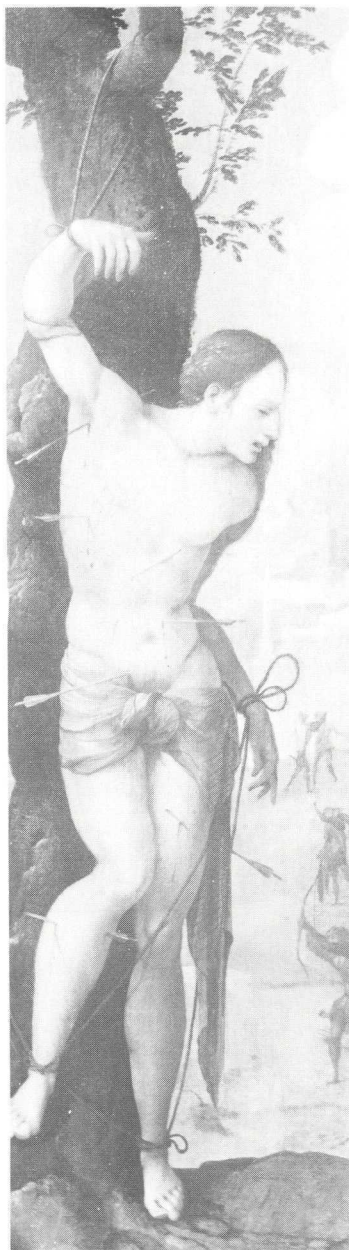
²³ Tevens verplichtten de schuitenvoerders zich, volgens dezelfde vermelding in het Raads Dagelijks Boek 'tot onderhoudenisse van de twee missen ter weke, die by hemlyuden gefundeert is in den jaire van vijftien hondert drie ende dertich den lesten in Decembris'.

²⁴ Muller, *Catalogus* (1904), 102 merkt in dit verband op: 'Op den voorgrond liggen geknield links twee mannen in burgerkleeding (de dekens van het schuitenvoerdersgild), rechts een echtpaar uit den gegoeden stand met hunne vijf kinderen (twee zonen en drie dochters), die denkelijk geld voor de stichting van het altaar hebben gegeven'. Die opvatting is ook te vinden bij Van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob*, 40.

8. Heilige Sebastiaan (detail van het rechter zijluik (afb. 2)).

9. Jan van Scorel. De heilige Sebastiaan (detail uit een der zijvleugels van de Intocht van Christus in Jeruzalem), 1526-1527. Olieverf op paneel, 81 × 66 cm. Centraal Museum, Utrecht, S.C. 1952, 256. Foto: idem.

Van die figuren die op de zijluiken van het altaarstuk der schuitenvoerders zijn weergegeven, is exacte identificatie niet mogelijk gebleken. Archiefmateriaal dat op dit punt informatie zou kunnen bieden, ontbreekt.

10. Atelier van Jan van Scorel. *Madonna met Christus-kind en opdrachtgever (mid-denpaneel van drieluik) ca. 1550. Olieverf op paneel, 97 × 72,5 cm. Centraal Museum, Utrecht, S.C. 1952, 264. Foto: idem.*

Schilder

Wie de schilder was, staat niet vast. Maar aangezien hij in zijn werk een traditionele schilderwijze verenigde met Italiaanse renaissance elementen, die typerend zijn voor de school van Jan van Scorel, moet hij gezocht worden in de kring van lokale kunstenaars, die in diens schaduw werkzaam waren²⁵. Men zou – ik vermeld de naam met het grootste mogelijke voorbehoud en vooral als voorbeeld – kunnen denken aan een figuur als Joachim van Schayck²⁶. Van deze schilder is nog geen werk teruggevonden, zodat vergelijkend onderzoek uitgesloten is. Wel is bekend, dat Van Schayck in het midden van de 16e eeuw, behalve voor de St. Pieters- en St. Geertrudiskerk te Utrecht, ook werkzaam was voor de St. Jacobskerk. Hij beschilderde daar in 1551 het gewelf van de Heilige Kruiskapel en restaureerde toen ook het 'schilderij van die strijt'. Dat schilderij, vermoedelijk daterend uit 1487, stelde de overwinning voor van de 'borgeren van Utrecht tegens die van Lichtenbergh, die de stad hadden ontseyt'.

Duidelijk traditioneel is de manier waarop de schilder in het rechter zijluik de heilige Sebastiaan heeft weergegeven: volgens de in het noorden gebruikelijke

²⁵ Over de datering schrijft Muller, *Catalogus*, (1904), 104: 'het kostuum der afgebeelde personen wijst op het jaar 1560 als den tijd der vervaardiging'. In de *Catalogus van het Historisch Museum der Stad* (Utrecht, 1928) 558, en bij C. H. de Jonge, *Catalogus der schilderijen* (Utrecht, 1952) 137 wordt midden 16de eeuw als datering vermeld.

²⁶ Zie over de Utrechtse schildersfamilie Van Schayck: J. A. L. de Meyere, 'Utrechtse schilderkunst in de tweede helft van de 16de eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1978, 151-155.

manier van afbeelden als voorname, gewapende jongeman (afb. 8). Dit in tegenstelling tot de wijze waarop Van Scorel, geïnspireerd door renaissance-idealisme al enige decennia eerder weergaf: als voorbeeldig mannelijk naakt²⁷ (afb. 9). In andere onderdelen van de zijluiken heeft onze onbekende schilder zich daarentegen wel door Van Scorel laten inspireren. Zo'n vijftwintig jaar na zijn terugkeer uit Italië komt zijn invloed in de zijluiken van het altaarstuk van de schuitenvoerders het meest expliciet tot uiting in de voorstelling van de Maagd met het Christuskind en in de antieke architectuur op de achtergrond. Het is aardig om de Madonna met kind op het linker zijluik van het altaarstuk te vergelijken met de Madonna met kind op het middenpaneel van een drieluik, dat in de periode van de zijluiken – omstreeks 1550 – in het atelier van Jan van Scorel ontstond (afb. 10)²⁸. Klassieke architectuur zien we niet alleen in de bordessen, waarop de heiligen staan, maar ook in de antieke ruïnes links op het linker- en rechts op het rechter luik. In de school van Van Scorel en zijn leerling Van Heemskerck werden dergelijke vervallen bouwwerken vaak afgebeeld als symbool van de vergankelijkheid van de Oudheid. Hier werd meestal de onvergankelijkheid van het christendom tegenover gesteld. In de zijluiken is dat gebeurd door in een stadsgezicht op de achtergrond middeleeuwse kerken af te beelden²⁹.

Dat de schilder van de zijluiken van het altaarstuk der schuitenvoerders geen inventieve geest was, blijkt eens te meer uit het feit dat hij zich voor dit stadsgezicht kennelijk liet inspireren door een 15e eeuwse muurschildering, die tot het eind van de 19e eeuw in de St. Jacobskerk aanwezig was. Deze wanddecoratie, die ten gevolge van de reformatie werd overschilderd, werd bij een restauratie

11. Antoon Derkinderen. *Gezicht op de stad Utrecht*, 1895. Kopie naar een verdwenen 15de eeuwse muurschildering in de St. Jacobskerk te Utrecht. Tempera op doek, 150 × 372 cm. Centraal Museum, Utrecht, S.C. 1952, 284. Foto: idem.

²⁷ Behalve de hier afgebeelde heilige Sebastiaan, die voorkomt op de binnenzijde van het rechter zijluik van De Intocht van Christus in Jeruzalem, Centraal Museum te Utrecht (afb. 8), schilderde Jan van Scorel nog een Sebastiaan in 1542. Als 'model' gebruikte Van Scorel een der verdoemden uit Het Laatste Oordeel in de Sixtijnse Kapel te Rome, geschilderd door Michelangelo. Het schilderij van Jan van Scorel bevindt zich in het Museum Boymans-Van Beuningen te Rotterdam. Zie J. A. L. de Meyere, *Jan van Scorel - schilder voor prins en prelaten* (Utrecht, 1981) 13.

²⁸ Zie voor nadere informatie over dit schilderij: De Meyere, *Jan van Scorel*, 50-51.

²⁹ J. Bruyn, 'Oude en nieuwe elementen in de 16e-eeuwse voorstellingswereld', *Bulletin van het Rijksmuseum*, XXXV (1987) 143-149.

van de kerk in 1882 teruggevonden, maar verdween kort daarna. Naar een calque, die bij de vondst werd gemaakt, vervaardigde de kunstenaar A. J. Derkinderen in 1895 een schilderij (afb. 11)³⁰.

De opvatting, dat het silhouet van de stad op de achtergrond van de zijluiken te maken had met Utrecht, dateert al uit de 18e eeuw. Toen C. A. van Wachendorf, die zich bezig hield met onderzoek naar de lokale historie, op 26 januari 1774 een tekening naar het linker zijluik maakte, vermeldde hij in een begeleidende notitie onder meer: 'in 't verschiet, ziet men waarschylyk de Predikheeren kerk, de oude Waardpoort en den toren van st Jacobskerke'³¹. Later nam Muller, die de tekening en notitie van Van Wachendorf kende, in dit verband de draad weer op en beschreef de stad op de achtergrond van de twee panelen van het altaarstuk der schuitenvoerders als volgt: 'eene stad in hare grachten liggende, waarschijnlijk de stad Utrecht, waarin men schijnt te onderscheiden de Weerdpoort met de St. Jacobskerk en de kapel van het Predikheerenklooster'³².

Deze stilistische en iconografische overwegingen bevestigen de datering van de zijvleugels in of rond 1548, het jaar waarin een en ander vermeld werd in het Raads Dagelijks Boek.

Middenstuk

De beide bewaard gebleven panelen zijn zijluiken van een altaarstuk, waarvan het middengedeelte niet bewaard is gebleven. Aan de zijkanten van de lijsten om de zijluiken zitten nog de originele scharnieren. Mede daardoor weten we dat het paneel met de twee geknielde mannen (afb. 1) het linker zijluik van het altaarstuk is, en het paneel met de geknielde mannen en vrouwen (afb. 2) het rechter zijluik³³.

Jonkvrouwe De Jonge ging ervan uit dat het middengedeelte van het altaarstuk der schuitenvoerders eveneens een schilderij op paneel was³⁴.

³⁰ De calque, die naar de wandbeschildering in de St. Jacobskerk werd gemaakt, wordt bewaard in het Gemeente-archief te Utrecht; het schilderij, dat Derkinderen maakte naar de calque, wordt bewaard in het Centraal Museum te Utrecht. Volgens de *Catalogus van het Historisch Museum*, nr. 1414 zijn op het schilderij van Derkinderen van links naar rechts weergegeven: de Corneliskapel, het Begijnhof(?), twee waltorens, de Weerdpoort, de kapel van het Predikheerenklooster, de St. Jacobskerk, een achthoekige kapel (de Sacramentskapel(?), de Domtoren, de Catharijnepoort met brug, de vieringtoren van de Mariakerk. Zie verder W. Haakma Wagenaar, 'Het stadsgezicht in de Jacobikerk', *Het vijf kerken restauratieplan*, IV² (1976) 1-8.

³¹ Van de originele tekening en de tekst van C. A. Wachendorf uit 1774, werd omstreeks 1840 een afschrift gemaakt door N. van der Monde. Deze kopieën worden bewaard in het Gemeente-archief te Utrecht (Jb 4. 19).

³² Muller, *Catalogus* (1904), 102.

In de *Catalogus van het Historisch Museum* nr. 3425, en in De Jonge, *Catalogus der schilderijen*, nr. 291 wordt het silhouet van de stad op de achtergrond niet met Utrecht in verband gebracht.

³³ Muller, *Catalogus* (1904), 101 stelt ten onrechte dat deze voorstellingen op de buitenzijden van de zijluiken stonden. Deze fout is ook te vinden bij Van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob*, 39. Correcte vermelding in de *Catalogus van het Historisch Museum*, 557, en De Jonge, *Catalogus der schilderijen*, 136-137.

³⁴ De Jonge, *Catalogus der schilderijen*, 137: 'Het middenpaneel heeft vermoedelijk voorgesteld de Madonna, staande in een landschap vóór een rivier met een stad op de achtergrond'. Het is mij niet duidelijk waarop De Jonge zich voor deze hypothese baseerde. Het is zeer onwaarschijnlijk dat én in het centrale gedeelte van het altaarstuk én op één van de zijluiken de Maagd zou zijn voorgesteld. Zie ook De Meyere, 'Utrechtse schilderkunst' 179.

12. Anonieme Utrechtse meesters. Altaarstuk met (van links naar rechts) de heiligen Sunniva, Olov, Maagd met Christuskind, Michael en Margareta, ca. 1520. Kerk te Leka (Noorwegen).

De vroegere archivaris van Utrecht, Muller, suggereerde dat het middengedeelte mogelijk bestond uit beeldhouwwerk³⁵. Dit laatste is zeer goed mogelijk, want in Utrecht lijken dergelijke altaarstukken, waarvan het middengedeelte uit beeldhouwwerk bestond en de zijluiken beschilderd waren, gangbaar te zijn geweest. Zo bepaalde bijvoorbeeld het kapittel van St. Marie te Utrecht eind 1530, dat Jan van Scorel binnen een jaar enkele schilderijen voor de Mariakerk moest afwerken. Waarschijnlijk ging het om luiken, die bestemd waren voor het hoofdaltaar. Van Mander, die vrij uitvoerig is in zijn beschrijving van dit werk, vermeldt dat het vier luiken betrof voor een altaarstuk, 't'binnenste was ghesneden houtwerck'³⁶.

Niet alleen in de Mariakerk bestond het middengedeelte van het altaarstuk op het hoofdaltaar uit beeldhouwwerk; ook in de Utrechtse St. Jacobskerk was dat kennelijk het geval³⁷. In deze kerk is al vrij vroeg sprake van een altaarstuk met beeldhouwwerk en beschilderde luiken. Dat altaarstuk, dat in de kapel van de broederschap van Onze Lieve Vrouw stond, komt in 1394 ter sprake.

In dat jaar deed de Raad van de stad Utrecht uitspraak in een geschil, dat gerezzen was tussen de broederschap en de kerkmeesters van St. Jacob. Hierbij werd bepaald dat de kerkmeesters de zijluiken van het altaarstuk, de 'Onzer Vrouwen doeren', binnen een jaar aan beide zijden moesten laten beschilderen³⁸. In Nederland is geen enkel voorbeeld bewaard gebleven van complete in Utrecht vervaardigde altaarstukken, waarvan het middengedeelte bestaat uit beeldhouwwerk en de zijluiken uit beschilderingen. In het buitenland daarentegen zijn wel enkele voorbeelden van deze Utrechtse produkten overgebleven:

³⁵ Muller, *Catalogus* (1904), 102.

³⁶ C. van Mander, *Het Schilder-Boeck* (Haarlem, 1604) 236. Zie ook: De Meyere, *Jan van Scorel*, 24.

³⁷ Van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob*, 13-14.

³⁸ *Idem*, 40-41.

één in de Staatliche Museen te Berlijn en enkele in kerken in Noorwegen. Een vroegere medewerker van het Rijksmuseum te Amsterdam, Leeuwenberg, die deze altaarstukken bestudeerde, dateerde ze omstreeks 1520. Dus in elk geval ouder dan de twee zijvleugels van het altaarstuk der schuitenvoerders³⁹. Toch kunnen we aan de hand van de altaarstukken, die in Noorwegen bewaard zijn gebleven, ons een indruk vormen hoe deze er in de Utrechtse kerken uitzagen (afb. 12)⁴⁰. We zagen reeds dat een datering in of rond 1548, voor de beschildering van de zijluiken van het altaarstuk der schuitenvoerders, goed mogelijk is. Dat houdt in dat – aangenomen, dat het complete altaarstuk ineens werd gemaakt – het altaarstuk der schuitenvoerders niet bestemd was voor de Machutuskapel in de St. Jacobskerk. De schuitenvoerders hadden immers, zoals reeds ter sprake kwam, vermoedelijk in 1533 hun altaar in die kapel verlaten en geruild voor een altaar aan een van de pijlers in de kerk. Bovendien was een altaarstuk van dit vrij forse formaat moeilijk in te passen in de kapel⁴¹. Overigens is het opvallend dat in de tekst in het Raads Dagelijks Boek in 1548 de heilige Machutus niet meer voorkomt in het rijtje met beschermheiligen van de Utrechtse schuitenvoerders⁴².

Toen de schuitenvoerders in 1524 van de kerkmeesters van de St. Jacobskerk de beschikking kregen over het altaar, werd uitdrukkelijk gesteld dat 'Sinte Machuijt patroen bliven ende midden opten outaer staen sal'⁴³. Dat het hier om beeldhouwwerk ging, wordt bewezen door het feit dat Evert Hermanss. in 1540 aan het schrijn waarin de beeltenis van de heilige geplaatst was, reparatiewerk verrichtte. Hieruit kan men de conclusie trekken dat het beeld al enige tijd bestond. Zeker is, dat al in 1492 sprake is van een beeld van de heilige Machutus⁴⁴. En in 1501 werd vóór dat beeld een offerblok geplaatst, waarboven een 'tafereel' werd aangebracht door de schilder Willem Floriszoon⁴⁵.

³⁹ J. Leeuwenberg, 'Een nieuw facet aan de Utrechtse Beeldhouwkunst III - Vijf Utrechtse Altaarkasten in Noorwegen', *Oud-Holland*, LXXIV (1959) 79-102.

⁴⁰ Leeuwenberg (zie noot 39) heeft met zijn onderzoek op het gebied van de Utrechtse beeldhouwkunst voortreffelijk werk verricht. Alhoewel deze deskundige niet naliet om ook aandacht te besteden aan de beschilderingen van de zijluiken der altaarstukken in Noorwegen, zou het toch aanbeveling verdienen om deze opnieuw te bestuderen.

⁴¹ De Machutuskapel in de St. Jacobskerk is 3,30 m breed en 1,70 m diep. De breedte van het middengedeelte van het altaarstuk der schuitenvoerders moet ongeveer 2,18 m breed zijn geweest. Die maat valt af te leiden uit de breedte van de zijluiken, die samen als deuren het middengedeelte van het altaarstuk moesten afsluiten. Wanneer het altaarstuk in de Machutuskapel gestaan zou hebben, dan zou dat uitsluitend mogelijk geweest zijn tegen de noordwand van de kapel. Die plaats ligt niet erg voor de hand, omdat altaren, ook zij-altaren, gewoonlijk in de richting van het oosten georiënteerd zijn.

⁴² Zie noot 13.

⁴³ Van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob*, 307 bijlage xxxvi.

⁴⁴ De heilige Machutus (ook Maclovius, Maclou of Malo) zou afkomstig zijn uit Gwent in Wales en als missionaris naar Bretagne getrokken zijn. Hij vestigde zich op het eiland Aaron, nu St. Malo. Machutus was bisschop van Alet. Op het einde van zijn leven vestigde hij zich te Saintes, waar hij omstreeks 640 overleed. Machutus wordt voorgesteld als bisschop met een kelk of kerkmodel maar ook – naar legendarische wonderen – als bisschop met een vis, of wandelend op zee. Wat dit laatste betreft, zou men wel een link met de schuitenvoerders kunnen vinden. Zie voor Machutus: L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, III. *Iconographie des Saints* II, III (Parijs, 1958) 864-865; W. Braunfels, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, VII (Rome-Freiburg-Basel, Wenen, 1974) 481.

⁴⁵ Van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob*, 27, 29 en 34. In 1433 is er sprake van het polychromeren van de beelden van de heiligen Quirinus, Remigius en Machutus door Aernt Claess. Het is, chronologisch gezien, niet waarschijnlijk dat het hier, voor wat betreft het beeld van de heilige Machutus, om een en hetzelfde beeld gaat.

Vernieling en beschadiging

Naar alle waarschijnlijkheid is het middengedeelte van het altaarstuk der schuitenvoerders verloren gegaan tijdens de beeldenstorm. Op 10 augustus 1566 vond te Steenvoorde in Vlaanderen de eerste beeldenstorm plaats. De beweging breidde zich snel uit van het zuiden naar het noorden. Ook Utrecht ontsnapte daar niet aan. Op zaterdag 24 augustus 1566 verzochten de aanhangers van de hervormde leer aan het stadsbestuur van Utrecht om hen twee kerken ter beschikking te stellen. Het besluit van het stadsbestuur, dat de volgende dag bijeen zou komen, werd niet afgewacht, want diezelfde zaterdagmiddag nog begon men in de Utrechtse St. Gertrudiskerk de beelden stuk te slaan.

De volgende dag verzochten de hervormden – die toen 'gereformeerden' werden genoemd – om 'die afgriselyckheit van de beelden uut de kercken' te doen verwijderen. Nog diezelfde dag viel men de Buurkerk binnen om 'allen die aultaren ende beelden, groot ende cleyn, die organen [de orgels], gestoelten ende alle datter inne was', stuk te slaan en 'die boecken van der kercke aan stucken' te scheuren. Na de Buurkerk kwam de St. Jacobskerk aan de beurt. Ook de volgende dag, op 26 augustus, bleven de beeldenstormers - zo'n vijf à zeshonderd man - aan de gang, nu in de St. Nicolaaskerk en opnieuw in de St. Gertrudiskerk.

Op 27 augustus werd, om verdere moeilijkheden te voorkomen, een voorlopige schikking getroffen: de hervormden kregen de St. Jacobskerk in gebruik. De wijze waarop de beeldenstormers in de Utrechtse kerken te werk gingen, was verschillend. Bij de Buurkerk bijvoorbeeld stond een gewapende wacht, die erop toezag 'omdatter nyet gestolen zoude worden'. In de St. Jacobskerk daarentegen was sprake van ware plundering en echte vernielzucht. Uit een van de vele getuigenissen betreffende de beeldenstorm te Utrecht in 1566 is bekend, dat men zelfs de gewelofschilderingen in de St. Jacobskerk probeerde te vernielen: 'Ende hadden die zelve beeldenbreeckers all een leeder [ladder] gerecht aen tverhemelt [gewelf] van de kerck dat van hauut [hout] was ende in twelck verhemelt geschildert waeren die figuren van de apostelen, omme tzelve verhemelt aen stucken te smijten, als zij oeck gedaen zouden hebben, ten waere dattet bij hem gevangen belet waere geweest: 'Ghij schelmen, laet dat besschot staen, men kan die beelden by een schilder uyt doen strijcken', hemluyden zulcx van heurluyder queaet propoost ophoudende ende die geschilderde beelden ende beschut tzalveerende'⁴⁶.

Bij die beeldenstorm in de St. Jacobskerk heeft men het altaarstuk van de schuitenvoerders vast niet onaangeroerd gelaten. Zoals reeds opgemerkt is het middengedeelte van het altaarstuk – dat mogelijk uit beeldhouwwerk bestond – toen vrijwel zeker kort en klein geslagen.

Ook de bewaard gebleven zijluiken van het altaarstuk der schuitenvoerders ontkwamen niet geheel aan de vernielzucht⁴⁷. Dat bleek tijdens een restauratie,

⁴⁶ De Meyere, 'Utrechtse schilderkunst in de tweede helft van de 16de eeuw', 111-112, met verdere literatuurverwijzing.

⁴⁷ De zijluiken van het altaarstuk der schuitenvoerders zijn niet de enige schilderijen in Noord-Nederland, waar sporen van de beeldenstorm zijn terug te vinden. Tijdens de restauratie, van 1971 tot 1975, van de 'Zeven werken van barmhartigheid' van de zogenaamde Meester van Alkmaar in het Rijksmuseum te Amsterdam werden eveneens dergelijke beschadigingen vastgesteld. Zie C. J. de Bruijn Kops, 'De Zeven Werken van Barmhartigheid van de Meester van Alkmaar gerestaureerd', *Bulletin van het Rijksmuseum*, XXII (1974) 203-226.

uitgevoerd in 1978⁴⁸. Op het linker zijluik bleken de gezichten – met uitzondering van die van de Maagd en het Christuskind – bekrast te zijn (afb. 13)⁴⁹. Waarom Maria en het Christuskind gespaard bleven is niet duidelijk. Dat de beide zijluiken niet verloren gingen, vindt vermoedelijk zijn reden in het feit dat men de panelen opnieuw wenste te gebruiken. Waarom echter juist het linker zijluik ernstiger werd beschadigd dan het rechter zijluik, is moeilijk te verklaren. Uitgerekend het linker zijluik zou later nog een belangrijke rol spelen. Hierop kom ik verder nog terug.

13. Bekraste kop. Detail uit het linker zijluik (afb. 1).

Vroege correctie

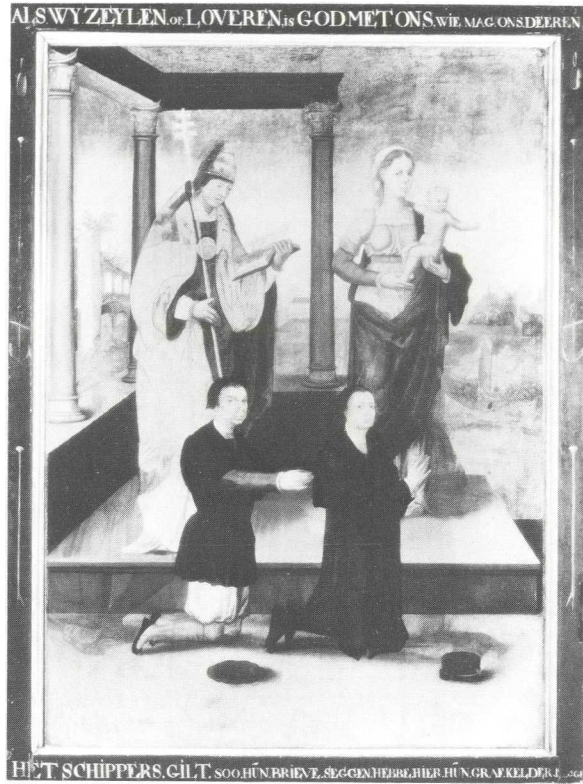
Vóór ik aandacht besteed aan veranderingen die na de beeldenstorm plaatsvonden aan de zijluiken van het altaarstuk der schuitenvoerders, dient eerst nog even stil gestaan te worden bij een mutatie die plaatsvond bij het ontstaan van het linker zijluik. Bij een recent onderzoek kwam een merkwaardige verandering aan het licht. Een infrarood opname maakte duidelijk, dat op het linker paneel links van de twee geknielde mannen oorspronkelijk nog een figuur bedoeld was (afb. 14). De contouren van deze figuur zijn op de foto slechts gedeeltelijk zichtbaar omdat een zwarte verflaag een groot deel van het boven-

⁴⁸ De restauratie werd uitgevoerd door wijlen H. Dik te Amsterdam.

⁴⁹ De beschadigingen zijn, op één uitzondering na (afb. 12), na de restauratie niet gehandhaafd.

14. Infraroodopname van het linker zijluik (afb. 1).

Foto: Centraal Museum, Utrecht.

lichaam van deze 'derde man' bedekt. Duidelijk is in elk geval dat die figuur zijn handen niet biddend gevouwen heeft, zoals de beide andere figuren en slechts met één been – het rechter – knielt. Tevens blijkt uit deze opname dat de beide andere figuren iets naar links verplaatst zijn.

Deze veranderingen – of beter gezegd: correcties – moeten in een vroeg stadium van het ontstaan van de beschildering plaats hebben gevonden. Kennelijk kwam er een wijziging in de opdracht voor de schilder: in plaats van drie moesten er plots maar twee figuren geportretteerd worden. Deze twee werden toen, omwille van de compositie, iets naar links geprojecteerd. Het is niet duidelijk waarom deze wijziging plaatsvond. Was de persoon in kwestie - de 'derde man' - plots overleden? Dat is niet bepaald een reden om een portret achterwege te laten. Integendeel. Waren er moeilijkheden ontstaan bij de 'oversten' van de schuitenvoerders? Bij gebrek aan archiefstukken is een antwoord op deze vraag niet te geven. Liet de 'weggewerkte' figuur na om het schilderij mede te financieren? Dat moet dan wel op een ongelegen moment gebeurd zijn. Had de schilder misschien zichzelf geportretteerd, zonder daarover vooraf goede afspraken te maken? Het blijft gissen.

Gildeborden

Wat oorspronkelijk op de buitenzijden van de beide zijluiken van het altaarstuk der Utrechtse schuitenvoerders stond, is niet bekend. Onderzoek door

15. Anoniem Utrechts meester, Gildebord van de hoedemakers 1635. Olieverf op paneel. St. Jacobskerk, Utrecht.

Foto: Foto Dienst Gem. Utrecht, c 8202 F.

middel van infrarood levert geen resultaten op omdat deze stralen niet door de donkere verflagen door dringen. Het is niet uitgesloten dat die voorstellingen een relatie hadden met het middengedeelte van het altaarstuk. Wanneer in het centrale gedeelte van het altaarstuk bijvoorbeeld Christus aan het kruis was voorgesteld, dan zou het best mogelijk geweest zijn dat op de buitenzijde van de zijluiken, al dan niet in grisaille, de Annunciatie te zien geweest zou zijn. Maar het is evengoed mogelijk, dat daar familiewapens van de opdrachtgevers te vinden waren, of symbolische voorstellingen in verband met de schuitenvoerders, of met dood of vergankelijkheid. Zeker is, dat ten gevolge van de reformatie, de buitenzijden van de zijluiken van het altaarstuk der schuitenvoerders overschilderd werden.

De reformatie had onder meer tot gevolg dat, in elk geval in protestantse kringen, grotendeels een eind kwam aan religieuze voorstellingen die op plastische wijze, maar tevens op propagandistische en didactische wijze de geloofsleer voor de massa visualiseerden. Tekstborden kwamen er voor in de plaats. Overigens was niet iedereen even enthousiast over het feit dat religieuze voorstellingen moesten verdwijnen of overschilderd werden met teksten, waarmee men de

religieuze doctrine zo zuiver mogelijk probeerde over te brengen. Willem van Haecht bijvoorbeeld, die bekend stond als een vurig protestant en van wie op het Landjuweel te Brussel in 1565 een 'Apostelspel' werd opgevoerd, gaf zijn mening over 'beelden' als volgt: 'aenbidse noch en dientse niet, Mach men se daerom niet hebben tot een cieraet?'⁵⁰.

Ook in de Utrechtse St. Jacobskerk werden de schilderijen, voor zover ze niet vernield waren tijdens de beeldenstorm, overschilderd met teksten⁵¹. Zo werd bijvoorbeeld een ouder schilderij eerst in 1635 omgevormd tot een gildebord voor de hoedenmakers – 'de Hoeij Makers Knechts En wyfs' (afb. 15). Op dezelfde wijze werden ook de achterzijden van de zijluiken van het altaarstuk der schuitenvoerders in latere jaren tot tekstborden omgevormd. Blijkens de tekst op de achterzijde van het linker zijluik van het altaarstuk der schuitenvoerders werd dit paneel in 1580 overschilderd met de verzen 1-11 uit het derde hoofdstuk van de brief van Paulus aan de Kolossenzen (afb. 16).

Het paneel werd volgens een opschrift aan de voorzijde geplaatst bij de grafkelder van het schippersgilde (afb. 5 onder c). Die grafkelder lag, zoals we zagen, in de directe nabijheid van de plaats, waar de schuitenvoerders vóór de reformatie hun altaar met altaarstuk hadden (afb. 5 onder b).

De achterzijde van het rechter zijluik werd volgens de opschriften op dat paneel, in 1602 overschilderd met een tekst uit het vierde hoofdstuk, de verzen 23-32 van de brief van Paulus aan de Efeziërs (afb. 17). Dit paneel werd, eveneens blijkens een opschrift aan de voorzijde, geplaatst bij de grafkelder van het zakkendragersgilde. Die grafkelder lag aan de zuidzijde van de kerk (afb. 5 onder d).

We zouden geredelijk kunnen aannemen dat de beide panelen na de reformatie zodanig werden opgehangen, dat alleen de bijbelse teksten en in elk geval niet de roomse voorstellingen aan de andere zijde van de panelen te zien waren. Vreemd genoeg was dat kennelijk toch niet het geval, want tegelijk met het overschilderen van de achterzijden werden ook de lijsten aan de voorzijde bijgewerkt⁵². Bij de lijst, die om het linker paneel zit, werden behalve een tekst op de boven- en benedenrand, aan de beide zijkanten symbolen geschilderd, die te maken hebben met het schippersvak: ankers, waterscheppers en haken. Bij de lijst, die om het rechter paneel zit, werd alleen op de benedenrand van de lijst een tekst aangebracht en op de overige drie randen werden symbolen geschilderd die te maken hebben met het werk van de zakkendragers: stokken, maten en scheppen.

Tevens werden toen – respectievelijk in 1580 en 1602 – rondom de lijsten van de beide zijluiken versieringen aangebracht, die vergelijkbaar zijn met het decoratiewerk van het gildebord van de hoedenmakers (afb. 15). Die decoraties

⁵⁰ H. A. Enno van Gelder, *Erasmus, schilders en rederijkers. De religieuze crisis der 16e eeuw weerspiegeld in toneel- en schilderkunst* (Groningen, 1959) 86-87.

⁵¹ In de Utrechtse St. Jacobskerk bevinden zich, behalve het gildebord van de hoedenmakers (afb. 15), nog enkele tekstborden, waarvan met zekerheid gezegd kan worden dat de pre-reformatische voorstellingen later werden overgeschilderd. Een grondig onderzoek van deze panelen zou verrassende resultaten kunnen opleveren.

⁵² Hoe en waar in de St. Jacobskerk de beide panelen na de reformatie hingen, blijft onduidelijk. Eerst met Van Wachendorf, in 1774 (zie noot 31), en met Van Oordt, in 1841 (zie noot 57), krijgen we nadere informatie over de plaats van één van de panelen, namelijk het linker paneel.

16. Anoniem Utrechts meester. Achterzijde van het linker zijluik van het altaarstuk der schuitenvoerders, 1580. Olieverf op paneel, 146 × 109 cm. Centraal Museum, Utrecht, S.C. 1952, 291. Foto: idem.

van de beide zijluiken van het altaarstuk der schuitenvoerders zijn apart bewaard gebleven (afb. 17 en 19)⁵³.

Duyfhuys

Op het linker zijluik van het altaarstuk der Utrechtse schuitenvoerders kwamen, zoals we zagen, oorspronkelijk drie geknielde figuren voor in plaats van twee. Bovendien bleek dat paneel tijdens de beeldenstorm ernstiger beschadigd te zijn dan het rechter zijluik. Het linker zijluik is echter om nog een andere reden bijzonder. In de loop der tijden heeft men de rechtse van de twee geknielde figuren gehouden voor een beeltenis van Hubert Duyfhuys.

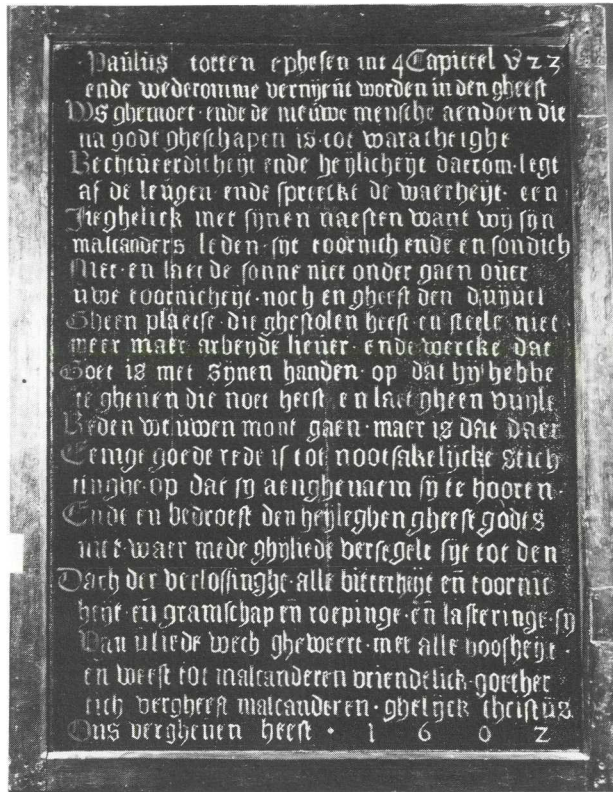
Hubrecht Jacobsz. Duyfhuys werd vermoedelijk op 27 oktober 1515 te Scheveningen geboren; hij overleed te Utrecht op 3 april 1581 en werd daar begraven in de St. Jacobskerk⁵⁴.

⁵³ Dat deze veranderingen aan de lijsten evenals het decoratiewerk rondom de lijsten tegelijk plaatsvonden met de overschilderingen aan de achterzijden van de beide luiken, valt af te leiden uit het feit dat de teksten aan voor- en achterzijde op dezelfde wijze en met dezelfde lettertypen werden aangebracht.

⁵⁴ De grafsteen van Hubert Duyfhuys ligt achterin de Utrechtse St. Jacobskerk, onder het orgel.

17. Anoniem Utrechts meester.
Achterzijde van het rechter
zijluik van het altaarstuk der
schuifenvoerders, 1602. Olie-
verf op paneel, 146 × 109 cm.
Centraal Museum, Utrecht,
S.C. 1952, 291. Foto: idem.

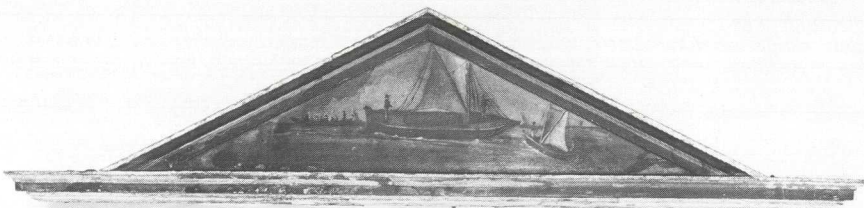

Duyfhuys neemt in de geschiedenis van de reformatie in de Noordelijke Nederlanden een aparte plaats in. Enerzijds wilde hij niet breken met de rooms-katholieke kerk terwijl hij anderzijds sympatiseerde met de reformatie. Die sympathie voor de 'nye leer' dwong hem in 1572 voor de Spaanse bezetters te vluchten uit Rotterdam, waar hij vanaf 1556 pastoor van de St. Laurenskerk was. Duyfhuys trok toen naar Keulen. In 1574 keerde hij naar de Noordelijke Nederlanden terug en werd pastoor van de St. Jacobskerk te Utrecht. Toen hij uiteindelijk gedwongen werd zich uit te spreken over de keuze van zijn geloof, koos hij voor de hervormde religie⁵⁵.

Wanneer de opvatting is ontstaan, dat de beeltenis van Duyfhuys voorkomt op het linker zijluik van het altaarstuk is onbekend. In elk geval bestond deze mening al toen Van Wachendorf op 26 januari 1774 zijn tekening naar het linker zijluik maakte (afb. 20). In de begeleidende notitie bij die tekening staat, dat de voorstelling gehouden wordt voor 'het afbeeldsel van den vermaarden Hubert Duifhuis (. . .) 't welk, indien de overlevering waar is, gezocht moet worden in den priester, op den voorgrond knielende'⁵⁶.

⁵⁵ Genealogische en biografische gegevens over Hubert Duyfhuys bij Y. H. M. Nygh, 'Van Schilperoot', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XXIV (1970) 134-135.

⁵⁶ Zie noot 31.

18. Anoniem Utrechts meester. Bekroning van de achterzijde van het linker zijluik (afb. 16), 1580. Olieverf op paneel.

19. Anoniem Utrechts meester. Bekroning van de achterzijde van het rechter zijluik (afb. 17), 1602. Olieverf op paneel.

Volgens Van Wachendorf was het paneel 'hangende tegen den pylaar, bevesten de Potmeestersbank'. Dat was tegen de pijler, waar de schuitenvoerders voorheen hun altaar hadden (afb. 5 onder b).

In 1841 besluit Van Oordt zijn biografie over Duyfhuys 'met het gedicht van Gerard Brandt, in zijne Poezy, pag. 451, op het afbeeldsel van Hubert Duifhuis'. Ook in dit geval gaat het om het linker zijluik van het altaarstuk der schuitenvoerders. Dat valt af te leiden uit een voetnoot in de publicatie van Van Oordt, waardoor we tevens geïnformeerd worden over de toenmalige plaats van het paneel: 'Dit afbeeldsel hangt aan eenen pilaar over den preëkstool, in een vrij groot bord, met een opschrift, toebehoorende aan het schippers-gilde, doch zulks is aan de achterzijde met het afbeeldsel van Duifhuis beschilderd'⁵⁷. In de consistoriekamer van de Utrechtse St. Jacobskerk hangt een kopie, mogelijk uit de 19e eeuw, naar het linker zijluik van het altaarstuk der schuitenvoerders (afb. 21)⁵⁸. Uit het opschrift op die kopie blijkt, dat men er rotsvast van overtuigd was, dat het om de beeltenis van Duyfhuys ging: 'Hubert Duyfhuys, Pastoor van St. Jacop, heeft anno 1578 in de Jacobiekerk 's morgens als Rooms Priester d'mis gedaan en naa de middag als Gereformeert predikant

⁵⁷ I. T. F. van Oordt, *Iets over Hubertus Duyfhuys, predikant der St. Jakobs-kerk te Utrecht* (Rotterdam, 1841) 70.

⁵⁸ Doek, 70 × 52 cm. Muller, *Catalogus* (1904), 105 is van mening dat het een kopie betreft uit de eerste helft van de 17e eeuw. Het meest opvallende verschil tussen origineel en kopie is de kerktoren, die geheel rechts op de kopie voorkomt. Deze toren – namelijk van de Utrechtse St. Jacobskerk – komt niet voor op het linker zijluik van het altaarstuk der schuitenvoerders, maar wel op het rechter zijluik.

20. N. van der Monde naar C. A. van Wachendorf. Getekende kopie naar het linker zijluik van het altaarstuk der schuitenvoerders, ca. 1840 (naar tekening uit 1774). GAU, Top. Atlas, Jb 4.19. Foto: idem.

21. Anoniem meester. Kopie naar het linker zijluik van het altaarstuk der schuitenvoerders, 19de eeuw (?). Olieverf op doek. St. Jacobskerk, Utrecht. Foto: Foto Dienst Gem. Utrecht, c. 10.906.

HUYBERT DUYTHUYS, PASTOOR VAN S. JACOB, HEFT ANNO 1575
 IN DE LA COBIKERK, SMOGGENS, ALS ROOMS PRIESTER, D. MIS,
 GEDAAN EN NA A. DEMIDDAG. ALS GEREFORMEERT. PREDUKANT GPROF. COLU

gpreek. Coll III. D. erste V⁵⁹. Eén van de figuren op het linker zijluik (èn de kopie) identificeren met Duyfhuys, had natuurlijk consequenties ten aanzien van de rest van de voorstelling. Hoe was de tweede geknielde figuur te verklaren? En de paus – alias de heilige Clemens – en de Maagd met het Christuskind?

HADRIANI VI.

151

Fig. 151.

22. Anoniem meester. Gravure met de voorstelling van voor- en achterzijde van een penning van paus Adriaan VI. Uit: C. Burmannus, *Hadrianus VI* (Utrecht, 1727). Part. coll.

Van Wachendorf wist blijkbaar ook niet zo goed raad met de tweede geknielde figuur. Voor de staande figuren had hij echter wel een oplossing. Over de Maagd met het Christuskind schrijft hij: 'De vrouw met het naakte kind (die echter geen L. Vrouw schijnt) . . .'. De beeltenis van de paus beschouwt Van Wachendorf evenmin als een heilige. De voorstelling kan, zo concludeert hij, betrekking hebben 'tot de eene of andere gebeurtenis ten tyde van Paus Adriaan den VI'. Volgens Van Wachendorf heeft 't vrouwenbeeld' op het schilderij veel overeenkomst met onder meer de afbeelding 'op den Penning van dien Kerkvoogd', zoals die is afgebeeld in het boek van Burmannus (afb. 22)⁶⁰. Van Wachendorf besluit: 'zoo dat vrouwenbeeld de liefde verbeeld'. Kortom: het geheel wordt door Van Wachendorf in verband gebracht met paus Adriaan VI en 'caritas' – naastenliefde. Hoe dat te rijmen valt met Duyfhuys zal wellicht ook voor Van Wachendorf een raadsel gebleven zijn.

In tegenstelling tot Van Wachendorf vond Den Boer recent wel een verklaring voor de twee geknielde figuren: het betreft volgens hem een dubbele voorstelling van Duyfhuys: 'Huibert Duifhuis als priester en predikant (. . .). Voor hem twee hoeden, het hoofddekse van de priester en van de predikant'. Het schip

⁵⁹ Het slot van de tekst op de kopie – betreffende Kolossenzen – is ook terug te vinden op de in 1850 overgeschilderde achterzijde van het linker zijluik van het altaarstuk der schuiftenvoorders.

⁶⁰ Het betreft C. Burmannus, *Hadrianus VI* (Utrecht, 1727), 151.

23. Hendrick Martens Sorg.
 Portret van Hubert Duyfhuys, ca. 1650. Olieverf op paneel, 19 × 12 cm. Rijksmuseum, Amsterdam, A 1682.
 Foto: idem.

op de achtergrond wordt door Den Boer verklaard als het 'Evangelieschip'⁶¹. Ten onrechte heeft men in de loop der eeuwen in één, en zelfs in de beide gekielde figuren op het linker zijluik van het altaarstuk der schuitenvoerders het portret willen zien van Duyfhuys. Het is begrijpelijk dat men in Utrecht een portret wenste te bezitten van Duyfhuys, een van de lokale helden van de hervorming. En dat portret zocht men dan simpelweg in een van de schilderijen, die in de St. Jacobskerk aanwezig waren.

Mogelijk wenste men ook in Rotterdam, waar Duyfhuys van 1556 tot zijn vlucht in 1572 pastoor was, een portret van hem te hebben. In elk geval schilderde Hendrik Martens Sorg daar omstreeks 1650 een portretje van Duyfhuys (afb. 23)⁶². Bij zijn signatuur vermeldt Sorg, dat hij het portretje schilderde

⁶¹ M. G. L. den Boer, 'Een Utrechts hervormer (IV)', *Hervormd Utrecht*, 3 september 1976, 81.

⁶² Het portretje van Duyfhuys, geschilderd door H. M. Sorg – paneel 19 × 12 cm – wordt bewaard in het Rijksmuseum te Amsterdam. Het schilderijtje is afkomstig van een veiling te Amsterdam, 10 november 1896 nr. 40. Zie P. J. J. van Thiel e.a., *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam* (Amsterdam-Maarsse, 1976) 518 (nr. A 1682). Het onderschrift, samengesteld door de uit Rotterdam afkomstige dichter Joachim Oudaan, luidt als volgt:

'M. Hubert Duifhuis

In 't wezen straalt de minzaamheid

Gekant in 't woord en 't wijs beleid

En 't doen des Mans die kracht betoonde

De Hemel DUIF die 't HUIS bewoonde

J. Oudaen'. Naar dit schilderij werden later prenten gemaakt.

naar een voorbeeld: 'M. Sorg ad Prototyp'⁶³. Meestal wordt Jan van Scorel genoemd als de maker van het origineel waarnaar Sorg zijn kopie maakte. Dat is overigens niet erg waarschijnlijk. Nergens is een spoor te vinden dat Jan van Scorel, die kanunnik was van de Utrechtse Mariakerk, zich inliet met aanhangers van de 'nye leer'. Integendeel.

Besluit

Hiermee kunnen we het dossier over de zijluiken van het altaarstuk der schuiftenvoerders voorlopig sluiten. We zien dat door het nauwgezet bestuderen van de luiken zelf, verwante kunstwerken en de nog overgebleven bronnen veel boeiende informatie is te vinden over de cultuurgeschiedenis van de 16e eeuw. Bovendien blijkt dat men in latere eeuwen een eigen en nieuwe visie had op deze 16e-eeuwse panelen.

⁶³ Het feit, dat Duyfhuys op het portretje van Sorg een superpelliceum draagt – een linnen bovenkleed, dat door katholieke geestelijken bij bepaalde kerkelijke diensten werd gebruikt – hoeft niet per se te betekenen, dat hij hier voorgesteld is als pastoor. In het dagboek dat pater Wouter Jacobsz tussen 1572 en 1579 bijhield, noteerde deze geestelijke in september 1578: 'Gesciede oeck op dese tijt, dat tot Utrecht in sint Jacopsparochie gelijklick waeren twee pastoren malcander contrari, deen catholicus ende dander calvinist. Ende is te verwonderen, dat die calvinist [Duyfhuys], niettegenstaande dat hij in sijn predicken gebruyckteden contrarie den calvinisten haer annemen een choorcleet op des heylich kercks manier, nochtans tselfde lasterde ende voortginck des heylich kercks ceremoniën te verachten, toelaetende ende oeck sijn hoorders tischende dat sij op sijn goos [geus] psalmen songen'. Zie *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius) prior van Stein. Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*, I. H. van Eeghen, ed. (2 dln.; Groningen, 1959-1960), II, 750.

Rondom 1838

M. van de Vrugt

Recht en rechtsgeleerden in Utrecht

In 1838 vinden twee gebeurtenissen plaats die voor de rechtsontwikkeling in Nederland van grote betekenis zijn geweest. Per 1 oktober van dat jaar wordt enerzijds het Nieuwe Wetboek voor Burgerlijk Recht (NWB)¹ ingevoerd, anderzijds fungeert de Hoge Raad vanaf die datum als het hoogste rechtsprekende college in het Koninkrijk. Beide gebeurtenissen worden dit jaar, met name in juridische kring, herdacht. Vraagt men nu juristen en juridische studenten naar wat er gebeurde in 1838, dan luidt het antwoord vrijwel altijd dat toen het Burgerlijk Wetboek (BW) werd ingevoerd. Het ligt voor de hand aan te nemen dat deze perceptie van de gebeurtenissen van 1838 iets zegt over de wijze waarop ons voorafgaande generaties rechtsgeleerden – en met name zij die in het juridisch onderwijs een rol speelden – het gewicht van beide feiten hebben beoordeeld. Hoe dit ook zij, beide gebeurtenissen vormen ieder voor zich een aspect van het gebruik van het recht als middel om te komen tot de centralisatie van bestuur, waarmee we nu zo vertrouwd zijn.

Het bespreken van hoogtepunten uit het staatkundig centralisatieproces in een jaarboek van een vereniging die zich in het bijzonder richt op de lokale geschiedenis, geeft een pikante noot. De titel is echter welgemeend. Het is ook de bedoeling te laten zien hoe de reactie in de Utrechtse juridische kring op dit proces was. Daarbij zal niet alleen worden gekeken naar hen die al op het kussen zaten: de professoren en de magistraten, maar ook naar hen die een plek op het kussen ambiëerden, de studenten in de rechtsgeleerdheid.

Als politiek middel om centralisatie van bestuur te bevorderen biedt het recht twee, en in een tussenfase soms drie, wegen. Allereerst kan worden getracht de rechtspraak binnen een gro(o)t(er) territorium onder het gezag van het centrale bestuur te brengen. Dit wordt mogelijk gemaakt door de invoering van een systeem van hoger beroep verbonden aan een hiërarchisch pyramidale organisatie van de rechtsprekende colleges. Daarnaast biedt de wetgeving mogelijkheden. Ter bevordering van de eenheid dient dan de centrale overheid de wetgevende bevoegdheden van de lokale, regionale en categorale wetgevende instanties zoveel mogelijk terug te dringen. Zelf moet zij uitgroeien tot enige en hoogste bron van wetgevende bevoegdheid voor het gehele door haar beheerste ge-

¹ In het begin van de negentiende eeuw wordt de afkorting NWB gebruikt voor het te maken nationale wetboek van burgerlijk recht. Na de invoering in 1838 tot op heden is de afkorting BW gangbaar. Voor de hercodificatie van het burgerlijk recht waarvoor na de Tweede Wereldoorlog is gekozen en die gedeeltelijk is ingevoerd wordt de afkorting NBW gebruikt.

bied. Tussen een situatie met veelkleurige variatie en één met uniformiteit op het gebied van wetgevende bevoegdheid biedt de homologatie (bekrachtiging) van costumen (opgetekend gewoonterecht) een overheid die naar eenheid streeft, een tussenstap die vooral in de 16e eeuw veel voorkwam.

De Bourgondisch-Habsburgse landsheren hebben in hun pogen de toenmalige gewesten tot een hechtere eenheid te maken zowel het instrument van de rechtspraak als dat van de wetgeving gehanteerd. Het is dit proces dat in de 19e eeuw in ondermeer de instelling van de Hoge Raad met nationale competentie en in het invoeren van een nationaal Burgerlijk Wetboek een afronding vindt².

Naar een eenvormige rechterlijke organisatie

Uitgaande van de grotere territoriale eenheid, het gewest, richten de Bourgondische landsheren regionale Hoven van Justitie op. Deze hoven fungeren als appelrechtbanken, dan wel rechtbanken voor hoger beroep voor de lokale gerechten. Zij die in een rechtsgeding door een lokale rechterlijke instantie in het ongelijk zijn gesteld, kunnen hun zaak opnieuw aan de orde stellen bij het regionale Hof van Justitie. Krijgen zij gelijk dan treedt het nieuwe vonnis in plaats van het oude. Wil het lagere rechtsprekende college niet iedere keer dat het met een mondige, draagkrachtige partij te maken heeft, in hoger beroep zijn vonnis vernietigd zien, dan zal het in zijn uitspraken daarmee rekening moeten houden. Aldus kunnen binnen het ambtsgebied van een Hof de lagere gerechten onder centrale controle worden gebracht. Voorwaarde daartoe is echter wèl dat de landsheer in het gewest, dat samenvalt met het ambtsgebied van een dergelijk Hof van Justitie, voldoende macht heeft om het Hof te schragen.

In Utrecht laat de geschiedenis zien dat we te maken hebben met een proces van vallen en opstaan. In 1474 stelt bisschop David van Bourgondië gesteund door de steeds toenemende Bourgondische macht, een Hof van Justitie in. Dit hof van appel, dat naar de vorm van de tafel waarachter de raadsheren zijn gezeten, de naam de 'Schijve' krijgt, is echter maar een kort leven beschoren. In 1477 wordt het na de dood van Davids beschermheer, Karel de Stoute, weer ontbonden³. De oppositie die dit weet te bereiken, richt zich tegen twee zeer verschillende aspecten van het fenomeen Hof van Justitie. Het eerste aspect waartegen wordt geopponeerd is van staatkundige aard en betreft het centraliserende karakter van de Hoven. Het tweede aspect is van juridisch inhoudelijke aard. Hier richten de bezwaren zich zowel tegen de kwalificaties van de raadsheren als tegen het recht dat zij toepassen. De Hoven van Justitie worden door de verschillende landsheren heel bewust zoveel mogelijk bemand met juristen. Jurist zijn zij die aan een universiteit rechten hebben gestudeerd, dat wil zeggen zij die geschoold zijn in het Romeinse en canonieke recht. Inheems recht wordt immers aan de universteiten vóór de invoering van de nationale codificaties niet

² Zie onder meer J. Ph. de Monté VerLoren en J. E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der Rechterlijke Organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (6e dr.; Deventer, 1982) 194 vlg.

³ J. C. Bijsterbos, 'De Schijve', *Verzameling van stukken die betrekking hebben tot Overijsselsch regt en geschiedenis. Tweede afdeeling. Verslagen en Mededeelingen*, 18 (1891) 1 vlg. A. Joh. Mairs, 'Waarom werd bisschop Davids Hooge Raad 'de schijve' genoemd?' *Verslagen en mededeelingen van de Vereniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht*, x² (1948) 249 vlg.

– of nauwelijks⁴ – gedoceerd. Juristen hanteren beroepsmatig het Latijn en als tekst op basis waarvan zij discussiëren en oordelen, het Corpus Iuris Civilis, de sinds de latere middeleeuwen gangbare benaming voor de wetgeving van de Oost-Romeinse keizer Justinianus (527-565 n. Chr.). Deze omvat de tekst van de Digesten, de Instituten, de Codex en de Novellen, in oudere uitgaven vermeerderd met het Longobardisch leenrecht. Sinds de 12e eeuw zijn deze taal – het Latijn – en deze tekst – het Corpus Iuris Civilis – in de rechtswetenschap in Europa universeel. Vanaf de receptie van het Romeinse recht in Europa hebben de diverse stromingen in de rechtswetenschap op basis van de Justiniaanse Romeinsrechtelijke teksten het recht verder ontwikkeld totdat dit conglomeraat werd vastgelegd in de nationale burgerrechtelijke codificaties: in Frankrijk in 1804, bij ons in 1838, en in Duitsland pas in 1900⁵. Met de codificaties krijgt de verbrokkeling van taal en tekst zijn beslag en wordt de grondslag gelegd voor de verdere differentiatie van nationale rechtsstelsels. De codificaties schragen het nationale en drukken het internationale, Europese element, weg.

De raadsheren in de Hoven van Justitie zijn in het geleerde – universele – recht geschoold. De onderdanen zien hierin echter een bedreiging van het bijzondere recht, van de eigen lokale rechtsregels. Zij menen dat de rechters in hogere instanties hun recht niet kennen, wellicht zelfs niet willen kennen en liever het hen vertrouwde Romeinse recht willen toepassen. Een vrees die geenszins ongegrond was. Anderzijds zijn het natuurlijk juist deze facetten die de centralisering van de rechtspraak des te meer tot zo'n voortreffelijk unificerend middel maken. Geheel overeenkomstig de bestuurstraditie van zijn familie bedient ook Karel V zich van dit middel. In Utrecht komt hij in 1530 tot de heroprichting van het Hof van Justitie, een Hof dat met periodes van bloei en neergang is blijven functioneren tot 1875. Het jaar waarin het aantal hoven van één per provincie werd teruggebracht tot slechts vijf voor het hele koninkrijk⁶.

De Bourgondisch-Habsburgse landsheren, die geleidelijk alle gewesten onder hun gezag hebben gebracht, hebben ditzelfde proces toegepast in hun streven om al die verschillende gewesten onder één bestuurlijke noemer te brengen. Philips de Goede richtte in 1428 het Hof voor Holland, Zeeland en West-Friesland op. Karel de Stoutte ging een stap verder en transformeerde in 1473 de al sinds 1445 met rechtspraak belaste sectie van de hofraad – de Grote Raad – tot het Parlement van Mechelen, naar voorbeeld van het Parlement van Parijs. Met een korte onderbreking van 1477 tot 1504 heeft dit Parlement van Mechelen gefunctioneerd als hoogste rechtsprekende instantie in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden. In de Zuidelijke Nederlanden is deze situatie gecontinueerd tot 1795. In de Noordelijke Nederlanden is de werking en daarmee de centraliserende en unificerende kracht van dit college afgebroken door de Opstand. In 1581 is in Holland besloten tot de oprichting van een

⁴ C. J. H. Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht* (Leiden, 1987). In de loop van de achttiende eeuw neemt de belangstelling voor het eigentijdse recht toe. Aan de Utrechtse Universiteit wordt dit gedoceerd onder de benaming 'ius hodiernum'.

⁵ G. C. J. J. van den Bergh, *Geleerd Recht* (2e dr.; Deventer, 1985).

⁶ Bij de Grondwet van 1814 (art. 109) en 1815 (art. 182) en de wijziging van 1848 heeft men gelet op de gewestelijke gevoeligheden, het nog niet aangedurfd inwoners van het ene gewest in hoger beroep te laten gaan bij een Hof in een ander gewest.

Hoge Raad als beroepsinstantie voor alle zaken die tevoren reeds waren berecht door het Hof voor Holland en Zeeland. Dit nieuwe college kreeg een ambtsinstructie overeenkomstig de instructie die in 1559 aan het Parlement van Mechelen was gegeven. In 1587 onderwierp ook Zeeland zich aan de jurisdictie van de Hoge Raad. Geen van de andere gewesten heeft het voorbeeld van Zeeland gevolgd. De Hoge Raad (voor Holland en Zeeland) kreeg derhalve nimmer het karakter van rechtsprekend college in hoogste instantie voor de gehele Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. In Utrecht bleef gedurende deze hele periode het Hof de hoogste rechtsprekende instantie.

'Het aantal van de rechterlijke colleges dat aan het einde van de achttiende eeuw in ons land functioneerde, is gemakkelijker in honderdtallen dan in tientallen uit te drukken'⁷. Een versnippering die op papier gemakkelijker te beëindigen zou blijken te zijn dan in de praktijk, zoals ook de Bataafse revolutionairen zouden ondervinden. Vond de Bataafse omwenteling plaats in 1795, de staatsregeling voor de nieuwe republiek liet nog op zich wachten. In de tussentijdse periode wordt er tussen unitaristen en federalisten gestreden over de vraag hoe de nieuwe staat moet worden geconstrueerd als 'één en ondeelbaar' of toch federatief. Door middel van een bloedeloze revolutie weet een minderheid zijn voorkeur voor vergaande centralisatie door te drukken. Deze keus werkt door in alle staatsstukken waarin organisatiestructuren worden vastgelegd, ook in de organisatie van de rechterlijke macht.

In de Acte van Staatsregeling van 1798 is in de artikelen 256 tot en met 303 een regeling in hoofdlijnen – nadere uitwerking moet bij wet geschieden – voor de rechterlijke organisatie opgenomen⁸. Deze regeling moet binnen één maand na de eerste zitting van het vertegenwoordigend lichaam 'haar aanvang nemen'. Een wel zeer optimistisch voorschrift! Er is een Hoog Nationaal Gerechtshof voorzien dat echter slechts als rechtbank in eerste aanleg voor ambtsmisdriven van de hoogste bestuurders moet functioneren, niet als nationaal, in hoogste instantie rechtsprekend college. De regeling van de rechterlijke organisatie is departementaal opgezet. In ieder van de acht departementen – waarvan de grenzen niet samenvallen met die van de gewesten van de oude Republiek – is één departementaal gerechtshof; voorts zijn er meerdere rechtbanken en tenslotte zijn er in elke gemeente één of meer vrederechters. De gerechtshoven fungeren, zeker in civiele zaken, alleen in geval van hoger beroep. De centralisatiegedachte waarmee de Staatsregeling van 1798 doortrokken is, heeft de rechterlijke organisatie minder diepgaand beroerd dan werd nagestreefd. Dit wordt verklaarbaar indien men bedenkt dat al in 1801 een nieuwe staatsregeling wordt ingevoerd, die in belangrijke mate een afzwakking van de centralisatietendens beoogt. Een ander aspect van het centralisatiestreven, dat in de rechterlijke organisatie van 1798 niet gevonden wordt, komt nu echter wel naar voren. Het Hoog Nationaal Gerechtshof, omgedoopt tot Nationaal Gerechtshof, wordt omgevormd tot het hoogste rechtsprekende college in de staat, dat bovendien het toezicht op de departementale gerechtshoven en de rechtbanken opgedragen krijgt⁹.

⁷ A. J. M. Kunst, *Historische ontwikkelingen van het recht*, I (2e dr.; Zwolle, 1969) 225.

⁸ *Grondwetten van Nederland*, G. W. Bannier, ed. (Zwolle, 1936) 89 vlg.

⁹ *Idem*, 134 vlg.

De Staatsregeling van 1801 bracht voor het gerechtshof in Utrecht een tweetal wat tegenstrijdige consequenties met zich mee. Enerzijds herstel van de oude positie, mede door het weer laten samenvallen van de departementale grenzen met die van de oude gewesten, anderzijds verlies van de oude positie doordat er nu een hogere instantie als rechtsprekend college boven de departementale gerechtshoven wordt geplaatst.

Ook binnen het gewest doet de invloed van de Staatsregeling van 1801 zich gevoelen. In 1798 was het streven erop gericht het onderscheid tussen de stedelijke en de plattelandsgerechten op te heffen. Dit komt tot uiting in de invoering van het gelijkgeschakelde begrip gemeente voor de tevoren duidelijk van elkaar verschillende stedelijke en plattelandsgerechten. Voorts wordt er voor iedere gemeente – hoe te voren de situatie ook was – een gelijke rechterlijke organisatie, de vrederechter(s) ingevoerd. De enige variant die wordt toegestaan is van praktische aard: het aantal vrederechters is gekoppeld aan het aantal inwoners van een gemeente. 'Derzelve getal is evenredig aan de bevolking'¹⁰.

In 1801 had de verdere uitwerking in plaatselijke reglementen van de in 1798 geschapen structuur moeten plaatsvinden. Dit nu geschiedde niet. Het departementale bestuur bracht, soms op verzoek van de plattelandsgerechten, maar overigens op eigen initiatief, alles weer in de voor-revolutionaire toestand. Het faillissement van de Staatsregeling van 1798 in dit opzicht wordt treffend verwoord in een anoniem pamflet van 1801¹¹. Ook de Staatsregeling des Bataafschen Volks van 1805 en de constitutie voor het Koninkrijk Holland brengen geen belangrijke materiële wijzigingen betreffende de organisatie van de rechterlijke macht¹². Dit blijkt ook uit het voor de praktijk geschreven en daarin ook zeer veel gebruikte handboek van Johannes van der Linden uit 1806. Dit werk, waarin ook het procesrecht aan bod komt, sluit nauw aan 'bij de oude sleur'¹³.

Sinds 1801 kent de rechterlijke organisatie van de Bataafse Republiek en later die van het Koninkrijk Holland op papier drie niveau's. Nationaal is er het Nationaal Gerechtshof, als hoogste rechtsprekende instantie met een ambtsgebied dat het gehele territorium van de staat omvat. Per departement is er één gerechtshof, met een ambtsgebied dat samenvalt – op enkele kleine uitzonderingen na – met dat van ieder van de oorspronkelijke gewesten. Binnen elk departement is er een groot aantal rechtbanken. De vrederechters worden in deze staatsstukken niet meer genoemd.

Met ingang van 1 januari 1811 komt er ten gevolge van de inlijving bij Frankrijk een belangrijke verandering in de beschreven situatie. Op grond van het Décret Impérial contenant Règlement général pour l'organisation des départemens de la Hollande wordt hier te lande de gehele bestaande rechterlijke organisatie afgeschaft en vervangen door een nieuwe Franse organisatie. Er komt een keizerlijk gerechtshof in Den Haag en in het land – dat in departementen

¹⁰ Acte van Staatsregeling, art. 264.

¹¹ [J. H. Appelijs], *De staatsomwenteling van 1795 in haren aart, loop en gevolgen beschouwd* (Leiden, 1801) 148 vlg.

¹² B. C. de Savornin Lohman, *De Bestuursinrichting van Gewest, Stad en Platteland van Utrecht gedurende de Bataafsche Republiek* (Utrecht, 1910) 377 vlg.

¹³ J. van der Linden, *Regtsgeleerd, Practicaal en Koopmanshandboek*, (Amsterdam, 1806) boek III.

met nieuwe grenzen wordt opgedeeld – komen 'tribunaux de première instance'. Daaronder functioneren de 'justices de paix' en de 'tribunaux de police'. De gerechten van de laatstgenoemde niveau's stemmen overeen met wat wij arrondissementsrechtbanken en tegenwoordig kantongerechten noemen. Dat Holland geen zelfstandige staat meer is blijkt overtuigend uit het feit, dat indien er sprake is van een cassatieprocedure, deze gevoerd moet worden niet voor het Hof te Den Haag, maar voor 'notre cour de cassation' te Parijs. Om het werk dat verbonden is met de uitbreiding van haar ambtsgebied, te kunnen verrichten, worden in de 'Cour de Cassation' drie nieuwe Hollandse raadsheeren benoemd. Een van hen is De Bye, doctor in de rechten en voormalig lid van het Hof van Utrecht.

De Franse regeling is in 1813 met wat aanpassingen gehandhaafd door Souverein Vorst Willem I. De grondwetten 1814 en 1815 brengen als voornaamste wijzigingen: de vervanging van de 'Cour de Cassation' door een nationale Hoge Raad en het niet meer noemen van de juges de paix (vrederechters). De samenvoeging met de Zuidelijke Nederlanden zal er echter toe leiden dat de Noord-Nederlandse bezwaren tegen dit laatste instituut zullen worden weerlegd door de sterk 'Belgisch' georiënteerde commissie-Daniëls. In 1816 besluit minister Van Maanen dat de sinds 1813 bij provisie gehandhaafde vrederechters een plaats moeten krijgen in de te ontwerpen wet op de rechterlijke organisatie. In 1817 stelt hij voor de functionarissen de eenvoudige titel van 'Rigters' of 'Juges de Canton' te geven. Onder deze naam komt de functie tenslotte in de wetsvoorstellen¹⁴. Deze voorstellen monden uiteindelijk uit in de 'Wet op de zamenstelling der Regterlijke magt en het beleid der Justitie' van 18 april 1827 (Staatsblad, nr. 20): de wet Rechterlijke Organisatie. De afscheiding van België stelde de invoering van de wet uit. Tenslotte deed het KB van 10 april 1838 de inmiddels vanwege de afscheiding wederom aangepaste wet¹⁵ verbindend worden. In de fase tussen het herstel van de onafhankelijkheid en 1 oktober 1838 is de versnippering in de rechtspraak geleidelijk teruggedrongen. Vooral de aanvaarding van de Wet RO in 1827 heeft – omdat toen zekerheid over de toekomstige organisatie was verkregen – het treffen van de nodige administratieve maatregelen en rechterlijke voorbereidingen versneld. In het koninkrijk wordt in 1838 de rechterlijke organisatie gevormd door één Hoge Raad, tien provinciale gerechtshoven¹⁶ alsmede 32 arrondissementsrechtbanken en 140 kantongerechten. In de provincie Utrecht is de situatie als volgt: één gerechtshof (gevestigd in de stad); 2 arrondissementsrechtbanken (één te Utrecht, één te Amersfoort) en 7 kantongerechten (te Utrecht, Ysselstein, Maarssen, Loenen, Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede)¹⁷.

¹⁴ C. M. G. ten Raa, *De oorsprong van de kantonrechter* (Deventer, 1970).

¹⁵ Wijziging bij wet van 28 april 1835, *Staatsblad*, nr. 10.

¹⁶ Een per provincie, maar twee in Holland en geen in Limburg dat nog een speciale status had. Over het bestaan en vooral over het aantal gerechtshoven is vanaf het begin veel discussie geweest. Zie J. van den Honert, *Handboek voor de burgerlijke regtsvordering in het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam, 1839) 32, 73 vlg.

¹⁷ De kantons omvatten de volgende gemeenten:

1e *Utrecht*, De Bildt.

2e *Ysselstein*, Ouden Rijn, Jutphaas, Vreeswijk, Jaarsveld, Willige Langerak, Zevender, Cabauw, Lopik, Benschop, Polsbroek Noord, Polsbroek Zuid, Hoencoop, Willescop, Achthoven, Snelrewaard, Linschoten, Wulverhorst, Veldhuizen, Montfoort.

Naar een nationale codificatie

In de zestiende eeuw hebben de Bourgondisch-Habsburgse landsheren niet alleen gepoogd door middel van de rechtspraak tot centralisatie te komen, ook de homologatie van costumen en tenslotte algemene wetgeving hadden hun aandacht.

Tussen 1531 en 1571 hebben keizer Karel V en zijn zoon Philips II meerdere malen aan de Provinciale Hoven bevel gegeven de costumen van de territoriale rechtskringen in hun ambtsgebied op schrift te doen stellen en de opgetekende costumen in te zenden aan de centrale regering te Brussel. De costumen zouden dan rechtskracht verkrijgen na bekrachtiging door de centrale overheid¹⁸. Deze maatregel impliceerde niet alleen de mogelijkheid van wijziging van de opgetekende costumen, alvorens tot homologatie zou worden overgegaan; wijziging en aanpassing waren uitdrukkelijk de bedoeling¹⁹. De onderdanen in de onderscheiden Nederlandse gewesten voelden weinig voor de maatregel en voldeden – hier wat meer, daar wat minder – schoorvoetend aan het bevel. Voor de Noordelijke Nederlanden geldt dat ook unificering langs deze weg door de Opstand definitief is afgebroken.

Als middel om tot rechtseenheid te komen kan aan een dergelijke homologatie-procedure een zekere gebrekkigheid niet worden ontzegd. Veel effectiever is de uitvaardiging van wetgeving geldend voor het hele territorium. Probleem hierbij was het feit dat de landsheer in feite de enige band tussen de gewesten vormde. Hij was geen 'heer' der Nederlanden, doch onder meer hertog van Brabant, hertog van Gelre, graaf van Holland en Zeeland en graaf van Vlaanderen. Machtige landsheren zoals Karel V en Philips II ondervingen dit probleem door op het niveau van de centrale regering te Brussel de Geheime Raad ordonnantiën te laten opstellen en deze vervolgens ter afkondiging naar de gewestelijke overheden te zenden, met het bevel zich er in het vervolg aan te houden. Tot de belangrijkste op dit gebied behoren de Ordonnantiën op de Zeevaart van 1540, 1541, 1551 en 1563. Daarnaast staan de Criminele Ordonnantiën uit 1570. Deze wetten nemen een aparte plaats in omdat ze niet alleen in alle gewesten dezelfde wetgeving op het gebied van het straf- en strafprocesrecht beoogden in te voeren, maar ook met name omdat deze wetgeving als de eerste strafrechtcodificatie in de Nederlanden kan worden beschouwd²⁰.

3e *Maarssen*, Maarssenbroek, Zuilen, Achttienhoven, Westbroek, Maarsseveen, Tienhoven, Portengen, Lettes Gereg, Laag-Nieuwcoop, De Haar Zuilens, Vleuten, Maartensdijk, Harmelen, Gerverskop, Teccop, Kockengen, Kamerik Houtdijken, Kamerik Mijzijde, Zegveld, 's-Gravesloot.

4e *Loenen*, Loosdrecht, Loenersloot, Vreeland, Nichtevecht, Abcoude Baambrugge, Abcoude Proosdij en Aasdom, Waverveen, Vinkeveen, Wilnis, Oudhuizen, Mijdrecht, Breukelen St. Pieters, Breukelen Nijenrodes, Ruwiel.

5e *Amersfoort*, Hoogland, Stoutenburg, Duits, Bunschoten, Eemnes, Baarn, De Vuursche, Soest, Leusden, Woudenberg.

6e *Rhenen*, Veenendaal, Renswoude, Amerongen, Leersum, Darthuizen, Maarn.

7e *Wijk bij Duurstede*, Langbroek, Cothen, Schalkwijk, Tull en 't Waal, Houten, Schonaauwen, Oudwulven, Bunnik, Rijnaauwen, Odijk, Werkhoven, Sterkenburg, Driebergen, Rijnburg, Doorn, Zeist.

¹⁸ J. Gilissen, 'Les phases de la codification et de l'homologation des costumes dans les XVII provinces des Pays-Bas', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XVIII (1950) 36-67 en 239-290.

¹⁹ Zie b.v. Plakkaat van 4 oktober 1540: *Mr. Johan van de Water's Groot plakkaatboek 's Lands van Utrecht aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810*, C. W. Moorrees en P. J. Vermeulen, eds., I (Utrecht, 1856), 423 (art. 10).

²⁰ M. van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantiën van 1570* (Zutphen, 1978).

Onder de vele auteurs die zich met het begrip codificatie hebben bezig gehouden heerst niet een éénduidige mening over wat onder de term codificatie moet worden verstaan²¹. Desondanks kan een aantal elementen worden onderscheiden. Wil er van codificatie sprake zijn dan moet de arbeid van de wetgever zich richten op de formulering van rechtsregels en het in één systeem samenbrengen van de met betrekking tot grote samenhangende gedeelten van het recht gevonden formuleringen²². Codificatie is derhalve meer dan optekening van recht alleen. Immers bij optekening van hetgeen geldend recht is, moet, om tot ordening te komen, doordenking van het gehele stelsel plaatsvinden. Dit leidt ertoe dat wat overbodig is wordt geschrapt, wat ontbreekt wordt aangevuld, wat onduidelijk is wordt verhelderd en wat tegenstrijdig is wordt gelijkgeschakeld²³. Door dit proces ontstaan wijzigingen in het bestaande recht. In het algemeen wordt het bestaande recht door codificatie overzichtelijker en samenhangender en daardoor tegelijkertijd – zij het niet altijd ook voor de leek – begrijpelijker²⁴. Codificatie kan zowel rechtsvereenvoudiging als rechtsverbetering brengen. Naast deze elementen, inherent aan het begrip codificatie, moet nog een ander worden genoemd. Kan rechtsoptekening zeer goed geschieden door private personen, codificatie vereist een gevestigde staatsmacht. Dit leidt tot belangrijke gevolgen. Indien de wetgever de resultaten van de codificatie-arbeid tot wet verheft, ondergaat het rechtsleven in de gehele staat daarvan de invloed. De rechtspraktijk wordt gedwongen te gaan werken op basis van een nieuwe, vaste, systematisch beter geordende en geformuleerde wettekst. De rechtswetenschap krijgt, ontdaan van veel dor hout, een nieuw vertrekpunt, van waaruit verder kan worden gebouwd.

De zestiende-eeuwse landsheer streefde naar een alle deelgebieden van het recht omvattende codificatie omdat hij zich van de politieke functie van codificatie welbewust was. Hij zag codificatie onder meer als een middel om het ontwakend besef van nationale saamhorigheid te versterken. Dat hij daarbij zijn aandacht allereerst richtte op het terrein van het strafrecht in ruime zin, is niet verbazingwekkend. Daar waren de misstanden het grootst. Daar gingen de misstanden de onderdanen het hardst aan lijf en leden. Daar ook vond hij het juridisch instrumentarium om de wens tot eenheid in daden om te zetten. Met name de eenheid op het gebied van de religie – verwoord in het adagium cuius regio eius religio (die het land regeert, diens godsdienst geldt) – meende hij tenslotte alleen nog met de uiterste middelen van het strafrecht te kunnen verdedigen. Bovendien maakte de toen in de Nederlanden zich snel doorzettende receptie van het Romeinse recht codificatie van het burgerlijk recht tot een minder urgente aangelegenheid. Ook op het gebied van de algemene wetgeving en die van de codificatie in het bijzonder is de Opstand en het ontstaan van de Re-

²¹ Het woord is afkomstig van Jeremy Bentham, zie *The Works of Jeremy Bentham*, III (Londen, 1843) 205-207.

²² P. Scholten, 'De codificatiegedachte voor honderd jaar en nu', *Gedenkboek Burgerlijk Wetboek 1838-1938* (Zwolle, 1938) 13. Lokin benadrukt heel sterk het element van volledigheid van het op schrift gestelde recht: J. H. A. Lokin en W. J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis* (Groningen, 1986) 2. De zestiende-eeuwse wetgever streeft dit ook na, doch meende, anders dan de latere codificatoren zouden doen, dit te kunnen bereiken door voor alle niet genoemde onderwerpen te verwijzen naar het Romeinse recht.

²³ Vergelijk met de Codex Theodosianus 1.1.6 uit 439 na Chr. Zie hierover onder meer J. E. Spruit, *Enchiridium* (2e dr.; Deventer, 1977) 235.

²⁴ Men denke b.v. aan het Duitse BGB (1900).

publiek der Verenigde Nederlanden de factor die het wordende nationale unificatieproces afbreekt. Tijdens de Republiek zal in dit opzicht niets meer tot stand komen. Het staatsbestel van de Republiek was daarvoor immers een absoluut beletsel. Aan het einde van de achttiende eeuw komt er een discussie op gang over de vraag of – maar nog meer, hoe – dat staatsbestel zou moeten worden veranderd. Parallel daaraan is er ook discussie, zelfs een kleine pamphlettenoorlog, over de wenselijkheid van een grondige herziening van het rechtenonderwijs, de rechtspraktijk en de rechtswetenschap²⁵.

De Bataafse revolutie van 1795 lijkt alles te veranderen; toch is het pas de staatsgreep van 1798 die de eenheidsstaat tot stand zal brengen. In de Staatsregeling van datzelfde jaar wordt in art. 26 codificatie verplicht voorgeschreven. Codificatie van recht, wetboeken in de landstaal, bekendmaking van de wetboeken aan de burgers en het maken en verspreiden van een Almanak, een overzichtelijk uittreksel 'om de noodzaakelijkste kundigheden onder den gemeenen man te brengen'²⁶, het zijn allemaal politieke eisen die hun voedingsbodem vinden in de beweging van de Verlichting. Een denkwereld, die niet alleen wetboeken eist, maar ook hun inhoud mede richting geeft. Als voorbeelden op het gebied van het materiële privaatrecht kunnen gelden: de secularisering van het huwelijk, de mogelijkheid tot echtscheiding, en de opbouw van het Franse wetboek – de Code Civil – dat model gestaan heeft voor vele andere wetboeken. In dit wetboek worden alle regels inzake het erfrecht, het zakenrecht, het verbintenissenrecht en zelfs het bewijsrecht onder één hoofdbegrip gerangschikt: het zijn allemaal uiteenlopende manieren waarop men eigendom kan verkrijgen²⁷. Eigendom, de vrije, onbeperkte, private beschikkingsmacht over aardse goederen waarvan alle andere rechten slechts afgeleide of minder volmaakte manifestaties zijn, moet een ieder worden gegarandeerd. Eigendom moet met name tegenover de overheid worden beschermd als een 'droit inviolable et sacré', zoals Adrien Duport het formuleerde in zijn amendement op art. 17 van de Verklaring van de rechten van de mens en de burger van 1789.

Art. 26 van de Staatsregering van 1798 schrijft niet alleen het maken van wetboeken voor, het bepaalt ook dat deze zullen moeten zijn ingevoerd uiterlijk twee jaar na de invoering van de Staatsregeling. Het zal de commissie, die direct wordt ingesteld en waarvan H. C. Cras het meest eminente lid was, uiteindelijk niet lukken het werk te klaren. Wel levert zij in 1804 nog enige onderdelen af, die ten prooi vallen aan scherpe kritiek. De Staatsregeling van 1805 waarin het éénhoofdig bewind van de raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck wordt geregeld, kent zelfs geen codificatieartikel meer. Hiermee valt het doek over de pogingen tot codificatie in de Bataafse periode.

In 1806 wordt het staatsbestel opnieuw omgevormd en wel tot het Koninkrijk Holland onder heerschappij van Lodewijk Napoleon. Onder zijn bewind komen verschillende wetboeken tot stand. Lodewijk Napoleon streeft naar behoud van het nationale element in de wetboeken. Op het gebied van het strafrecht is hij met het Crimineel Wetboek 1809 daar ook in geslaagd. Op het ge-

²⁵ Weergegeven bij b.v. Lokin en Zwolve, *Hoofdstukken*, 257 vlg.; Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 256; P. C. Kop, *Legisme en privaatrechtswetenschap* (Deventer, 1982) 17.

²⁶ L. P. van de Spiegel, *Gedagten over het samenstel onzer hedendaagsche burgerlijke regtsgeleerdheid* (Goes/'s-Gravenhage, 1777) 48.

²⁷ G. C. J. J. van den Bergh, *Eigendom* (Deventer, 1979) 1.

bied van het privaatrecht ligt het moeilijker. De koning geeft aan de praktijkman Johannes van der Linden in 1807 de opdracht een ontwerp Burgerlijk Wetboek te maken. Een ontwerp dat al in 1808 wordt afgerond en kan worden gekarakteriseerd als een zelfstandig Nederlands ontwerp. Het is ongetwijfeld beïnvloed door de werken van R. Pothier, die ook van zeer grote invloed zijn geweest bij de opstelling van de Code Civil, maar het staat toch heel wat verder van de Code Civil af dan ons BW van 1838! Dat dit ontwerp geen wet is geworden, vindt zijn grond in de bewondering die keizer Napoleon voor zijn eigen Code Civil had. Al op 31 oktober 1807 laat hij zijn broer weten dat hij wenst dat de Code Napoleon – de populaire naam voor hetzelfde wetboek – op 1 januari 1808 wordt ingevoerd. Op 13 november herhaalt hij zijn mening. Hij is van oordeel dat 'une nation de 1.800.000 âmes ne peut pas avoir une législation à part'. Bovendien: 'Les Romains donnaient leurs lois à leurs alliés: pour quoi la France ne ferait-elle pas adopter les siennes en Hollande?'²⁸.

Lodewijk zwicht en op 18 november stelt hij een commissie in die de Code Civil aan de Hollandse omstandigheden moet aanpassen. Het werkstuk van deze commissie treedt op 1 mei 1809 als Wetboek Napoleon, ingerigt voor het Koninkrijk Holland in werking. Met de invoering van dit eerste Nederlandse Burgerlijk Wetboek wordt al het tevoren bestaande recht – tenzij het uitdrukkelijk in het wetboek wordt erkend – afgeschaft.

Al het lokale recht wordt afgeschaft en ook het recht dat tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden als nationaal recht heeft gefungeerd, het Romeinse recht. De rechtseenheid op privaatrechtelijk terrein is bereikt met behulp van de eenheid die op staatsrechtelijk terrein in 1798 is bewerkstelligd. Doch er bestaat een interactie: het nieuwe wetboek zal op zijn beurt die groeiende nationale staat schragen. Het lijkt mooier dan het is. De praktijk is slecht voorbereid op de codificatie en negeert in veel gevallen het bestaan ervan. Doch voordat dit tot enigerlei overheidsreactie aanleiding geeft, wordt Holland ingelijfd bij Frankrijk. Per 1 maart 1811 worden alle Franse wetten, inclusief de Code Civil, in het voormalig Koninkrijk Holland executoir verklaard. Pas nu leert men werken met een codificatie binnen een centraal geregeerde staat met een strak georganiseerde administratie en een goed functionerende rechterlijke macht. Het bevat zo goed dat men in 1813 bij het herstel van de onafhankelijkheid noch de eenheidsstaat noch de codificatiegedachte zal prijsgeven.

In de Grondwet van 1814 is dan ook een codificatieartikel (art. 100) opgenomen. Tot aan de invoering van de nieuw te ontwerpen nationale wetboeken zullen de Franse wetboeken provisoir blijven gelden. Voor het burgerlijk recht zal dit duren tot 1838, voor het strafrecht zelfs tot 1886.

'Een nieuw BW ontstaat alleen uit politieke drang'²⁹ zie Paul Scholten, anderszids kan gezien de ontstaansgeschiedenis van ons BW ook gesteld worden dat politieke factoren het ontstaan van een nieuw BW in ernstige mate kunnen belemmeren. Al in 1814 heeft de Souverein Vorst, Willem I, een commissie ingesteld die de ontwerpen voor de nationale codificatie moet voorbereiden. Bin-

²⁸ Dat 'een volk van 1.800.000 zielen geen afzonderlijke wetgeving kan hebben'. Bovendien 'schonken de Romeinen hun wetten aan hun bondgenoten: waarom zou Frankrijk haar wetten niet doen aannemen in Holland?'. *Correspondance de Napoleon 1er, publiée par ordre de l'empereur Napoleon III*, XVI (Parijs, 1864) 161.

²⁹ Scholten, 'De codificatiegedachte', 30.

nen de commissie ontspint zich vrijwel direct een discussie over de vraag hoe eigen, hoe nationaal het nieuwe ontwerp burgerlijk wetboek moet worden. Kan het Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland als leidraad dienen of niet? De overwinning is aan de Leidse hoogleraar J. M. Kemper, die met steun van Willem I het Wetboek Napoleon (1809) terzijde schuift. Daarop wordt een nieuw ontwerp gemaakt. Dit ontwerp wordt door de feiten achterhaald. Het wordt in 1816 voorgelegd aan een adviescommissie van Belgische juristen. Hun oordeel is vernietigend. Het ontwerp is te uitgebreid, in onduidelijke taal gesteld, slecht ingedeeld en alleen bedoeld voor het Noorden. Zij stellen voor dat een nieuwe commissie, met de Code Civil als uitgangspunt, een ontwerp gaat maken. Kemper, geconfronteerd met dezelfde oppositie als in 1814, doet weer een beroep op Koning Willem I, die hem opnieuw steunt. Dit leidt tot het tweede ontwerp Kemper, dat in 1821 artikel na artikel door de Tweede Kamer wordt verworpen, en dat zeker niet alleen door de Belgische kamerleden. Kemper was een leerling van de Amsterdamse hoogleraar H. C. Cras, wiens werk in 1804 soortgelijke kritiek ten deel was gevallen als dat van Kemper in 1821. Cras en Kemper behoren tot de meer dogmatische natuurrechtelijk getinte richting op het gebied van de codificatie. Een codificatie moet volgens hen meer aan de theoretische en leerstellige kant zijn, moet grondbeginselen van het recht, interpretatieregels, definities en afleidingen uit en consequenties van definities bevatten. Daartegenover staat een groep juristen die meent dat een codificatie meer op de praktijk gericht moet zijn. Tot deze groep behoort de al eerder genoemde Johannes van der Linden. De ontstaansgeschiedenis van het BW wordt van 1814 tot 1822 wel gekarakteriseerd als 'de geschiedenis van de strijd van Kemper voor het oud-vaderlandsche recht tegen den Code, een strijd waarin hij aanvankelijk zegevierde, maar tenslotte geheel werd overwonnen'³⁰.

Vervolgens komt de codificatie in een geheel ander vaarwater. Tussen 1822 en 1829 komt het nieuwe Burgerlijk Wetboek tot stand. Het wordt bij stukjes en beetjes door de Kamer, die zelf als codificator optreedt, aanvaard. Het kamerlid bij uitstek dat de inhoud heeft bepaald, is de Luikse rechter Pierre Thomas Nicolaï. Het ontwerp komt in 1829 klaar en wordt ter voorbereiding van de invoering op 1 februari 1831, in 1830 gedrukt. Inhoudelijk sluit het duidelijk aan bij de Code Civil, een wens die de Belgen altijd koesterden met betrekking tot de codificatie van het burgerlijk recht.

De Belgische opstand heeft de invoering van het wetboek verhinderd. In juni 1832 wordt besloten tot herziening van het 'wetboek 1830'. De redactiecommissie die met dit werk wordt belast, voltooit haar taak die zij bescheiden opvat in 1834. Dit herziene ontwerp is het ontwerp dat de eindstreep haalt en dat sinds 1 oktober 1838 dienst doet als Burgerlijk Wetboek.

De overeenkomst tussen ons BW en het 'wetboek 1830' is zeer groot, zij het dat er in ons BW een aantal oud-vaderlandse rechtsinstellingen – zoals het recht van beklemming – voorkomen die in het wetboek 1830 ontbreken. De overeenkomst tussen ons BW en de Code Civil is eveneens sterk, menige bepaling in het BW is een letterlijke vertaling van een bepaling uit de Code. Toch

³⁰ P. Scholten, *Algemeen Deel van mr. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht* (2e dr.; Zwolle, 1954) 231.

is er ook verschil. In het BW wordt een scherp onderscheid gemaakt tussen zaken- en verbintenissenrecht. In de Code Civil treft men dit niet aan. Dit verschil in opbouw vindt zijn oorzaak in het feit dat volgens het BW (art. 639) eigendom overgaat door levering en niet door het ontstaan van een verbintenis die tot eigendomsovergang verplicht (Code Civil, art. 1138). De commissie die het nieuwe BW maakte heeft volgens haar secretaris mr. Carel Asser die keus gemaakt 'omdat zij heeft willen terugkeren tot de ware beginselen van het Romeinsche regt'³¹, het recht dat weliswaar met de invoering van het Burgerlijk Wetboek afgeschaft bleef, doch dat, omdat de rechtsgeleerdheid van het ancien régime grotendeels door gerecipieerd Romeins recht is bepaald, in de gedachten van juristen bleef rondspoken.

Op 1 oktober 1838 is het dan zover. Het Koninkrijk kan bogen op een hiërarchisch georganiseerde rechterlijke organisatie (wet RO) en op een eigen codificatie op het gebied van het burgerlijk recht, het handelsrecht en de burgerlijke rechtsvordering. De eenheidsstaat wordt aldus door een belangrijke unificatie op het gebied van het recht geschraagd.

De nieuw georganiseerde rechterlijke macht moet volgens art. 11 van de Wet Algemene Bepalingen volgens de wet rechtspreken en mag in geen geval de innerlijke waarde of billijkheid der wet beoordelen. In dit artikel uit zich het streven om in navolging van de opvattingen van Montesquieu een strikte scheiding tussen rechtspraak en wetgeving tot stand te brengen. Nu de wet niet langer wordt gevormd door de in slechte vertaling beschikbare Nederlandse of door de Franse tekst³², nu eindelijk de lang verwachte nationale wetgeving tot stand gekomen is, komt de wet in het centrum van de belangstelling te staan. In Frankrijk, waar de nationale codificatie eerder tot stand kwam (1804) dan bij ons (1838), ontwikkelt het legisme zich ook eerder. Deze stroming ziet het als taak van de rechtsgeleerde zich te richten op de exegese van de wettekst. De geschreven wet wordt vereerd als de enige bron van recht. Recht en wet naderen zeer dicht tot elkaar. De leer van de machtenscheiding legt de bevoegdheid om rechtsnormen te produceren bij de wetgever, bij de gekozen meerderheid in het parlement. De rechter past de wet slechts toe in het concrete geval. De wet moet dus ook volledig zijn. Vandaar de gerichtheid op de tekst en de uitleg daarvan. In Nederland wordt de aanzet tot het legisme in eerste instantie niet gevonden aan de universiteiten, maar bij theoretische geïnteresseerde praktijkjuristen, zoals de advocaat J. D. Meijer (1780-1834). Zij immers werken al sinds 1811 met een codificatie, zij het dan een codificatie die de wetenschap in afwachting van een nationale wetgeving in belangrijke mate negeert. Pas na 1838 zal dat langzaam veranderen. Het legisme wordt tussen 1848 en 1880 bij ons de overheersende theorie.

³¹ C. Asser, *Het Nederlandsche Burgerlijk Wetboek vergeleken met het Wetboek Napoleon* (2e dr.; 's-Gravenhage, 1838) 261. Zie voor een korte levensbeschrijving met literatuurverwijzing van J. van der Linden, J. D. Meijer, H. C. Cras, J. M. Kemper, C. W. Opzoomer en G. Diephuis: *Zestig Juristen, bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse rechtswetenschap*, T. J. Veen en P. C. Kop, reds. (Zwolle, 1987).

³² *Briefwisseling van mr. W. Bilderdijk met de hoogleraren en mrs. M. en H. W. Tydeman*, H. W. T. Tydeman, ed., I (Sneek, 1866) brief 13e van de sprokkelmaand 1811.

J. Ackersdijck (1790-1861).
Portret door Ch. van Leeuwen ca. 1840; olieverf op doek, geplakt op hardboard, 67,9 × 56,1. Senaatszaal Academieggebouw. Foto Universiteitsmuseum.

Utrecht, rondom 1838

Aan de universiteit van Utrecht worden tussen 1815 en 1840 aan de juridische faculteit zes vakken gedoceerd op grond van het Koninklijk Besluit van 1815 en wel: de Instituten en de Pandecten; het natuurrecht; het staatsrecht; het volkenrecht; het hedendaags burgerlijk recht en het hedendaags strafrecht. In 1840 worden daar drie vakken aan toegevoegd: het handelsrecht, de burgerlijke rechtsvordering en de strafvordering.

Het aantal juridische hoogleraren bedraagt in 1838 vier. Het natuur-, staats- en volkenrecht wordt met het hedendaagse strafrecht gedoceerd door J. M. F. Birnbaum (1835-1840). Hij wordt opgevolgd door G. W. Vreede (1841-1878). Het Romeinse recht (de Instituten en de Pandecten) en het hedendaags burgerlijk recht worden onderwezen door A. C. Holtius (1831-1857) die er na 1840 ook het handelsrecht bijneemt. In 1847 en 1848 wordt het aantal hoogleraren uitgebreid. Met de aanstelling van B. J. L. baron de Geer van Jutphaas en J. van Hall wordt de taak van Holtius verlicht. In 1838 is dit nog niet het geval en worden de juridische hoofdvakken door twee professoren verzorgd. De andere twee hoogleraren doceren nl. een in 1815 ingevoerde nieuwigheid van Duitse oorsprong. Om juridische studenten beter voor te bereiden op functies in het snelgroeijende staatsapparaat wordt er onderwijs gegeven in een reeks staatswetenschappen (staatshuishoudkunde, statistiek, staatsleer, staats- en diplomatieke geschiedenis). Dit onderwijs wordt verzorgd door J. R. de Brueys (1815-1848) die vanaf 1831 gesteund wordt door J. Ackersdijck (1831-1861)³³.

³³ M. van de Vrugt, 'Album Scholasticum', *Rechtsgeleerd Utrecht*, G. C. J. J. van den Bergh, J. E. Spruit en M. van de Vrugt, reds. (Zutphen, 1986) 216 vlg. De jaartallen achter de namen geven de periode aan waarin de desbetreffende hoogleraar in Utrecht zijn ambt uitoefende.

A. C. Holtius (1786-1861).
Portret door J. H. Neuman
ca. 1861 naar een voorbeeld
uit 1849; olieverf op doek, ge-
plakt op hardboard, 65,6 ×
56,1. Senaatszaal Academie-
gebouw. Foto Universiteits-
museum.

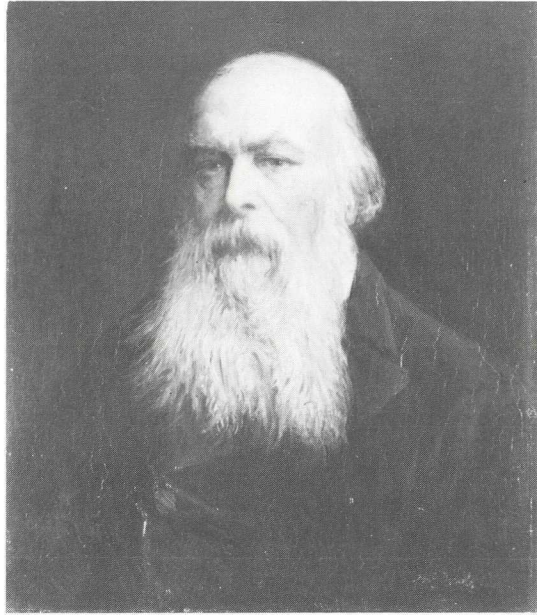
Binnen de juridische faculteiten is er een, zich nu heel langzaam wijzigende, hiërarchie tussen de hoofdvakken. Het privaatrecht – met inbegrip van het Romeinse recht – is het belangrijkste vak. 'Het privaatrecht, opgebouwd rond de onschendbaarheid van het individu, de eigendomsvrijheid en de contractvrijheid is de sfeer van de burgerlijke vrijheid zelf'³⁴. Het staatsrecht komt in een periode waarin de heersende politieke theorie de staat slechts een beperkte plaats toekent, gemakkelijk op een bescheiden plaats, evenals het strafrecht dat vanouds door zijn noodgedwongen associatie met de onmaatschappelijken een geringe sociale waardering ondervindt. De gerichtheid van de juristen op het privaatrecht maakt dat de exegeze van het wetboek dat in dit vakgebied de geesten beheerst, de heersende theoretische benadering wordt. In Utrecht voltrekt deze mentaliteitsverandering zich niet zonder slag of stoot en in eerste instantie buiten de juridische faculteit om. A. C. Holtius is dan ook niet Utrechts grote legist, maar C. W. Opzoomer. Holtius is niet zo wereldvreemd dat hij de codificatie negeert, neen, hij schrijft een groot commentaar op een deel van het Wetboek van Koophandel³⁵. Daarin stelt hij echter dat er tot heil van de maatschappij drie bronnen zijn waaruit het recht vloeit en die met elkaar moeten samen spelen: wetgeving, rechtspraak en rechtswetenschap. De wens de 'Nederlandse' rechtsontwikkeling van bovenaf door middel van wetgeving door een bij meerderheid van stemmen beslissende vergadering te laten bepalen, hekelt hij. Hij stelt: 'Hoe het ook zij, of deze wens voortvloeit uit onkunde dan wel uit laakbare hervormingsgezindheid, zij zal leiden tot onheil'. Kortom Holtius is niet te rekenen tot de in zijn tijd opkomende heersende juridische stroming van het legisme.

³⁴ Van den Bergh, *Geleerd Recht*, 88.

³⁵ A. C. Holtius, *Faillitenregt volgens het Derde Boek van het Wetboek van Koophandel, wetenschappelijk verklaard* (Utrecht, 1850; 2e dr. 1856).

C. W. Opzoomer (1821-1892).

Portret door J. Israëls ca. 1889; olieverf op doek, geplakt op hardboard, 64,2 × 55,3. Senaatszaal Academiegebouw. Foto Universiteitsmuseum.

Daartoe behoort in Utrecht wel Opzoomer, hoogleraar in de wijsbegeerte vanaf 1846. Zijn eerste bekendheid verwierf hij zich op het gebied van de theologie. Hij behoort tot het Modernisme en wordt gezien als één van de eerste moderne theologen van het Nederlandse protestantisme³⁶. Ook als jurist is Opzoomer modern. Net als zijn grote leermeester J. R. Thorbecke wordt de tekst van de wet door hem op zichzelf gezet en ontdaan van elke van buiten komende autoriteit. De bedoeling van de wetgever is irrelevant, het gaat slechts om de woorden van de wet³⁷. Want de woorden van de wet zijn het resultaat van het wetgevingsproces. Alleen aan die woorden komt autoriteit toe. Het legisme vindt in het juridisch onderwijs in Utrecht enige ingang met de komst van J. van Hall. Hij is ook de auteur van een onvoltooid gebleven handleiding voor de studie van het burgerlijk recht³⁸. Immers, in deze grote commentaren op de nationale codificatie uit zich het legisme. Gezichtsbepalend onder deze werken zijn met name de commentaren van C. W. Opzoomer, en de Groninger hoogleraren G. Diephuis en N. K. F. Land. De invloed van C. W. Opzoomer is ook in zijn eigen stad in verhouding beperkt gebleven, waarschijnlijk omdat hij geen leerstoel in de juridische faculteit bekleedde.

De aantallen studenten zijn in de negentiende eeuw in verhouding tot nu gering te noemen. Toch is de betekenis van de universiteit voor de stad, zowel in economisch opzicht als werkgever en als aantrekkingspunt voor een kapitaalkrachtig publiek als ook in wetenschappelijk en cultureel opzicht, groot. Studen-

³⁶ K. H. Roessingh, *Het modernisme in Nederland* (Haarlem, 1922).

³⁷ J. R. Thorbecke, *Aanteekening op de Grondwet*, I (Amsterdam, 1841) XII, en C. W. Opzoomer, *Aanteekening op de wet houdende Algemeene Bepalingen der Wetgeving van het Koninkrijk* (4e dr.; 's-Gravenhage, 1884) 207.

³⁸ J. van Hall, *Handleiding tot de beoefening van het Burgerlijk Regt in Nederland*, (3 dln.; Amsterdam, 1851-1856).

ten in de rechten zijn in de negentiende eeuw in toenemende mate van adel en belijden diverse religies. Bij de hoogleraren ligt dit wat anders. Zij behoren tot 1847, als de eerste baron tot hoogleraar wordt benoemd, tot de burgerij. Daarenboven zijn zij allen de hervormde religie toegedaan, todat in 1897 de eerste jood en in 1928 de eerste katholiek in het ambt worden benoemd³⁹. Het gemiddeld aantal afstuderende juristen ligt rond de twintig per jaar. Dit brengt het aantal juridische studenten op ongeveer honderd. Hun precieze aantal is moeilijk te becijferen omdat onder de juridische studenten de gewoonte heerst het vak te leren c.q. zich voor te bereiden op de examens met behulp van een repetitor. Veelal schrijven zij zich uitsluitend in in het jaar dat zij examen afleggen. Deze gewoonte vormt een bron van veelvuldige klachten van de voor de inschrijving verantwoordelijke rectores. Doch ondanks protesten van deze zijde wijzigt het gedragspatroon van hun studenten zich nauwelijks. Het verschijnsel repetitoir dat zich bij andere studies niet of heel beperkt manifesteert, heeft een economische en vakbepaalde achtergrond. Wat het eerst genoemde aspect betreft kan op de in het algemeen gegoede achtergrond van de studenten worden gewezen, maar ook op het toekomstperspectief van de student die de eindstreep weet te halen. Afgestudeerd zijn biedt niet alleen sociale status doch garandeert ook een materiële welvaart, waardoor de in het behalen van de studie geïnvesteerde som een goede belegging vormt. Vakinhoudelijk wordt het instituut van repetitor in stand gehouden omdat voor de doorsnee rechtenstudent de rechtenstudie nooit een opleiding tot zelfstandige wetenschapsbeoefening is geweest. De student zoekt – wat de faculteit biedt – een traditioneel-wetenschappelijke opleiding gericht op het kunnen bezetten van de vanouds door juristen vervulde kaderfuncties⁴⁰. Daarvoor moet de kandidaat over een aantal algemene vaardigheden beschikken, die de rechtenstudie, als typische 'general career study', hem in voldoende mate aanleert.

Of de ene dan wel de andere stroming op een bepaald moment in de rechtsgeleerdheid overheerst is wel degelijk van invloed op de kritische houding die bij studenten wordt bewerkt. Het profane natuurrecht dat zich fundeert in de rede, komt tot de slotsom dat de staat er is voor het recht. Recht is niet wat de autoriteit van de staat stelt. Recht heeft een zelfstandige waarde, een eigen op inhoudelijke gronden gegeven gezag, waaraan ook de staat wordt onderworpen. Niet alleen voorschriften van de staat zijn recht. Zo heeft ook de grote Romeinse jurist Papinianus het bevel van de keizer, diens moord op zijn broer te rechtvaardigen, met recht geweigerd. Papinianus is in de achttiende eeuw het voorbeeld voor het maatschappijkritisch gedrag van juristen dat gegrond is op de overtuiging dat een bevel gebaseerd op autoriteit niet behoeft samen te vallen met wat recht is. Recht en wet zijn duidelijk te onderscheiden grootheden⁴¹. De rol van de juristen in de verschillende revoluties die zich aan het eind van de achttiende eeuw hebben voltrokken, is dan ook niet onaanzienlijk geweest.

³⁹ Respectievelijk David Simons en Willem Pompe. Beiden waren hoogleraar in het straf- en strafprocesrecht.

⁴⁰ J. H. W. Verzijl, 'Juridische faculteit (1877-1936)', *De Utrechtse universiteit 1636-1936*, II (Utrecht, 1936) 198.

⁴¹ B.v. B. Voorda, *De libertate sentiendi dicendique jurisconsulti propria et in Papiniano spectata* (Leiden, 1795); D. Nörr, 'Papinian und Gryphius; zum Nachleben Papinians', *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, Rom. Abt. 83 (1966) 308-333; J. E. Spruit, *Romanesken* (Deventer, 1979) 56-58.

In 1838 is de sfeer heel anders. De restauratie heeft veel teruggedraaid, doch ook vele vernieuwingen gehandhaafd. De eenheidsstaat is ingesteld en voorzien van een grondwet, die de machtenscheiding erkent. Burgers met enig vermogen krijgen een toenemende politieke invloed. Als wetgever zullen zij vanaf 1848 de norm gaan stellen. In de wetboeken van 1838 is hun recht systematisch verwoord, geheel overeenkomstig de positivistische rechtswetenschapsbeoefening van dat tijdperk. Het is dat recht, dat systeem van juridische begrippen dat rechtsgeleerden moeten ontleden en analyseren. Het legisme stelt de wet als bron van het recht, met als consequentie dat de wet volledig moet zijn. De rechter heeft geen eigen rechtscheppende functie, neen hij zou gezien moeten worden als 'la bouche qui prononce les paroles de la loi'⁴². Leemten en onduidelijkheden in de wet zijn slechts schijnbaar. Een goede toelichting en heldere interpretatie lost het probleem op. Opzoomer geeft zijn eerste commentaar op het BW niet voor niets de ondertitel mee *Aanteekening op de artikelen die thans nog verklaring behoeven*⁴³. Het legisme, dat recht en wet vrijwel geheel identificeert, kan dan ook niet anders dan als gezagsgetrouw worden gekarakteriseerd. Getrouwheid aan de wet brengt, met name omdat wetten niet zo gemakkelijk worden gewijzigd, tevens een zekere behoudendheid met zich. Deze combinatie heeft ertoe geleid dat het legisme zeker na de tweede wereldoorlog in een kwade reuk is komen te staan.

Ook aan de Utrechtse juridische faculteit zijn geleidelijk aan en vanaf 1848 zeker, generaties juristen opgeleid vanuit een legistische optiek. Dat een dergelijke theoretische kleuring van de studie ook in de rechtspraktijk doorwerkt, spreekt voor zich. Rechters en advocaten richten zich op de wetsinterpretatie. Hoe moeilijk het is om daarbij tenslotte van het legisme afstand te nemen, blijkt wel uit de moeite die de Hoge Raad daarmee heeft gehad. Vanaf 1880 wordt in de maatschappij, mede door het verouderen van het Wetboek, de discrepantie tussen wet en recht steeds scherper zichtbaar. Het is met name de Utrechtse hoogleraar W. L. P. A. Molengraaff geweest die geijverd heeft voor een rechtsopvatting meer in overeenstemming met de maatschappelijke werkelijkheid. Hij wordt in 1885 benoemd als opvolger van J. A. Fruin voor het handelsrecht en H. J. Hamaker voor het burgerlijk procesrecht. Kort daarna, in 1887, verschijnt zijn beroemd geworden artikel in het *Rechtsgeleerd Magazijn* over oneerlijke concurrentie en onrechtmatige daad. Hij pleit in dit artikel op overtuigende wijze voor een ruime uitleg van het begrip 'onrechtmatig' in artikel 1401 BW⁴⁴. In Utrecht is de sfeer waarin het recht bestudeerd en gedoceerd wordt dan een heel andere geworden. Doch de Hoge Raad zal tot 1919 de tekst van art. 1401 BW waar staat 'onrechtmatig' lezen alsof er stond 'onwetmatig'⁴⁵. Want tot dat moment interpreteert de Hoge Raad legistisch en meent dat de vraag of iets al dan niet onrechtmatig is, moet worden getoetst aan de wet.

⁴² 'De mond die de woorden van de wet uitspreekt'. Montesquieu, *De l'esprit des lois* (Parijs, 1969) 127. Zie voor de waarschijnlijk niet legistische opvatting van deze zinsnede bij Montesquieu zelf: K. M. Schönfeld, *Montesquieu en 'la bouche de la loi'* (Leiden, 1979).

⁴³ C. W. Opzoomer, *Het Burgerlijk Wetboek. Aanteekening op de artikelen die thans nog verklaring behoeven* (3 dln.; Leiden/Amsterdam 1849-1852).

⁴⁴ M. W. ter Horst en A. Korthals Altes, 'Willem Leonard Pieter Arnold Molengraaff', *Rechtsgeleerd Utrecht*, 114 vlg.

⁴⁵ Gedoeld wordt op het beroemde arrest Lindenbaum-Cohen, Hoge Raad 31-1-1919, *Nederlandse Jurisprudentie*, 1919, 161 vlg.

De lagere rechtsprekende colleges zijn, gelet op de hiërarchische organisatie, ongetwijfeld beïnvloed door de opstelling van de Hoge Raad. Toch moet ervoor gewaarschuwd worden zonder meer te concluderen dat, indien in een bepaalde periode in de rechtswetenschap het legisme de overheersende wetenschappelijke stroming is, de rechters zich zullen opstellen als louter spreekbuis van de wet. Daarvoor is het rechtsvindingsproces in feite veel te complex.

In Utrecht werken de meeste rechters vóór en na 1838 in de stad. Daar is het Hof gevestigd, bemand met 14 juristen, in rang uiteenlopend van president tot de 2e substituut-griffier. Voorts is er de eerste arrondissementsrechtbank gevestigd, waar 10 juristen werken. Tenslotte is er het gerecht van het 1e kanton gevestigd met 2 juristen als personeel.

Slechts Amersfoort kent, behalve een arrondissementsrechtbank (2e klasse) met 6 juristen, nog een kantongerecht (3e klasse) voor het 5e kanton. Al deze juristen ontvangen een vast salaris dat varieert van *f* 3.300, – per jaar voor de president van het Hof tot *f* 400, – voor de griffier van het kantongerecht te Amersfoort.

De gerechten in de overige kantons behoren tot de 4e klasse; het personeel verdient dienovereenkomstig minder. Het wordt evenwel meer uit de lokale notabelen benoemd. Zo was de eerste adellijke hoogleraar te Utrecht, B. J. L. baron de Geer van Jutphaas, tevoren kantonrechter te Maarsse. Gesteld kan worden dat de rechterlijke organisatie van 1838 voldoende beroepsperspectief, met goede tot redelijke salarissen, biedt voor de op te leiden studenten. Hierbij moet niet alleen gedacht worden aan het door de overheid betaalde personeel, maar ook aan de advocaten, die hun brood verdienen met het vertegenwoordigen van de rechtzoekende justiciabelen voor de gerechten van de onderscheiden instanties. De relatief grote spreiding van de gerechtelijke instanties, die gehandhaafd blijft, leidt er voorts toe dat ook in de zeer kleine plaatsen de notabelen op hun beurt kunnen worden aangevuld met juristen die werkzaam zijn bij het lokale gerecht.

Recht en rechtsgeleerden in Utrecht rond 1838 overziend moet echter worden geconcludeerd dat de algemene tendenzen overheersen. Het jaar 1838 betekent op het juridisch erf centralisatie, het wegwissen van de laatste resten van lokale variatie, het meegaan met de opkomende legistische mentaliteit en het volledig accepteren van de eenheidsstaat met de daarbij behorende landelijke organisatie van de rechterlijke macht en de nationale codificatie. De juristen lijken probleemloos de nationale oplossing, de middenweg tussen een Europees stelsel en de lokale versnippering, te aanvaarden.

'De woningen blijken op den gezondheidstoestand der bewoners een gunstige invloed uit te oefenen'.

De N.V. Maatschappij tot verbetering der volkshuisvesting 'Jaffa' 1907-1941

Heleen Homma

Jaffa, opgericht in 1907 en voortgekomen uit initiatieven van welgestelde Utrechters uit de liberale hoek, is officieel niet de oudste — dat wil zeggen na de woningwet van 1901 — woningbouwcorporatie van Utrecht, in de praktijk echter wel¹. In een aantal opzichten, die in deze bijdrage aan de orde zullen komen, was Jaffa een opmerkelijke woningbouwmaatschappij, met name tot aan de Tweede Wereldoorlog. Opmerkelijk in een zevental opzichten: zijn oprichters, zijn organisatievorm, zijn zelfbewuste opstelling ten aanzien van de gemeente, zijn bevoogdende houding tegenover de huurders, de architectuur van de woningen (steeds verdiepingbouw), zijn financiële situatie, zijn directie en zijn woningopzichters.

De volkshuisvesting in Utrecht van circa 1900 tot 1940

Met de huisvesting van de arbeiders in Utrecht vóór de inwerkingtreding van de Woningwet — 1 augustus 1902 — was het net als overal in Nederland slecht gesteld. Het gebrek aan redelijke behuizing werd enigszins gelenigd door de drie Maatschappijen tot verbetering der woningen voor arbeidenden en minvermogenenden, in 1900 omgedoopt tot de Utrechtsche Woning-Maatschappij, die op dat moment 451 woningen in eigendom had. Twee andere instanties, de kerkgenootschappen en de Fundaties tezamen met de Vereenigde Gods- en Gasthuizen, waren verantwoordelijk voor de charitatieve volkswoningbouw. Zij bouwden vrijwoningen en hofjes, in totaal circa 500 huisjes rond de eeuwwisseling.

Exacte gegevens over het aantal arbeiderswoningen in 1900 in Utrecht ontbreken. De eerste betrouwbare cijfers werden pas bekend bij de gemeentelijke woningtelling van 1910: Utrecht beschikte over 12.029 huizen met één tot en met drie kamers, waarvan 1130 eigen woningen, in de regel gebouwd door het particuliere bouwbedrijf voor winstbeogende woningexploitanten. Daarnaast waren er de vrijwoningen, hofjeshuizen, de huisjes van de Utrechtsche Woning-Maatschappij en de slecht gebouwde woninkjes in de welbekende 'Zeven Steegjes', in totaal nog eens circa 1100 woningen. Dat betekent dat het merendeel van de Utrechtse arbeiders voor zijn huisvesting afhankelijk was van huisjesmelkers. Speculatiebouw — snel en goedkoop gebouwde huizen, dikwijls kazerne-achtig — vond volop plaats in de stad, mede dankzij de soepele verordeningen op het bouwen en slopen. De vrees voor 'mensenpakhuizen' — de term is afkomstig van ir. D. E. Wentink, inspecteur voor de volkshuisvesting

¹ De eerste toegelaten vereniging was de woningbouwvereniging 'De Eendracht'. Van De Eendracht is nooit een voorschot-aanvraag behandeld in de gemeenteraad.

in de provincie Utrecht — werd in de jaren zeventig van de negentiende eeuw voor een aantal representatieve Utrechtse burgers aanleiding bij de gemeenteraad aan te dringen op een strengere bouwverordening. Pas in 1892 hadden hun pogingen succes: er kwamen enkele bepalingen die rug-aan-rug-bebouwing en kazernebouw in beginsel onmogelijk maakten².

De woningwet was toen niet ver meer. Na ettelijke rapporten, verslagen, congressen, zelfs dissertaties over het woningvraagstuk, kon een wettelijke regeling niet meer uitblijven. De ontwerp-woningwet en de ontwerp-gezondheidswet van 1899, beide opgesteld door liberale ministers, werden in 1901 door de Kamers aangenomen. Het werd nu mogelijk via de gemeente of het Rijk financiële steun te krijgen voor het bouwen van arbeiderswoningen. Dat bouwen duurde overigens nog even: de eerste woningwetwoningen, een tiental huisjes in Edam, dateren uit 1905. Debet aan deze trage start was niet alleen angst bij de gemeentebesturen risico te lopen, maar ook de tijdrovende administratieve procedure voor men de status 'toegelaten instelling' had bereikt — voordat men bij het Rijk officieel erkend was als vereniging, stichting of vennootschap 'uitsluitend werkzaam in het belang der volkshuisvesting'.

De primeur in Utrecht had de woningbouwvereniging De Eendracht, toegelaten bij K.B. van 13 juli 1906, maar Jaffa, bijna een jaar later erkend, was, in 1908, de eerste corporatie die bij de gemeente geldelijke steun aanvraag voor het bouwen van arbeiderswoningen.

Pas in 1914 werden volgende aanvragen door de gemeente gehonoreerd. Toen konden, naast (opnieuw) Jaffa, ook de verenigingen Ondiep en Prinses Juliana, de Coöperatieve Woningbouwvereniging voor Gemeentepersoneel en de bouwcorporatie Zuilen³ gaan bouwen. De oorlogsomstandigheden joegen de prijzen der bouwmaterialen echter zo hoog op, dat Ondiep zich genoodzaakt zag zich te ontbinden en Jaffa en Prinses Juliana meer geld nodig hadden. In korte tijd verergerde de woningschaarste zodanig dat er sprake was van woningnood.

De woningtelling van 1915 vermeldde een woningvoorraad van 19.335 in de huurklassen van f 1, — tot f 4, — per week en een leegstand van 217 of 1,12%, terwijl een percentage van 3% als een normaal verhoudingscijfer werd gehanteerd. De gemeente, onder de zeer bekwame leiding van burgemeester J. P. Fockema Andreae, nam nu zelf het heft in handen: in augustus 1917 werden de eerste gemeentewoningen aan het Ondiep aanbesteed.

Aan het eind van 1918 telde Utrecht zeven toegelaten woningbouwverenigingen: Jaffa, Prinses Juliana, Gemeentepersoneel, Zuilen, de Utrechtsche Christelijke Besturenbond, de Utrechtsche Woningstichting en Oog in 't Zeil. Als enige niet-toegelaten instelling wilde het Departement Utrecht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen arbeiderswoningen bouwen. De tijden waren echter onzeker, voorlopig bleef het bij plannen.

De woningnood bleef de volgende jaren groot. De gemeente berekende in 1919

² 'Een gewichtig gemeentebelang. Beschouwingen over de ontwerp-verordening op het bouwen en sloopen', *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 21, 22, 23 en 24 maart 1883; F. van Besouw en H. Lenferink, *Spekulatiebouw in Utrecht. Lombok en Transvaal 1870-1910* (Utrecht, 1982) 88-89.

³ 'Zuilen' bouwde niet binnen de grenzen van de gemeente Utrecht, kreeg echter wel financiële steun. Zie: T. K. Baas, *Werkspoor en Demka te Zuilen* (Utrecht, 1980).

dat er nog circa 2395 woningen nodig waren, met name in de goedkoopste huurklassen. De grote vraag hield direct verband met de bevolkingsgroei in Utrecht: van 1909 tot 1920 nam het inwonertal toe van 119.006 tot 140.309. De vestiging van nieuwe industrieën als Werkspoor en De Muinck Keizer trok mensen aan, de Eerste Wereldoorlog had Utrechters ervan weerhouden te vertrekken en de grootste werkgever van de stad, de Spoorwegen, vroeg steeds meer personeel. Woningbouw met name voor deze middenstanders – employés, kantoorpersoneel – werd aantrekkelijk, niet alleen in Utrecht. Het Rijk reageerde snel: in december 1920 werd een premiereregeling voor de particuliere bouwnijverheid ingesteld en men wilde stilaan de steun op de voet van de woningwet reduceren.

De nieuwe regeling veroorzaakte een ware stormloop van nieuwe verenigingen met plannen voor middenstandswoningen. Ook in Utrecht schoten ze als paddestoelen uit de grond. De woningwetbouw ging nog even door, 1920 en 1921 waren zelfs topjaren. Maar daarna stagneerde de bouw van eenvoudige arbeiderswoningen. Enkele verenigingen en het gemeentebestuur probeerden in 1923 bij het Rijk premies te krijgen voor goedkope woningen. Men had voor 1053 woningen aangevraagd, het Rijk kende premies toe voor slechts 631 woningen.

In de jaren twintig en dertig zag men hetzelfde beeld: een geringe produktie van simpele arbeiderswoningen en een florerende bouw van middenstandswoningen. Bovendien kregen de woningbouwcorporaties en de gemeente in de jaren dertig te kampen met problemen met de huurinning door de toenemende werkloosheid. Een tweede probleem was leegstand: of de woningen waren onaantrekkelijk, bijvoorbeeld de gemeentelijke betonwoningen aan het Ondiep, of de huren waren te hoog. En er speelde nog iets: arbeiders die het net iets beter hadden dan hun collega's prefereerden een nieuwere en geriefelijkere middenstandswoning. Om leegstand en huurderiving enigszins tegen te gaan, moest men wel overgaan tot dikwijls rigoureuze huurverlaging.

Er bleef in Utrecht een groot tekort aan goedkope arbeiderswoningen bestaan. Professor Van Vuuren berekende in zijn befaamde rapport uit 1938 dat er nog ruim 600 woningen gebouwd moesten worden om een ideale toestand te bereiken.

Het ontstaan van Jaffa

De grote initiatiefnemers van Jaffa zijn ir. Willem de Man, mr. F. A. van Engen en in niet mindere mate mevrouw M. G. Muller-Lulofs geweest.

De Man was lid van de Centrale Gezondheidsraad, het bij de Woning- en Gezondheidswet ingestelde adviesorgaan voor de regering, en had daardoor veel kennis van ongezonde toestanden in de volkswoningbouw. Van Engen, advocaat en procureur, werd in 1909 gemeenteraadslid en in 1914 tot aan zijn overlijden begin 1916 wethouder van openbare werken. De radikale liberaal Van Engen, lid van de Vrijzinnig-Democratische Bond, was zeer begaan met de Utrechtse stedelijke problemen: in 1910 diende hij een nota in naar aanleiding van het uitbreidingsplan voor de stad, waarin hij aandrang op een bestemmingsplan dat duidelijk rekening moest houden met de volkshuisvesting en 'niet alleen met de eischen van het verkeer'. Mevrouw Muller-Lulofs tenslotte,

*Mevrouw M.G.
Muller-Lulofs (1854-
1954), oprichtster van
Jaffa.
GAU, I. A. Muller-
Lulofs M.G. (1)*

echtgenote van de stadsarchivaris Samuel Muller, was een van de belangrijkste woordvoersters van de 'moderne armenzorg' in Nederland en medeoprichtster van de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk. Sedert 1900 was zij presidente van de Utrechtsche Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg en uit haar talloze huisbezoeken bij arme gezinnen wist ze hoe groot de armoede was en hoe slecht de woningen waren.

Het drietal wist een illustre gezelschap van zevenendertig weldoeners bijeen te brengen, onder anderen H. E. Beunke, hoofdinspecteur bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen; J. Bool, gemeentesecretaris van Utrecht; J. N. Breebaart, oud-hoofdinspecteur van het bouwwezen, en zijn opvolger D. Komen; jhr. H. E. Ram, hoofdinspecteur van Provinciale Waterstaat; G. Ribbius Peletier, lid van de belangrijkste sigarenfabrikantenfamilie van Utrecht en in de statuten van Jaffa als grondeigenaar opgevoerd; W. C. van Haeften, algemeen secretaris 'van den volksbond tegen drankmisbruik'; de professoren W. L. P. A. Molengraaff, J. W. Muller en C. A. Pekelharing en de gulste weldoenster mejuffrouw A. D. VerLoren van Themaat⁴. Samen kochten zij 335 aandelen, een kapitaal van f 33.500, — vertegenwoordigend.

Op 28 juni 1907 was de oprichting een feit: de akte van de naamloze vennootschap Maatschappij tot verbetering der volkshuisvesting 'Jaffa', koninklijk bewilligd bij K.B. van 12 juni 1907, werd gepasseerd⁵. De gemeente Utrecht had haar tweede toegelaten instelling 'uitsluitend werkzaam in het belang van de volkshuisvesting' gekregen⁶.

Jaffa: de naam en het terrein

Dat de plaats waar men de woningen wilde bouwen bekend was, blijkt uit de keuze van de naam voor de Maatschappij: het terrein waar de eerste woningen gepland werden, lag vlakbij de machinefabriek Jaffa. Deze fabriek op de hoek van de Groeneweg en de Vleutenseweg was daar in 1890 gebouwd door de Til-

⁴ Mejuffrouw VerLoren van Themaat kocht 200 aandelen.

⁵ Statuten Jaffa in de *Nederlandsche Staatscourant* 25 juli 1907, no. 172 bijvoegsel (no. 501).

⁶ Zie noot 1.

burgse metaalfabrikantenzoon Louis Smulders, en ontleende op haar beurt de naam aan een buitenhuis, dat aan de noordzijde van de Vleutense Vaart gelegen had. Van dit buitenhuis wordt al in 1704 melding gemaakt⁷. Hoewel er wellicht meer gesuggereerd wordt, is er geen ander verband tussen de fabriek en de woningbouwmaatschappij dan het gebruik van dezelfde naam 'Jaffa' – verwijzend naar de eertijdse buitenplaats als referentiepunt. Namen van directieleden van de Jaffafabriek, allen leden van de familie Smulders, komen dan ook niet voor bij de aandeelhouders van de woningbouwmaatschappij.

Het gebied dat Jaffa op het oog had, was allerminst een kale vlakte. Een van de deelplannen, voortkomend uit het 'honderd-stratenplan' van 1879, namelijk het uitbreidingsplan van 1886 voor 'Catharijne', had de structuur van het gebied tussen de Vleutenseweg en de Leidseweg al bepaald. De Kanaalstraat, de J. P. Coenstraat, Billitonkade en de Groeneweg lagen vast en in de jaren 1890-1899 kwam de intensieve bebouwing van de Lombokbuurt, grenzend aan het Jaffa-terrein, tot stand.

Organisatie en bestuur

De oprichters van Jaffa kozen voor hun organisatie de naamloze vennootschapsvorm. Iedere vennoot nam hierin deel voor een of meer overdraagbare aandelen, die per stuk f 100, – kostten.

Het bestuur bestond uit drie trappen:

- de directie, in de praktijk steeds één persoon, de directeur;
- het college van commissarissen, bestaande uit vijf tot tien leden. Dit oefende het algemeen toezicht uit en hieruit werd de drieledige raad van toezicht gekozen, die het dagelijks toezicht over de directie had;
- over de benoemingen, bouwplannen, het vaststellen van de jaarstukken, de winst- en verliesrekening en de hoogte van het dividend besliste uiteindelijk de algemene vergadering van aandeelhouders. Iedere aandeelhouder had stemrecht. De hoeveelheid stemmen die men had, was afhankelijk van het aantal aandelen waarover men beschikte.

De eerste directeur van Jaffa was mr. F. A. van Engen. Hij zou deze functie, onbezoldigd, tot zijn wethouderschap in maart 1914 vervullen. De band met Jaffa verdween daardoor echter niet. Tot zijn overlijden begin 1916 woonde Van Engen als gemeentelijk commissaris nog een aantal vergaderingen van het college van commissarissen bij en bij de gemeente was Van Engen Jaffa's grootste pleitbezorger.

In de raad van toezicht hadden mevrouw Muller-Lulofs, mr. Eduard Fokker en ir. Willem de Man zitting. Het negenhoofdige college van commissarissen bestond behalve uit de vier reeds genoemden nog uit J. N. Breebaart, ir. G. J. F. van Vrijberghe de Coningh, dr. C. Lugt, ir. D. J. Steyn Parvé en mejufvrouw A. D. VerLoren van Themaat. Na verloop van tijd veranderde uiteraard

⁷ De naam Jaffa is curieus. Hij zou kunnen verwijzen naar de havenstad Jaffa in Palestina, thans zuidelijk deel van de stad Tel Aviv-Jaffa. Onder de Romeinen beleefde Jaffa een bloeitijd. Namen van de eerste eigenaren van de buitenplaats Jaffa zijn niet bekend; zij zouden handelsconnecties gehad kunnen hebben met Jaffa, dat vanaf 1268 Arabisch was. Navraag bij C. C. S. Wilmer, schrijfster van *Buitens binnen Utrecht* (Vianen, 1981), leverde geen nadere gegevens op.

de samenstelling van de beide colleges, werden er nieuwe directeuren benoemd en kwam de woningopzichteres als enig bezoldigd personeelslid⁸ dikwijls de vergaderingen bijwonen.

Het eerste complex, 1907-1909

Onmiddellijk na de oprichting startte Jaffa met het maken van een bouwplan voor een blok van tweemaal dertig woningen op een terrein aan de Paramaribo-, Suriname-, Madoera- en Bataviastraat. Tijdens de vergaderingen van de commissarissen en de aandeelhouders in november 1907 kwamen de bouwtekeningen en de begroting ter tafel: aan grond- en bouwkosten voor het door de architect M. E. Kuiler ontworpen complex had men f 82.700, – nodig. De kostprijs per woning was circa f 1378, –. De woningen waren erg klein en bestonden uit een woonkamer, keuken, slaapkamer, kleine uitbouw met daarin een portaalje en een toilet; de bovenwoningen waren iets groter, omdat er een zolder bijkwam.

Voor de bouw had men f 33.850, – beschikbaar aan geplaatste aandelen en een lening van f 7000, – van Armenzorg. Een bedrag van f 43.000, – ontbrak

*Jaffa I Paramaribostraat, 1907-1909, tijdens de renovatie ca. 1975.
Collectie mw. H. M. van den Berg.*

nog, maar men werd het niet eens over de hoogte van het aan de gemeente te vragen voorschot. De aandeelhouders stelden voor een bedrag van f 64.000, – aan te vragen om weer een aanvangskapitaal te hebben voor een tweede serie woningen, terwijl de commissarissen maar liefst een bedrag van f 160.000, – wensten te vragen. Uiteindelijk vermeldde de voorschotaanvraag, die Van En-

⁸ Tot 1927. In dat jaar krijgt de directeur ook een vergoeding.

gen op 27 januari 1908 aan het college van B & W verstuurde, een veel lager bedrag, namelijk f 45.000,-. Van Engen vertrouwde erop dat de gemeente toekomstige bouwplannen van Jaffa financieel volledig zou steunen.

Uit het exploitatie-overzicht dat Van Engen bij het verzoekschrift voegde, blijkt dat de huurprijzen voor de benedenwoningen op f 1,70 per week en de huren voor de ruimere bovenwoningen op f 1,90 per week konden worden vastgesteld. Voor Utrecht waren dat lage bedragen. Volgens het raadslid Van Hassel werd er in Utrecht verwoond voor f 2,50, f 2,75 à f 3,- per week bij een weekloon van f 11,-, f 12,- en f 13,-⁹.

Op 3 juli brachten B & W een pre-advies uit naar aanleiding van Jaffa's voorschot-aanvraag. Uitvoerig werd ingegaan op de ongunstige situatie op de Utrechtse arbeiderswoningmarkt. Een leegstand van drie procent werd als gewenst beschouwd. Voor de buitenstad was het percentage per 1 maart 1908 echter slechts 1,1 en voor de binnenstad 1,42. Initiatieven zoals die van Jaffa moesten dan ook van harte gesteund worden, maar niet zonder voorwaarden: de gemeente droeg tenslotte risico en had nog geen ervaring met het verlenen van voorschotten.

B & W eisten onder andere:

- dat Jaffa een hypotheek op de woningen verleende voor het bedrag van het voorschot;
- dat plannen, bestekken, begroting van kosten en alle contracten van aanbesteding door B & W werden goedgekeurd;
- dat voor het opnemen bij anderen dan de gemeente van gelden, die 5% van het totaal van het voorschot zouden overschrijden, B & W goedkeuring verleenden;
- dat de controle over de handelingen der Maatschappij geschiedde vanwege B & W door een daartoe door hen aan te wijzen commissaris;
- dat Jaffa aan B & W alle gevraagde inlichtingen zou verstrekken en indien nodig de gemeentelijk commissaris inzage zou geven in de boeken en bescheiden;
- 'en voorts de voorwaarden welke B & W noodig zullen oordelen', de slotzin.

Directeur Van Engen reageerde geschokt op de scherpe voorwaarden die hij nodeloos streng noemde en die van weinig vertrouwen getuigden. Vooral het verlenen van hypotheek en de slotzin waren bij hem en de commissarissen in het verkeerde keelgat geschoten. Van Engen dreigde met ontbinding van de vennootschap als B & W zich niet milder zouden opstellen.

B & W antwoordden onmiddellijk op de krasse taal, op 14 juli, één dag na Van Engens brief. De scherpe voorwaarden werden teruggeschroefd en de hypotheekvoorwaarde verviel zelfs. Aanmerkelijk verzacht werd de voordracht van B & W over de voorschotaanvraag in de raadsvergadering van 17 juli 1908 behandeld. Op die dag traden de raadsleden ruim tweeënehalf uur met elkaar in discussie over de voorwaarden. Er waren twee kampen, het 'pro-Jaffakamp' en de 'pro-voorwaardengroep'. Het eerste kamp stelde zich af en toe zeer emotioneel op, het tweede wilde 'met een koel hoofd' over zaken spreken en liever de volkswoningbouw aan het particulier initiatief overlaten. Het college van

⁹ Van Hassel zei dit in de raadsvergadering van 17 juli 1908 waarin Jaffa's voorschot-aanvraag werd behandeld.

B & W, bij monde van burgemeester Van Lynden, laveerde daartussen, liet naast het koele hoofd ook het warme hart meespreken. Opvallend was dat er bij de meeste raadsleden onvoldoende kennis bleek te zijn over de woningtoestand van de arbeidende klasse: het pro-Jaffa raadslid Mendels, een sociaal-democraat, die altijd al gezegd had dat het 'allertreurigst' was gesteld met de volkshuisvesting, werd steeds verweten dat hij overdreef. Nu kon hij zijn opgekropte gevoelens uiten, hij was de felste verdediger en vond de bepalingen van B & W de strengste van ons land. 'Toen ik die bepalingen las, dacht ik niet aan bevordering van de volkshuisvesting, maar aan het dooden en afmaken van dergelijke goede plannen'. Zijn collega Van Bolhuis, een conservatief uit het andere kamp, wilde de gemeente zo weinig mogelijk, eigenlijk helemaal geen risico laten lopen. Hij was bang dat het particulier initiatief van de baan zou raken en dat het contract met Jaffa als een model voor andere verenigingen, die er ongetwijfeld – tot zijn afschuw – zouden komen, zou gelden. De voorwaarden konden hem dan ook niet streng genoeg zijn.

De 'pro-voorwaardengroep', die de overhand had op Mendels c.s. bleek gaandeweg genuanceerder over de zaak te gaan denken alhoewel men met grote moeite de hypotheekvoorwaarde liet vallen. Tenslotte verdedigde de burgemeester zijn voordracht die hij juist een bewijs noemde voor het particulier initiatief, ondersteund door de gemeente. Zich volkomen tegen alle risico verzekeren zou de gemeente nooit kunnen, daar moest men zich maar bij neerleggen. Bij de stemming over de voorwaarden bleek dat de eis van hypotheek en de slotzin konden vervallen. In de overige voorwaarden werden enkele wijzigingen aangebracht.

Jaffa begon onmiddellijk: begin december waren bestek en besteding klaar, een maand later vond de aanbesteding plaats. Aan de laagste inschrijver, D. Lancée, werd de bouw gegund voor *f* 62.670, –.

De raad van toezicht stelde voor om nog vóór de woningen opgeleverd zouden worden, in oktober 1909 schatte men, een woningopzichteres te benoemen, aanvankelijk onbezoldigd. Zij moest bekend zijn 'met de nieuwste begrippen omtrent den eischen aan een woningopzichteres te stellen'. Een candidate was er al, mejuffrouw Gerarda Jacoba Bertha Muller, dochter van mevrouw Muller-Lulofs, en net afgestudeerd aan de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk. Men wilde mejuffrouw Muller in de toekomst ook de functie van directrice – en dan bezoldigd – laten vervullen.

De toekomstige huurders dienden een redelijk wekelijks inkomen te hebben, *f* 10, – à *f* 11, – achtte men voldoende, en gunstig bekend te staan. Religieuze gezindheid deed niet ter zake. Dat de nieuwe huurders inderdaad op of onder wat wij tegenwoordig het bestaansminimum zaten, bleek uit het feit dat de directie toestemming kreeg om zestig ijzeren ledikanten aan te schaffen – alkooven waren er immers niet in de nieuwe woningen.

Nog tijdens de oplevering lieten burgemeester Van Lynden en wethouder Fockema Andreae weten met Jaffa te willen gaan samenwerken. In hun streven bij voorbaat elk risico uit te sluiten, bleken ze zodanig strenge voorwaarden te stellen dat Jaffa teleurgesteld besloot zijn eigen weg te gaan. Dat het de woningbouwmaatschappij goed ging, bleek uit de winst- en verliesrekening van 1910: voor het eerst kon er dividend – $3\frac{1}{4}\%$ – worden uitgekeerd en voor Gerarda Muller was een salaris van *f* 400, – beschikbaar. De woningen waren in trek

en bleken een goede uitwerking te hebben op het lichamenlijk en maatschappelijk welzijn der bewoners. De aandeelhouders gingen dan ook accoord met een plan voor het tweede blok woningen.

Het tweede complex, 1914-1917

Was het eerste complex, de vuurproef voor Jaffa en de gemeente, nog redelijk snel en voorspoedig tot stand gekomen, het tweede complex kreeg met heel wat tegenslag te kampen. Allereerst had men een nieuwe directeur nodig, Van Engen werd wethouder van openbare werken. De Man volgde hem bij Jaffa op. Bovendien moest er een nieuwe woningopzichteres komen en die was nog niet

*Krijn van den Berg (1877-1941) architect van Jaffa II, III en IV.
Collectie mw. H. M. van den Berg.*

beschikbaar. De opdracht voor het ontwerpen van dertig dubbele woningen ging niet meer naar architect Kuiler, die tijdens de architectuurtentoonstelling van 1913 in Utrecht een slechte pers had gekregen, maar naar Krijn van den Berg, architect bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. De Man en Van den Berg kenden elkaar van een prijsvraag voor eengezinswoningen aan de Poortdijk te IJsselstein uit 1911: De Man als voorzitter van de jury en Van den Berg als indiener van het winnende ontwerp¹⁰.

¹⁰ 'Juryrapport betreffende de prijsvraag van eengezinsarbeiderswoningen aan den Poortdijk te IJsselstein', *De Opmerker*, 1911, 157-158.

De nieuwe architect was een groot bewonderaar van het werk van de Amsterdamse bouwmeesters Berlage en De Bazel. Invloed van deze twee architecten is vooral terug te vinden in het derde complex (1918-1920) dat Van den Berg voor Jaffa heeft ontworpen. De Man beschouwde Van den Berg vooral als een goed constructeur. Voor het diep verkavelde bouwterrein dat men wilde kopen, was een goed constructeur ook nodig.

De bouwblokdiepte van het terrein tegenover het bestaande blok bedroeg 42 meter, zes meter dieper dan volgens de bouwverordening was voorgeschreven. Het aanvankelijke plan van twee maal dertig huizen moest worden gewijzigd: de bouwcommissie besloot Van den Berg een blok van twee maal tweeëndertig huizen te laten ontwerpen. Zijn plan bestond uit twee rijen van veertien huizen langs de Suriname- en Celebesstraat, met nog twee huizen aan elk der korte zijden van het rechthoekig bouwblok, aan de Batavia- en Madoerastraat. De huizen, ontworpen in vijf verschillende typen, elk met drie kamers, bestonden net als bij het vorige complex uit een boven- en een benedenwoning. Het tussengelegen terrein werd verdeeld in tuinen achter de huizen en een middenpad daartussen.

De grond- en bouwkosten waren aanmerkelijk hoger dan in 1908: er werd een bedrag geraamd van *f* 118.000, -. Was de kostprijs per woning in 1908 nog *f* 1378, - in 1914 berekende men een bedrag van *f* 1845, - per woning. Een hogere huurprijs, circa *f* 2,35 à *f* 2,50 per week was onvermijdelijk. De directie wilde proberen via een bijdrage van het Rijk - naast het voorschot van de gemeente - de huurprijs te drukken tot een gemiddelde van *f* 2,25. De aanvraag voor een gemeentelijk voorschot die De Man op 11 juni 1914 naar B & W stuurde, vermeldde een hoog bedrag: *f* 116.000, - onder dezelfde voorwaarden als in 1908¹¹.

De directie van Jaffa was vol optimisme, men verwachtte een soepele financiële afwikkeling en een snel verloop van de bouwwerkzaamheden. Maar het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog gooide roet in het eten: er ontstond vertraging bij de aanvraag van het renteloos voorschot en Gedeputeerde Staten wensten dat Jaffa hypotheek verleende op het tweede complex. Onder protest gingen de commissarissen accoord; berustte men niet in de hypotheek dan zou het plan niet kunnen doorgaan.

1914 werd een moeilijk jaar. De woningopzichteres kreeg problemen met gezinnen over de huurbetaling en kon haar verzwaarde taak - in 1914 kreeg ze een aantal directricetaken erbij - niet aan. Ook het bouwplan, door B & W goedgekeurd, werd niet zonder strijd door de raad geloodst. Met name het pad net buiten de tuintjes tussen de twee rijen huizen moest het ontgelden. Men vond het niet sierlijk en bovendien zou het aanleiding geven tot 'minder aangename dingen'. Wethouder Van Engen sprong voor Jaffa in de bres en verdedigde Van den Bergs 'pad-plan', dat een 'achterom' mogelijk maakte, door J. H. Faber, oud-inspecteur van de volkshuisvesting in het noorden, te citeren: zedelijkheidsdenkbeeld en straatpolitie behoren niet nummer één te zijn bij plannen voor werkmanswoningen. Faber, een groot deskundige en een gezaghebbend man in volkshuisvestingskringen, bewonderde de oplossing van Van den Berg,

¹¹ Het verschil van *f* 2000, - tussen geraamd bedrag en gevraagd bedrag had Jaffa zelf.

*Jaffa II Surinamestraat, 1914-1917, met het veelbesproken middenpad.
Collectie mw. H. M. van den Berg.*

het middenpad, voor de problemen met afval dat zonder middenpad altijd door het huis gesjouwd moest worden.

Uiteindelijk werd de voorschotverlening door de raad goedgekeurd, maar de directie van Jaffa kampte intussen met het probleem of het tweede blok nog levensvatbaar was bij de sterk verzwaarde omstandigheden, vooral op financieel gebied. Een deskundig bestuurder achtte men noodzakelijk en De Man dacht deze te vinden in de persoon van A. J. Jolles, oud-wethouder van Arnhem. Jolles sprak met de burgemeester, inmiddels Fockema Andreae, en uit dit gesprek vloeide een aanvraag voort bestaande uit twee gedeelten: een jaarlijkse bijdrage in de betaling der annuïteit en in het voorziene exploitatietekort, en een verhoging van het eerder aangevraagde voorschot in verband met de aanzienlijk gestegen bouwkosten.

Bij alle financiële problemen moest Jaffa ten aanzien van het bouwplan voor de tweede keer in de verdediging gaan, ditmaal tegen de inspecteur van de volkshuisvesting in de provincie Utrecht, D. E. Wentink. Wentink, Nederlands grootste propagandist voor de eengezinswoning, beschouwde Jaffa's etagewoningen als een stap achteruit. Bovendien vond hij het terrein te duur en de huren te hoog. De Man, Jolles, wethouder Van Engen en burgemeester Fockema Andreae probeerden Wentink tot andere gedachten te brengen. Kazernebouw was uiteraard uit den boze, maar de eis van Wentink zonder etage te bouwen in deze dure tijd vond men zwaar overdreven. Daar kwam bij dat de bevolking in 1914 abnormaal was toegenomen, terwijl er maar weinig nieuwe woningen werden gebouwd¹². Al het gepraat leverde succes op. Wentink gaf zijn fiat aan het plan, mits B & W zich rechtstreeks tot de minister zouden wenden om de

¹² De bevolking was vermeerderd met 2674 personen (124.415 naar 127.089) terwijl er maar 375 woningen waren gebouwd.

kwestie uiteen te zetten. Een jaar later dan aanvankelijk gepland, werd op 19 mei 1915 de aanbesteding gehouden. De laagste inschrijver, J. J. Bongenaar, kreeg voor f 101.240, – de opdracht tot de bouw.

Begin 1916 werd Jaffa in rouw gedompeld: oprichter en oud-directeur mr. F. A. van Engen overleed. Ook het vertrek van directeur Jolles bleek een gevoelig verlies. De pas twee jaar bestaande dubbelfunctie opzichteres/directrice werd gesplitst: er kwam een nieuwe directeur, G. L. Verver, oud-ingenieur waterstaat in Indië, 'veelzijdig ontwikkeld, bezadigd en tactvol', en de taak van de opzichteres werd teruggebracht tot haar traditionele rol: zij diende zich te richten op het zedelijk en maatschappelijk welzijn der Jaffabewoners.

Ondertussen verliep de bouw allerminst voorspoedig, een verschijnsel dat zich ook voordeed bij andere woningbouwverenigingen¹³. Pas in juni 1917 werden de woningen opgeleverd en onmiddellijk trokken de nieuwe bewoners erin.

Architect Van den Berg kreeg voor zijn woningen 'een eervolle vermelding' van de Utrechtse Bouwraad bij zijn beoordeling van gebouwen uit de jaren 1910 tot en met 1918. Een mooi besluit voor het moeizaam tot stand gekomen tweede complex.

Het derde complex, 1918-1920

Eind december 1917, een half jaar na de voltooiing van het tweede complex, werden plannen voor de bouw van een derde serie woningen besproken. Weer een half jaar later kreeg Van den Berg de opdracht voor een bouwplan en een begroting.

Jaffa III Groeneweg, 1918-1920. Collectie mw. H. M. van den Berg.

¹³ W. de Bruin, *Bouwen en bewaren. Geschiedenis van een christelijke woningstichting. Eigen Haard tussen 1919 en 1940* (Assen, 1983) 25.

Jaffa III Groeneweg na de renovatie in 1978, Collectie H. H. M. Homma Foto: H. Muus.

De bouwcommissie, samengesteld uit De Man, Verver en Van den Berg, wilde een driehoekig stuk grond, ingesloten door de Groeneweg en de Celebes-, Madoera- en Surinamestraat kopen, in de onmiddellijke nabijheid van de bestaande blokken. Het terrein was eigendom van de Utrechtsche Maatschappij tot Exploitatie van Onroerende Goederen. Het nieuwe complex zou uit drieëntwintig huizen bestaan, bevattende drieëntwintig beneden- en eenendertig bovenwoningen, in hoofdzaak ontworpen volgens één type, met uitzondering van de hoekwoningen. Op 26 februari 1919 keurden de aandeelhouders het bouwplan goed en ruim een week later ging de aanvraag voor een rentedragend voorschot, groot f 330.000, —, naar de gemeente, die zich in de raadsvergadering van 15 mei 1919 zonder langdurige en heftige discussies zoals bij de vorige aanvragen, accoord verklaarde met de bouwplannen en het verzoek. Ook Gedeputeerde Staten stemden, op 26 juni, in met het raadsbesluit, in tegenstelling tot inspecteur Wentink, die wederom zijn veto uitsprak over Jaffa's verdiepingbouw. De directie van Jaffa raakte gewend aan de te volgen procedure: op audiëntie bij de minister om de bouwplannen te verdedigen. De Man, een zeer competent pleitbezorger, slaagde erin toestemming te krijgen van de minister om boven- en benedenwoningen te bouwen. Wentinks laagbouwfilosofie werd door De Man als naïef ontmaskerd: eengezinswoningen zouden slechts in voorsteden met snelverkeer naar het grote stadscentrum gebouwd kunnen worden; het gebied waar Jaffa bouwde, waar al veel verdiepingbouw bestond, was géén voorstad. Daarbij bleef het bezwaar dat eengezinswoningen te kostbaar van aanleg waren met de hoge grond- en bouwkosten van het moment.

Bij K.B. van 1 november 1919 kreeg Jaffa het gevraagde voorschot en twee tijdelijke bijdragen als gevolg van de tijdsomstandigheden. Al tijdens de aanbesteding — eind februari 1920 — bleek het begrote bedrag te laag te zijn. De laagste inschrijver, H. Seeger uit Nijmegen, becijferde de kosten op

f 344.820, — . Er moest opnieuw een aanvraag naar de gemeente voor de hogere bouwkosten vóór de bouw gegund kon worden.

Ondanks de weinig rooskleurige financiële toekomst ontbrak het bij Jaffa niet aan zelfvertrouwen. De nieuwe commissaris en latere directeur Den Tex werd hartelijk verwelkomd: 'Het is goed dat een flink bestuur het werk der Maatschappij op peil houdt, nu bij zoveele bouwverenigingen het bestuur verslapt en dikwijls in minder gewenschte handen overgaat', aldus De Man in zijn welkomstwoord¹⁴.

De tekorten tekenden zich evenwel al snel af. Jaffa II had al een tekort en voor Jaffa III zag het er ook somber uit. De hoge bouwkosten waren deze keer niet de enige oorzaak. Jaffa had pech met de uitvoerders van de bouw: de eerste onttrok zich aan zijn verplichtingen, de tweede ging failliet, waarna architect Van den Berg de bouw moest voltooien. De bouwsom steeg tot f 433.000, — waarvoor de directie nieuwe voorschotten vroeg bij de minister, die niet allemaal werden toegekend. De Man en Verver stelden voor een hypotheeklening te sluiten op Jaffa I.

De eerste woningen waren gereed in het voorjaar van 1921. De nieuwe inspectrice, mejuffrouw Van Veen, en architect Van den Berg wilden ter viering van de oplevering en 'ter verbetering van de smaak der bewoners' een kleine tentoonstelling inrichten van eenvoudige woningameublementen, maar er was geen geld zodat het schone plan geen doorgang kon vinden.

Het bestuur van Jaffa was uitermate tevreden over het derde complex, dat heel wat financiële offers had gekost, maar dat qua architectuur en bouw ver boven de eerste twee complexen uitstak. De architectonische verdiensten van Jaffa III werden ook door de Bouwraad onderkend, die in zijn rapport over de in 1921 in Utrecht voltooide gebouwen het volgende over de nieuwe woningen vermeldde:

'Een goed omsloten woningcomplex, dat aan alle zijden een mooie straatwand biedt, die, aardig van kleur, door de plaatsing van deuren en vensters een zekere levendigheid vertoont. De topgevel op het puntige perceel tegenover de brug aan de Surinamestraat staat echter niet mooi boven een van de grote ramen. Handig is de bij andere complexen soms lelijke inkijk op het binnenterrein vermeden. Dat binnenterrein doet echter voorloopig bij gebrek aan eenige beplanting nog niet fraai aan. Bedenklijk echter is, dat de achterzijden der woningen een aanmerkelijke slordigheid van bouwkunstige constructie en afwerking vertoonen.'

Helemaal zonder kritiek stelde de Bouwraad zich niet op. Maar Jaffa III behoorde toch maar tot de negen uitverkoren bouwwerken van 1921, een jaar waarin volgens de Bouwraad langzaam enige stijging van peil in artistiek besef te merken viel.

¹⁴ Het is niet bekend welke verenigingen De Man bedoelde. De Gemeenteverslagen uit de jaren 1918-1920 vermelden geen bijzonderheden over 'sommige instellingen realiseerden enkele projecten die slecht werden beheerd'.

De exploitatie van de gemeentelijke woningen aan en nabij het Ondiep, 1918-1922

Terwijl architect Van den Berg net begonnen was aan het ontwerp voor Jaffa III, zochten B & W contact met de directie over het beheer – tegen vergoeding – van het eerste gemeentelijke complex van 183 woningen. Het eerste Ondiep-complex zou eind 1918 gereed zijn. B & W durfden een afzonderlijke woningdienst nog niet aan, men koos voorlopig voor particuliere deskundigheid. De principiële vraag: gemeentelijke of particuliere exploitatie, bleek ook voor de raad het kardinale punt te zijn. De raadsleden De Weerd en Werker waren voor gemeentelijk beheer: de gemeente had toch al zoveel bemoeienis met de volkswoningbouw, waarom dan ook niet zelf exploiteren? Of durfde de gemeente de beheerstaak niet zelf op zich te nemen omdat ze geplaagd werd door het negatieve voorbeeld van de zogenaamde 'Ulmse kwestie'? De Duitse stad Ulm bouwde woningen en verkocht ze onmiddellijk.

Raadslid Van Lier bestreed zijn twee collega's: particuliere instanties moesten de problemen met verhuren, onderhoud en dure administratie maar oplossen. Van Lier stond er echter wel op dat de gemeente een grote vinger in de pap zou hebben bij de toewijzing van de woningen, bijvoorbeeld via een kandidatenlijst. Het mes sneed dan aan twee kanten: goed voor de gemeente, omdat men betrouwbare huurders had, en goed voor de bewoners, die het op prijs zouden stellen zo gunstig bekend te staan dat zij een gemeentewoning mochten huren. Een eer dus.

Over de huuropbrengsten deed de raad niet moeilijk: deze waren voor Jaffa, die met dit bedrag onderhoudskosten diende te betalen. De noodzakelijke vernieuwingen waren uiteraard voor rekening van de gemeente.

Een netelig punt voor de raad was dat Jaffa, en ook andere woningbouwverenigingen die door de gemeente gepolst waren voor het beheer van de volgende complexen, vrij waren in het kiezen van huurders. Er berustte weliswaar een lijst van gegadigden bij de gemeente, maar deze verplichtte tot niets. Raadslid Van Lier hamerde niet voor niets op een permanente en actuele lijst van kandidaathuurders. Niet helemaal tevreden, maar met de enigszins geruststellende gedachte van 'het even aanzien' ging de raad uiteindelijk accoord. Begin januari 1919 werd het contract getekend door de partijen.

Terwijl Jaffa zonder problemen de exploitatie over de gemeentelijke woningen voerde en daar zelfs een werkmans voor het onderhoud voor aantrok, rezen er in de loop van 1919 bij B & W vragen omtrent de juistheid van de in december 1918 genomen beslissing. Nu ook Prinses Juliana en de Utrechtsche Woningstichting voor de gemeente zouden gaan exploiteren, bleek dat verenigingen van verschillende rechtsfiguur en verschillende organisatie een gelijke behandeling van huurders en een gelijke exploitatie-vergoeding in de weg stonden. In 1918 werd dat probleem door het toenmalige college niet voldoende getaxeerd. Prinses Juliana schreef slechts leden van de Katholieke Werklieden Vereeniging St. Joseph in voor de Kromme Rijn-woningen en de Utrechtsche Woningstichting had ook duidelijk een eigen voorkeur voor de aanstaande bewoners van het complex aan de Jutphaseweg. Zou dat in betere tijden geen moeilijkheden opleveren, nu werden de bezwaren ten aanzien van een beperkte keuzegroep van huurders steeds groter. B & W meenden dan ook dat door de

*Jaffa III Groeneweg, 1918-1920, binnenterrein.
Collectie mw. H. M. van den Berg.*

steeds nijpender wordende woningnood 'de voornaamse factor, welke een gezin voor een gemeentelijke woning in aanmerking doet komen, . . . moet zijn, de woningtoestand waarin het gezin verkeert en niet zijn gezindheid'. Hoewel deze factor bij de neutrale maatschappij Jaffa niet gold, wilde de gemeente nu helemaal afzien van beheer door particuliere instellingen en de overeenkomst met Jaffa ontbinden¹⁵. Geen sprake meer van principes en gevoeligheden omtrent al dan niet gemeentelijk exploiteren. Op 31 oktober 1919 werd het besluit van 27 december 1918 ingetrokken. Voor Jaffa was eind 1921 het gemeentelijk avontuur voorbij.

De jaren tot 1929

Tijdens deze periode vonden er geen bouwactiviteiten plaats; het tijdvak werd gekenmerkt door een moeizame relatie met het Rijk. Directeur Den Tex, die de in 1924 overleden Verver was opgevolgd, verzuchtte zelfs in 1925 'we lopen aan den leiband van de regeering, maar we moeten ons voegen naar de machten die boven ons staan'. De minister beknotte de begrotingen: de onderhoudskosten, die in de dure jaren 1920-1921 schrikbarend waren gestegen, werden in 1921 door Jaffa op *f* 65, – vastgesteld, het Rijk verlaagde de post tot *f* 35, – per woning. Die hoge onderhoudskosten waren ten dele te wijten aan een te ver doorgevoerde gemeentelijke bezuinigingspolitiek tijdens de oorlogsjaren, waarin goedkope, inferieure bouwmaterialen werden aangeschaft en beschikbaar gesteld aan woningbouwverenigingen om de bouwkosten te drukken.

In de begroting voor 1925 schrapte het Rijk zelfs enige posten als salarissen en administratiekosten. Met het voorgeschreven 'algemene-kosten'-bedrag van

¹⁵ Als Jaffa alle gemeentelijke woningen zou beheren, dan zou de gemeente een vergoeding van *f* 4525, – jaarlijks moeten neerleggen. Met dit geld kon de gemeente ook zelf een bureau oprichten.

f 7,50 per woning zou Jaffa het moeten doen. Dat betekende een drastische verlaging van het salaris van de woningopzichteres, mejuffrouw Van Veen, die in 1924 f 2000, – verdiende in plaats van het door de overheid toegestane bedrag van f 1335, –. Haar salaris werd wel verlaagd naar f 1800, – per jaar, maar ze verdiende nog altijd f 465, – meer dan werd voorgeschreven.

Herhaalde malen kwam het gescheiden beheer van de drie complexen aan de orde. Voor enkele commissarissen was het een onverteerbare zaak dat één complex winst maakte, waarover dividend werd uitgekeerd, terwijl een ander complex verlies leed. Een omzetting van het aandelenkapitaal tot een obligatieleening bleek echter zoveel, voornamelijk fiscale, haken en ogen te hebben dat men besloot op de oude voet voort te gaan en de aparte boekhouding plus het dividend te handhaven.

De directie van Jaffa bezuinigde intussen en verhoogde de huren. Over 1925 werd geen dividend uitgekeerd en de directeur kon nog steeds niet rekenen op enige vergoeding voor al zijn werk. Maar in 1926 beleefde men een plotselinge ommekeer: de relatie met het Rijk verbeterde en waarschijnlijk als gevolg daarvan werden de bedrijfsresultaten ook beter. Begin 1927 werd de directeur een salaris in het vooruitzicht gesteld van f 500, – per jaar en in 1928 namen de geldmiddelen zelfs toe met f 4000, –. Jaffa maakte zich weer op voor nieuwe bouwplannen.

Het vierde complex, 1929-1931

De bouw van het vierde complex van dertien huizen met zesentwintig woningen aan de Weltevredenstraat en de Bataviastraat week in een aantal opzichten af van die van de drie voorgaande. De aanleiding was niet zozeer de enorme be-

*Jaffa IV Weltevredenstraat, 1929-1931.
Collectie H. H. M. Homma.*

Foto: H. Muus.

hoefte aan arbeiderswoningen, maar veeleer de ruime beschikking over geldmiddelen. Bovendien was op Jaffa I al veel afgelost, zodat daarop een hogere hypotheek te verkrijgen was.

Ten aanzien van het ontwerp was er ook een verschil: architect Van den Berg tekende er weliswaar voor, maar in eerste instantie zou het nieuwe complex van wederom boven- en benedenwoningen worden ontworpen door directeur Den Tex. Zijn plan werd echter niet voldoende in details uitgewerkt en tijdens het bewerkingsstadium, begin 1930, overleed hij. Van den Berg nam zijn taak en zijn functie als directeur over en legde in juli 1930 het bijgeschaafde plan voor. Een braaf, saai plan; Van den Berg zelf zou ongetwijfeld een origineler ontwerp hebben gemaakt.

Wat het verwerven van bouwterreinen betrof, volgde het vierde complex ook andere lijnen. Er werd in 1930 geen grond meer in eigendom gekocht, maar op erfpachtcontract met de gemeente Utrecht.

Tenslotte werd de financiering op een andere wijze geregeld. Van een gemeentelijk voorschot zoals tot 1921 bij de Woningwet mogelijk was – in dat jaar ging een premiereregeling voor de particuliere bouwnijverheid van start – was geen sprake meer. Met een hypotheeklening en het bezit aan eigen middelen kon de bouw gefinancierd worden.

Terwijl de financiële voorbereidingen vorderden, rezen bij enkele commissarissen enige bedenkingen. Zo kon het voorstel van 23 juli 1930 van directeur Van den Berg in de ogen van commissaris mr. A. J. S. van Lier geen genade vinden. Van Lier was directeur van de Utrechtsche Hypotheekbank en met het oog op de bij zijn bank te sluiten hypotheecaire lening op Jaffa I was hij een uitermate gunstige aanwinst voor de maatschappij. Van Lier ontdekte in de financiële opzet een blunder, die voor hem, zakelijk gezien, van de eerste orde was. Er ontbrak namelijk een post voor de twee procent aflossing op de hypotheek van f 62.000, – die zijn bank tegen vijf procent rente beschikbaar zou stellen. Bovendien was Van Lier het niet eens met de huurprijs per week, die volgens hem niet f 5, – maar f 5,50 zou moeten bedragen om de exploitatie sluitend te maken. Van den Berg sribbelde tegen, hij vond f 5,50 veel te hoog en rekende erop dat de woningen voor een weekhuur van f 5, – heel vlot verhuurd zouden worden. Maar Van Lier wist de overige commissarissen te overtuigen en Van den Berg trok aan het kortste eind: de huur werd op f 5,50 vastgesteld en in de begroting zou nog een post voor de aflossing worden gezocht. Commissarissen en aandeelhouders spraken tenslotte hun vertrouwen uit ten aanzien van het voorstel en machtigden Van den Berg een erfpachtcontract met de gemeente en een lening met de Utrechtsche Hypotheekbank aan te gaan.

De kosten van het bouwplan, dat op 20 december 1930 naar de gemeente werd verzonden voor het verkrijgen van een bouwvergunning, werden geraamd op f 79.000, –. De woningen van Jaffa IV zouden in twee typen worden gebouwd. De voorgevel, die ook door de Schoonheidscommissie, voor Jaffa voor de eerste maal, moest worden goedgekeurd, werd drie maal onderbroken door uitspringende gevelgedeelten. De bouwvergunning werd op 24 maart 1931 verleend en de aanbesteding vond direct daarna plaats. Voor f 67.000, – werd de bouw gegund, f 12.000, – minder dan de begroting vermeldde. In een snel tempo werden de huizen gebouwd; al in november 1931 werden de eerste woningen opgeleverd en vrijwel direct betrokken. Vier maanden later, in februari

1932 waren alle zesentwintig woningen van Jaffa IV bewoond. Het college van commissarissen sprak zijn voldoening uit over het deze keer probleemloos, snel en goedkoop tot stand gekomen nieuwe complex.

De jaren tot de Tweede Wereldoorlog

De tijd tot 1937 stond in het teken van de leegstand met als gevolg huurderiving en huurschuld. Jaffa deelde deze smart met talloze woningbouwverenigingen en gemeentelijke woningdiensten. Geleidelijk aan werden de huren van de complexen verlaagd tot ze door de commissarissen in januari 1936 vastgesteld werden op *f* 3,50 tot en met *f* 5,75 per week. Daarna bleven ze tot ver in de jaren veertig stabiel. Ondanks alle gederfde huuropbrengsten was de financiële toestand redelijk gezond. Vergeleken met andere verenigingen sloeg Jaffa geen slecht figuur. Er werd zelfs nog een geringe winst gemaakt en het bleek mogelijk dividend uit te keren, alhoewel men er in 1933 niet in slaagde het normale percentage van $3\frac{1}{4}$ aan te houden maar $1\frac{1}{2}$.

De minister van Sociale Zaken verlaagde in mei 1934 de onderhoudsbedragen¹⁶ en alweer werden er aanmerkingen gemaakt op het salaris van de per 1 januari 1934 aangestelde woningopzichteres, mejuffrouw Ruys. Zij mocht volgens de ministeriële normen *f* 7,50 per woning verdienen – sedert 1925 niet veranderd! – dus $200 \times f 7,50$ is *f* 1500, –. Haar salaris werd fors verlaagd, van *f* 1800, – tot *f* 1500, –.

De minister wenste ook nadere uitleg over de post 'sociaal werk', een taak die door de vorige opzichteres, mejuffrouw Bloembergen, werd opgezet en die aantoonbaar positief in het belang van Jaffa werkte. De vernielzucht van de Jaffa-jeugd werd door het door haar geleide 'clubwerk' getemperd, wat als gunstig gevolg een vermindering van de onderhoudskosten had. Het clubwerk moest ondanks de tegenstand van de minister worden voortgezet, vond de meerderheid van de heren commissarissen.

In 1936 moesten de twee leningen op de complexen II en IV bij de Utrechtsche Hypotheekbank worden verlengd. De benodigde gemeentelijke goedkeuring werd echter niet verleend. B & W vonden de rente te hoog en de overige voorwaarden onaannemelijk. Uiteindelijk kwam er een voorstel op tafel om de gemeente de restanten van de hoofdsommen, respectievelijk *f* 10.000, – en *f* 59.075, –, te laten overnemen. De gemeente zou de leningen ook verder aflossen uit de gelden van het 'Gemeenschappelijk Fonds van de Batige Saldi'. In dit sedert 1935 door B & W voor het Rijk beheerde fonds stortten de woningbouwverenigingen die met rijks- c.q. gemeentelijke steun hun complexen hadden gebouwd, tachtig procent van hun batige saldi. Het gestorte geld was bestemd voor exploitatietekorten veroorzaakt onder andere door gedwongen huurverlagingen, en voor de verbetering van de volkshuisvesting. Jaffa nam deel in het Fonds, slechts voor Jaffa IV, dat sedert de overname van de hypotheek door de gemeente ook een complex met gemeentelijke steun was geworden. De transactie met de gemeente was overigens voor Jaffa voordelig: de Utrechtsche Hypotheekbank vroeg vijf procent rente, terwijl de gemeente een half procent minder vroeg.

¹⁶ Sedert 1931 begrootte Jaffa respectievelijk *f* 40, – *f* 45, – *f* 40, – en *f* 35, – per complex, de minister wilde een gemiddelde post van *f* 34, – per woning.

Tot 1940 kabbelde het Jaffa-leven rustig voort. Het tijl keerde in 1941: twee schokkende gebeurtenissen vonden plaats. Mr. Van Lier, voorzitter van de raad van toezicht en het college van commissarissen, werd door de overheid gedwongen ontslag te nemen. Als jood mocht hij geen functies meer uitoefenen. Een tweede slag was het overlijden van directeur en architect Krijn van den Berg. Met zijn verscheiden werd het tijdperk van de eerste Jaffa-bouw afgesloten.

De bewoners

Bij een onderzoek naar een woningbouwvereniging wordt men onherroepelijk geconfronteerd met vragen als:

- wie waren de bewoners;
- hoe dachten ze over hun huizen;
- hoe verliep het contact tussen bewoners en woningbouwvereniging; en in dit specifieke geval:

- woonden er relatief veel arbeiders van de Jaffafabriek in de Jaffahuizen? Moeilijke vragen want het aanwezige bronnenmateriaal – notulen, jaarverslagen, correspondentie – gaf maar weinig uitsluitsel. De bewoners waren uiteraard 'arbeiders' gezien het uitgangspunt van Jaffa 'uitsluitend werkzaam in het belang der volkshuisvesting' te zijn. Een speurtocht in de notulen leverde nog iets meer op: Jaffa hanteerde als maatstaf voor toekomstige bewoners én de hoogte van het wekelijks inkomen – kandidaten die bezwaarlijk meer dan f 2, – per week konden verwonen, kregen voorrang – én de roep waarin het huisgezin stond. Godsdienstige overtuiging deed niet ter zake. De conclusie kan dus luiden dat Jaffa paupers en a-socialen geen onderdak verschafte.

Om de beroepen van de bewoners na te gaan, stonden twee mogelijkheden open: de adres- en gezinskaarten uit het bevolkingsregister van de gemeente Utrecht en de minder betrouwbare jaarlijkse adresboeken van de stad Utrecht. Beide bronnen zijn gebruikt om het beroep te achterhalen van de hoofdbewoners/kostwinners van het eerste complex, de zestig woningen aan de Paramaribo- en Surinamestraat, voor de periode 1909-1930.

De gezinskaarten vermeldden opvallend vaak 'werkman' – in beide straten tweeënveertig in totaal – soms nader aangeduid als 'los werkman' en een enkele keer gevolgd door de naam van de werkgever, meestal de gemeente, de gasfabriek of de spoorwegen. In beide straten viel verder een grote spreiding over verschillende lagere beroepsgroepen op, waarvan overigens moeilijk te bepalen was of het om geschoolde of ongeschoolde arbeiders ging.

Het aantal bewoners dat geen beroep had – bejaarden en weduwen – of waarvan het beroep niet bekend was – de gezinskaart ontbrak of het vakje 'beroep' was niet ingevuld – was in beide straten hoog, respectievelijk 24 (9 in de Paramaribostraat, 15 in de Surinamestraat) en 51 (30 in de Paramaribostraat, 21 in de Surinamestraat).

Een zo compleet mogelijk overzicht van de beroepen van de eerste complex bewoners in de periode 1909-1930, in volgorde van frequentie volgt hierna¹⁷: werkmán (42), smid (10), timmerman (9), schilder (6), metaal draaier (5), meub-

¹⁷ Dubbele tellingen zijn mogelijk daar waar iemand op meer dan één adres in het eerste complex heeft gewoond.

belmaker (5), zetter (5), machinist (4), koetsier (4), olieslager (4), schoenmaker (4), bakker (3), grondwerker (3), handelsreiziger (3), schipper (3), bierbrouwer (2), emballer (2), kleermaker (2), tuinknecht (2), sjouwer (2), stalknecht (2), voerman (2), zinkwerker (2), controleur (2), boerenknecht (2), metselaar (2), loopknecht (2), sigarenmaker (2), vormer (2), behanger (2), houtzager (2), en vervolgens steeds 1: poetser, brugwachter, blikslager, molenaar, stoker, seinhuiswachter, glazenwasser, loodpletter, kopergieter, winkelbediende, bode, stucadoor, wagenpoetser, schrijver staatsspoorwegen, muziekonderwijzer, trompetter, kantonnier, boorder, voorslaander, kelner, drukker, conciërge, melkrijder, melkslijter, ketelmaker, hovenier, electriciën, geldophaler, rangeerder, stoffeerder, nachtwaker, barbier, cementmaker, en tenslotte de enige twee hoofdbewoners waarvan met zekerheid te stellen is dat het vrouwen waren: 1 strijkster en 1 werkster.

De eventuele connectie Jaffafabriek-Jaffawoningen bestond alleen maar uit de gelijkheid van naam. Dit bleek niet alleen uit de grote verscheidenheid aan beroepen, maar ook uit het feit dat op de gezinskaarten maar vier maal, achter het beroep metaaldraaier, smid, boorder of vormer, de aanduiding 'bij Jaffa' of 'bij Smulders' voorkwam. Zelfs als alle bewoners die hun werkkring vonden in de metaalnijverheid bij Jaffa werkten – in de jaren 1909 en 1910 had Jaffa 246 werknemers in dienst – waren het er nog maar 24 van de 173 kostwinners. Van een 'Jaffadorp' kan dus in geen geval sprake zijn!

Er resten nog twee vragen: hoe dachten de bewoners over hun huizen en hoe verliep het contact tussen hen en Jaffa. Een enkele maal werd er in de notulen van het bestuur iets gemeld over de bewoners, meestal ingebracht door de woningopzichteres die steeds een bemiddelende rol zou spelen. Een bewonerscommissie was nog onbekend. Pas in 1958, nadat Jaffa voor een ouderwetse charitatieve instelling was uitgemaakt, kwam er een bewonersvereniging.

Voor Jaffa zelf was het van belang te weten dat de woningen in trek waren. Herhaalde malen bleek dat ook uit de notulen. Eén citaat: op 27 april 1912 uitte de aandeelhouders van Jaffa hun tevredenheid over de voorspoedige gang van zaken als volgt: 'Op den gezondheidstoestand der bewoners blijken de huizen een gunstige invloed uit te oefenen'.

De woningopzichteres

'Woningwerk', een bekend begrip in de tijd dat Jaffa zijn eerste woningbouwplannen maakte, werd als een vorm van sociale arbeid beschouwd die als doel had de woonbeschaving van de arbeider te verhogen. De 'woningopzichteres' had de taak dit ideaal waar te maken. 'Het beheer van arbeiderswoningen is een gesalarieerd vak, bij uitnemendheid voor de vrouw geschikt', aldus Johanna ter Meulen, zelf een pionierster op dit gebied, in 1898¹⁸.

Johanna ter Meulen had zich, evenals Louise Went, woningopzichteres bij de N.V. Bouwonderneming Jordaan, laten inspireren door het werk van Octavia Hill, een gefortuneerde Engelse die rond 1860 in Londen krotten opkocht, opknapte en vervolgens beheerde. Beide Nederlandse dames namen in 1899 het

¹⁸ A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940. Een historisch-sociologische studie* (Meppel, 1984) 179-239, is van belang voor deze paragraaf.

initiatief tot de oprichting van de Amsterdamse Opleidingsinrichting voor Sociale Arbeid. Ook mevrouw Muller-Lulofs stond aan de wieg van deze school die in twee tot drie jaar met name het jonge meisje uit de beschaafde stand, 'dat veelal een zinloos bestaan leidt', opleidde tot woningopzichteres. Overwegingen van emancipatoire aard speelden geen rol – het woningbeheer werd gezien als bij uitstek vrouwelijk werk, het verlengde van de rol als vrouw en moeder – en mevrouw Muller-Lulofs deed daar nog een schepje bovenop door de opleiding als 'een heilzaam tegenwicht tegen een al te overdreven voorliefde voor academische studieën' te zien¹⁹.

Vooraf Louise Went hamerde op het zakelijk karakter van het beheer. Het werk moest tot wederzijds voordeel van zowel huurders als eigenaars strekken. Een filantropische houding werd verafschuwd. Het zakelijk beheer omvatte de volgende werkzaamheden: selectie van kandidaat-huurders; plaatsing van de gezinnen; inning van de huren; toezicht op de bewoning en naleving van het huurreglement; zorg voor het onderhoud en de administratie. Het toezicht en de huurinning – een wekelijks bezoek aan de gezinnen op vastgestelde tijden – boden vooral mogelijkheden voor sociaal werk in engere zin: de opzichteres gaf het gezin allerlei adviezen over een juist gebruik van de woning, over de opvoeding van de kinderen, over huiselijke problemen. Haar bemoeienis kon ver gaan.

Ten aanzien van de bezoldiging hadden de woningopzichteressen uitgesproken ideeën: tijdens de oprichtingsvergadering van de Vakvereniging van Woningopzichteressen in 1903 werd vastgesteld dat een bedrag van f 7, – à f 10, – per woning per jaar (met een maximum van honderd woningen) nodig was om rond te kunnen komen.

Stond het beroep zeker garant voor goed woningbeheer, het verloor al snel – na de Eerste Wereldoorlog – terrein door een tweetal oorzaken: de groeiende terughoudendheid bij de mondig wordende arbeider-bewoner die het niet langer nam op deze wijze bevoogd te worden en de overgang van kleinschalig naar grootschalig beheer met als gevolg een vermindering van taken (specialisatie). Bewonerscommissies namen een deel van de taken van de opzichteres over. Uit een kleine enquête uit 1930, gehouden door de Vereeniging van Woningopzichteressen, bleek dat er honderdelf opzichteressen in den lande werkzaam waren, zestig in dienst bij gemeentelijke bouw- en woningdiensten en eenenvijftig bij bouwverenigingen en particulieren. Bijna alle laatstgenoemde opzichteressen hadden het gehele beheer in handen, drie van hen waren tevens directrice. De gemeente Utrecht had zeven opzichteressen in dienst, een bij de gemeentelijke geneeskundige dienst, de overige zes hielden toezicht over de gemeentelijke woningen²⁰.

Als enige van de Utrechtse woningbouwcorporaties heeft Jaffa sedert zijn oprichting een woningbouwopzichteres in dienst gehad. Mevrouw Muller-Lulofs heeft daar ongetwijfeld de hand in gehad. Haar dochter Gerarda, die de Amsterdamse opleiding met succes had doorlopen, vond bij Jaffa haar eerste werkkring van 1909 tot 1913. Gerarda verdiende in haar eerste werkjaar

¹⁹ C. Brinkgreve, *De bouwonderneming Jordaan. Een experiment in de volkshuisvesting aan het einde van de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1985).

²⁰ *De Woningwet 1902-'29. Gedenkboek samengesteld ter gelegenheid van de tentoonstelling gehouden te Amsterdam 18-27 oktober 1930 ...* (Amsterdam, 1930) 223-224.

niets, in 1910 werd haar een salaris van *f* 400, – toegekend. Jaffa beschikte in 1910 over zestig woningen, Gerarda Muller kreeg dus *f* 6,83 per woning per jaar, nét onder het gewenste minimumbedrag dat de woningopzichteressen in 1903 als een reëel inkomen beschouwden. Jaffa heeft tot 1958 in totaal negen gesalarieerde opzichteressen in dienst gehad, de laatste, mejuffrouw Fender, werd opgevolgd door een mannelijke administrateur, tevens aannemer/onderhoudsman van Jaffa.

Bij Jaffa lag de kern van het werk typisch op het traditionele terrein van de vrouw: het bevorderen van een net en ordelijk huiselijk leven. Daarnaast was er al vanaf het begin steeds sprake van dat de opzichteres ook directrice zou moeten zijn. Ettelijke keren kwam het in één persoon verenigen van deze twee functies aan de orde. Op het moment dat metterdaad besloten werd tot de dubbelfunctie, in maart 1914, brak echter voor Jaffa een moeilijke tijd aan, wat de nieuwe functie extra zwaar maakte. De net benoemde mejuffrouw Gischler bleek mede daardoor niet tegen haar taak opgewassen te zijn. De voorbereiding van nieuwe bouwplannen, de contacten met de architect en de gemeente en de administratieve neerslag daarvan stelden haar voor problemen die zij naast haar 'gewone werk' niet aan kon. Tijdelijk werd een directeur toegevoegd, maar bij zijn ontslag – oktober 1916 – was van vereniging van beide functies geen sprake meer.

De nieuwe directeur, Verver, toonde zich een warm voorstander van het woningwerk. Toen mejuffrouw Gischler in mei 1917 salarisverhoging vroeg – zij verdiende op dat moment *f* 600, – per jaar en wenste een verhoging met *f* 300, – – nam Verver het voor haar op bij de leden van de raad van toezicht. Uiteraard hoefde hij mevrouw Muller-Lulofs niet tot zijn visie te bekeren, zij was het roerend met hem eens dat veel vrouwen slecht betaald werden. Voorzitter De Man daarentegen, nomen est omen, was het helemaal niet eens met Verver. Als het salaris zo hoog zou worden, prefereerde hij een opzichter die ook technisch bekwaam was. In de *Handleiding van Sociale Adviezen omtrent Woningbouw* was sprake van *f* 7, – per woning, voor een Jaffa-opzichteres zou dit neerkomen op een salaris van $124 \times f 7, -$ is *f* 868, –. Hoger wilde De Man niet gaan, want hij achtte het werk van juffrouw Gischler filantropisch van aard. Toen mevrouw Muller-Lulofs hem uit de doeken deed wat juffrouw Gischler voor de Maatschappij en de bewoners betekende, draaide De Man bij en mevrouw Muller-Lulofs stelde meteen voor juffrouw Gischler *f* 900, – uit te betalen met het uitzicht op *f* 1000, – als de financiële middelen dit zouden toelaten. Zelfs De Man accepteerde haar voorstel.

Specialisatie, waarbij de sociale aspecten van het woningwerk het afleggen tegen de zakelijke, zou een der oorzaken zijn geweest van de achteruitgang van de beroepsstatus van het woningwerk in het algemeen. Bij Jaffa was hiervan geen sprake: het sociale aspect kreeg zelfs steeds meer nadruk. In de jaarlijkse aandeelhoudersvergaderingen werd steeds het verslag van de woningopzichteres besproken: men dankte haar voor haar werk voor het 'zedelijk en maatschappelijk welzijn van de Jaffa-bewoners'. Het werd op een gegeven moment ook extra beloond want in 1934 werd een post 'sociaal werk' – het clubhuiswerk – in de begroting opgenomen. Ogenblikkelijk trok het Rijk hierover aan de bel, maar Jaffa vond het sociaal werk zo belangrijk (de vernielzucht van de jeugd werd er door in toom gehouden) dat men besloot uit een van de Jaffa-

fondsen geld te halen om het clubhuiswerk te laten doordraaien. Ook na 1940 kwam Jaffa herhaaldelijk met de overheid in aanvaring over het sociale werk van de – in de ogen van de gemeente veel te goed betaalde – opzichteres. Aan haar werk kwam abrupt een einde toen mejuffrouw Fender in 1957 ging trouwen. Haar afscheid was tevens een afscheid van het fenomeen 'de woningopzichteres'. Bijna vijftig jaar was zij de belangrijkste schakel tussen de bewoners en het bestuur van Jaffa geweest.

Verantwoording

Dit artikel is gebaseerd op mijn scriptie MO Geschiedenis II, getiteld *Jaffa 1907-1985: de geschiedenis van een Utrechtse woningbouwmaatschappij* (Utrecht 1986). De gebruikte bronnen en literatuur zijn: Notulenboeken van Jaffa: vergaderingen van aandeelhouders, commissarissen, raad van toezicht, 1907-1941 (berustend bij Stichting Bo-ex te Utrecht); *Verslagen van den toestand der gemeente Utrecht, 1900-1940*; *Gedrukte Verzameling* (Voordrachten van B & W aan de Gemeenteraad), 1904-1938; Notulen Gemeenteraad Utrecht (Verkort verslag van het verhandelde in de gemeenteraad), 1908-1931; Rapporten en verslagen van den Bouwraad, 1919-1924. G. B. G. A. Kempen en N. van Velzen, *Werken aan wonen, 75 jaar Nationale Woningraad* (Almere 1988); R. Blijstra, *2000 jaar Utrecht: stedbouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum* (Utrecht, 1969); J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht, 1971); L. van Vuuren, *Rapport betreffende een onderzoek naar de Sociaal-Economische structuur van een gebied in de provincie Utrecht omvattende Utrecht als centrumgemeente en negen randgemeenten* (Utrecht, 1938).

Verdwenen stads- en dorpsgezichten

D. T. Koen en J. A. C. Mathijssen

De Oude Haven in Spakenburg in 1947 en 1988

Op de foto's van de Oude Haven in Spakenburg is op de linkerkade de Oude Schans te zien en op de rechterkade de Turfwal. In het midden op de oude foto is de scheepswerf van Nieuwboer te zien met twee botters op de helling. Vooraan in de haven ligt een turfship. De aangevoerde turf werd voornamelijk gebruikt voor de palingrokerijen. De Oude Haven was evenals de Nieuwe Haven voornamelijk bedoeld als ligplaats voor de Spakenburgse botters.

De visserij is geleidelijk verdwenen, vooral door de afsluiting van de Zuiderzee in 1932, de economische ontwikkelingen na 1945 en tenslotte door de inpoldering van het IJsselmeer en de daardoor ontstane randmeren. Er bestaat nog steeds een visverwerkende industrie, maar de vis wordt per vrachtwagen van elders aangevoerd. Slechts twee kotters zijn nog in gebruik voor de visvangst. Nieuwe industrie moest zorgen voor vervangende werkgelegenheid, waaronder het toerisme slechts

een bescheiden plaats kon innemen.

Op de foto uit 1988 zien we, dat de pogingen van de gemeente Bunschoten, het historisch aanzien van de Oude Haven op te vijzelen, succes hebben gehad. De botters op de foto zijn particulier eigendom en worden gebruikt voor pleziervaart en verhuur ten behoeve van het toerisme. Recentelijk is op de nog steeds bestaande werf van Nieuwboer aan de hand van oude mallen een bottergebouwd.

Foto uit 1947: RAU, Top. Atlas (foto R. H. Herwig).

Foto uit 1988: Gem. Fotodienst, neg.nr. C 30.812.

Het centrum van Doorn in 1900 en 1988

Een beeld van de oude dorpskern van Doorn, tevens kruispunt van wegen. We kijken in de richting Driebergen. Links op de oude foto staat het hotel Pabst, dat de gelijknamige eigenaar in 1904 van de dames Van Dijk kocht. In het midden op deze foto, op de plaats waar vroeger het Rechthuis stond, zien we het in 1810 herbouwde hotel 'Het Wapen van Doorn', beter bekend als 'Hotel Lagerwey', genoemd naar de eigenaar. Het hotel is in 1938 ten behoeve van de verbreding van de Dorpsstraat afgebroken. Midden op de rijweg lopen de rails van de tramlijn Zeist-Rhenen van de N.V. Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij. Op 2 mei 1949 werd deze tramlijn opgeheven. Pal voor 'Het Wapen van Doorn' is de dorpspomp te vinden, die in 1868 van een monumentale gietijzeren mantel werd voorzien.

Op de foto uit 1988 zien we een druk bereden verkeersweg (De foto is op een rustig moment gemaakt). In het voormalige hotel Pabst is nu een laboratorium gehuisvest. Het zogenaamde Andrestorentje op het schip van de hervormde kerk is in 1924 bij de restauratie verdwenen. Opvallend is het tuinhokje rechts op beide foto's, dat de tand des tijds heeft weten te doorstaan. De uniforme wegwijzers, verkeerslichten en wegmarkeringen zijn typerend voor de doorgaande wegen in dergelijke dorpen.

Foto uit 1900: RAU, Top. Atlas, neg.nr. 737-1.

Foto uit 1988: Gem. Fotodienst, neg.nr. C 30.811.

Het Amsterdam-Rijnkanaal in 1954 en 1988

Aan de uitvoering van de aanleg van het Merwedekanaal, bedoeld om Amsterdam een scheepvaartverbinding met de Rijn te geven, werd in plaats van de geplande vier jaar, maar liefst twaalf jaar besteed (1881-1892), terwijl de kosten stegen van twaalf naar twintig miljoen gulden. Hoewel het gehele kanaal tussen Vianen en Gorinchem pas op 1 mei 1893 kon worden opengesteld voor de scheepvaart, werd het gedeelte Amsterdam-Vreeswijk op 4 augustus 1892 feestelijk in gebruik genomen.

Dat de capaciteit van het kanaal met een breedte van slechts 20 meter en een diepte van 3,10 meter vanaf het begin te gering was, zou spoedig blijken. Niet alleen het aantal scheepsbewegingen, maar ook de omvang en diepgang van de schepen namen in de decennia daarna enorm toe. Het kanaalgedeelte tussen Amsterdam en Utrecht zou daarom verbreed moeten worden, hetgeen door allerlei vertragingen pas na 1950 zijn beslag kreeg. Op de foto uit 1954 zien we de verbreding van het kanaal in uitvoering. Aan de westkanaalzijde ligt de spoorlijn Utrecht-Amsterdam, reeds voorzien

van electrificatie, en het station Maarssen. Het geheel ziet er nog zeer landelijk uit. Aan de oostkanaalzijde vinden we de uit 1910 daterende watertoren van de waterleidingmaatschappij 'De Vechtstreek'.

In 1954 werd de watertoren bij de verbreding van het kanaal nog gespaard, door de waterweg op dat punt iets smaller te laten, maar door de toenemende drukte bleek dit uitsteeksel op den duur te gevaarlijk. In 1976 moest deze karakteristieke toren dan ook het veld ruimen. Links op de recente foto zien we de kantorenflats boven het winkelcentrum Bisonspoor en op de achtergrond de woonflats van het uitbreidingsplan Maarssenbroek, dat in 1988 nagenoeg is afgerond.

Foto uit 1954: RAU, Top. Atlas, neg.nr. 54096-4 (foto: ir. W. F. van Heemskerck Düker, Zeist).

Foto uit 1988: Gem. Fotodienst, neg.nr. C 30.809.

Dorpsstraat-hoek Burgemeester De Withstraat in De Bilt in 1900 en 1988

Op de oudste kaart van de dorpskern van De Bilt uit 1640 staat op de locatie van het huisje op de foto's reeds een pand aangegeven. In 1644 verkoopt Gerrit Jansz Backer dit pand aan Gerrit Jans de Waell, bakker te Zeist. Ruim drie eeuwen lang zal hier een bakkerij gevestigd blijven. In 1900 is deze in handen van de familie Top. Het kleine geëmailleerde bord tussen de ramen van het woongedeelte van het pand verraadt de aanwezigheid van een bakkerij. De tekst luidt: 'Funke's roggebrood'. Rechts zien we drie personeelsleden van de achtergelegen bakkerij een frisse neus halen. In 1924 wordt het woongedeelte verbouwd tot de huidige staat, waarbij de rooilijn werd gehandhaafd.

Links op de foto zien we de Dorpsstraat, vanouds Steenstraat, een belangrijke verbindingsweg van Utrecht naar Zeist, totdat in 1937 de nieuwe verkeersweg ten westen van het dorp wordt geopend. Achter de bomen op de Dorpsstraat is nog net de in de richting Utrecht rijdende Zeister tram van

de N.V. Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij te zien. Een lijndienst, die in 1949 werd opgeheven. Rechts loopt de Achterdijk, vanaf 1905 de Burgemeester De Withstraat geheten, naar Blauwkapel. Men mocht er alleen 'stapvoets rijden'.

Op de foto uit 1988 zien we behalve het in 1924 verbouwde pand, de na 1900 gebouwde huizen langs de Burgemeester De Withstraat. Nadat de familie Moolenbeek het bakkersbedrijf van 1942 tot 1977 had uitgeoefend, heeft de winkel nog een half jaar als antiekzaak dienst gedaan. Sinds 1978 is Miranda's Bloemen Shop er in gevestigd.

Foto uit 1900: RAU, Top. Atlas, neg.nr. 685-3.

Foto uit 1988: Gem. Fotodienst, neg.nr. C 30.810.

De Drift rond 1925 en in 1988

Hangend over de balie van de Plompstorengracht kieken beide fotografen de Drift en de Driftbrug. De foto uit ca. 1925 toont rechts de 'Fransche Was- en Strijkinrichting' van L. Th. de Bièvre. Rond datzelfde jaar werd dit pand in gebruik genomen als feestgebouw 'De Plompstoren', om vanaf januari 1936 dienst te doen als 'City-theater'.

Op de oude foto zijn ook nog duidelijk de pas afgebroken 'archiefpootjes' aan de oostzijde van de Drift te zien. Op het linkerpoortje stond in Romeinse cijfers het jaartal 1881 en op het rechterpoortje stond 'Archiefgebouw'. Tussen de twee poortjes in stonden de panden van het Gemeente- en Rijksarchief, los van de omliggende bewoning, hetgeen een wettelijke verplichting was. Op een fraaie, onopvallende manier zijn twee jaar geleden de archiefpoortjes weer vervangen door bebouwing.

Verderop staat een pand (met erker), waar in 1925 de Spiegel- en Lijstenfabriek, Steen-, Boek-,

Courant- en Handelsdrukkerij van Johan de Liefde, de oprichter van het Utrechts Nieuwsblad, was gevestigd. Van 1896 tot 1982 is het pand door het UN gebruikt. Op dit moment is er het Repertoire Informatiecentrum Muziek gevestigd.

Het hoekpand links op beide foto's werd tot 1921 gebruikt door het Hoog Militair Gerechtshof; vanaf dat jaar behoort het tot de panden van de Rijksuniversiteit. Op dit moment worden de op de foto's zichtbare panden aan de oostzijde van de Drift alle gebruikt door de Rijksuniversiteit. Nog enkele details: de Pyke Koch-lantaarns, de gerestaureerde werfmuur en de verkeersborden/lichten.

Foto uit ca. 1925: GAU, Top. Atlas DOW 57, neg.nr. C 30.674.

Foto uit 1988: Gem. Fotodienst, neg.nr. C 30.589.

De Neude in 1932 en in 1988

Van ijscoman tot poffertjeskraam, van T-Ford tot Peugeot, van pomp tot betaalautoaat, van 'Drie Hoefijzers' tot 'Skol'. Zie daar 60 jaar Neude in een notedop. Vlak na het vervaardigen van de oude foto werd de pomp verplaatst naar de Vleutenseweg, omdat... zij in de weg stond voor parkerende voertuigen.

De huizenrij wordt nu overheerst door het hoge pand Potterstraat 28, op de hoek van de Loeff Berchmakerstraat. In 1935 werd deze kolos gebouwd in plaats van het pand, zichtbaar op de oude foto. Sinds 1967 zetelt hier de winkel in geschenkartikelen 'Corner House'. In de jaren twintig en

dertig stond op die plek de galanterieënzaak van de gebroeders Müller.
Waar nu het Utrechts Nieuwsblad zijn kantoor heeft (Voorstraat 21) zat in 1932 de winkel van
'Volkslux' in lampekappen en elektrische artikelen. Het pand rechts daarnaast heeft sinds mensen-
heugenis de functie van café én de naam 'Het Witte Haantje'.
Met dank aan de kastelein van café 'Het Luifeltje' voor het uitzicht.

Foto uit 1932: GAU, Top. Atlas DOW 138, neg.nr. C 13.626.
Foto uit 1988: Gem. Fotodienst, neg.nr. C 30.593.

Hoek Balijelaan-Rijnlaan rond 1927 en in 1988

Kinderen spelen op de linker foto in de gigantische zandbak, die enige maanden later gevuld zou gaan worden met huizen. De straat, die naar de horizon loopt is de Balijelaan, doodlopend op het Merwedekanaal. De straten 'in de zandvlakte' zijn de latere Schelde-, Beerze- en Merwedestraat. Vanaf 1927 tot begin jaren dertig ontstond hier een gedeelte van de Rivierenwijk. De fotograaf van dat jaar stond op de tweede verdieping van het pand Balijelaan 16, de slagerij van G. J. van Rijn; de fotograaf van 1988 stond op dezelfde plek, nu eigendom van slager Van

Schip. De laatste ziet nu een brede verkeersader naar het Kanaleneiland. De beide foto's hebben alleen de plaats van 'afknippen' gemeen; de afbeeldingen op zich zijn haast niet met elkaar te vergelijken.

Foto uit ca 1927: GAU, Top. Atlas DOW 170, neg.nr. C 30.304.

Foto uit 1988: Gem. Fotodienst, neg.nr. C 30.592.

Bij de Bakkerbrug in 1928 en 1988

Vallen de hoge bomen van 1988 op in vergelijking met 1928, zestig jaar geleden gebruikte men de werven ook als fraaie miniplantsoentjes. Hoewel nog niet zo schrijnend als nu, worden ook in 1928 de verschillende grachtenpanden beheerst door de niet bij de gevels passende (grote) etalages.

Links op de oude foto het pand, waarin Johan Th. Peek en Heinrich A. A. Cloppenburg hun herenkledingmagazijn openden in 1870. Wegens bouwvalligheid werd het torentje, voorzien van een zinken dak, in 1950 gesloopt. In 1974 verkocht de firma het pand. Tegenwoordig bevat het pand o.a. een overdekte winkelgalerij.

Het bekende scheefgezakte pandje rechts op de foto (op de hoek van de Bakkerstraat) bevatte in 1928 de sigarenhandel 'Viribus Audax' (= trots op kracht) van Goulmy en Baar. Op de tegenover-

liggende hoek van de Bakkerstraat zat de herenartikelenzaak 'Au bon Marché'; de 'grote uitverkoop' werd gehouden bij de fa. Maseland in manufacturen. Dit pand werd in 1929 overgenomen door de NV Hollandsche Eenheidsprijzen Maatschappij 'HEMA'. Rond 1977 liet de HEMA van het oude pand weinig meer over. Het enige bedrijf, dat op beide foto's nog in hetzelfde pand huist, is de schoenzaak van Presburg.

Foto uit 1928: GAU, Top. Atlas DOW 10W, neg.nr. C 30.305.

Foto uit 1988: Gem. Fotodienst, neg.nr. C 30.595.

Bij de Bezembrug in 1915 en in 1988

Sinds 1889 zetelde in het pand Oudegracht 161, het pand rechts naast de Masegast, de firma van de gebroeders Gerzon in dames- en kinderconfectie en mode-artikelen. Omdat het Oudegracht-pand drastisch verbouwd diende te worden, kreeg de firma in 1915 vergunning een noodgebouw te bouwen op de werf. De drie etages werden ondersteund door veertig in grond en gracht geheide palen. Het pand rechts van Oudegracht 161 (grenzend aan de Hekelsteeg) werd door Gerzon erbij getrokken. Op 31 maart 1916 werd het nieuwe pand geopend en kon het houten gebouw weer wor-

den afgebroken. Het uitzicht op Stadhuisbrug en Winkel van Sinkel was vanaf dat moment weer optimaal, totdat er bouwketen op de brug neergezet werden. . .

Foto uit 1915: GAU, Top. Atlas DOW 10AB, neg.nr. C 20.157.

Foto uit 1988: Gem. Fotodienst, neg.nr. C 30.596.

De Vleutenseweg rond 1931 en 1988

Als een vuurtoren wijst de Domtoren naar het Utrechtse centrum, een baken voor de reizigers, komende uit Vleuten. Waar tegenwoordig deze brede 'boulevard' als westelijke toegang tot de stad dient, lag vroeger de Vleutense Wetering met aan beide zijden een smalle weg. In 1935 begon men met de demping, waarna er eerst een breed plantsoen in het midden kwam te liggen. Rond 1955 heeft men de brede verkeersweg aangelegd.

Met de bebouwing aan de linkerzijde werd in het midden van de jaren dertig aangevangen.

Foto uit ca. 1931: GAU, Top. Atlas DOW 49B, neg.nr. C 15.568.

Foto uit 1988: Gem. Fotodienst, neg.nr. C 30.591.

Hoek Drakenburgstraat en Vinkenburgstraat rond 1915 en in 1988

Op de oude foto rechts staat het pand Neude 21 van Boekhandel en Advertentiebureau firma J. L. Beijers; daarnaast op nr. 22 huisde de melksalon van P. H. B. Hartman. Links daarvan is de toegang van de Drakenburgstraat met daarachter een koffiehuis en een kunstdrukkerij. Tot en met het hoge pand achter de paardenkar zijn alle panden in fasen gesloopt: eerst werd het postkantoor gebouwd, vervolgens de Neudeflat en tot slot moesten ook onlangs nog twee panden aan de Vinkenburgstraat reddeloos het loodje leggen.

Toen de kantorenflat 'Drakenburg', zoals de Neudeflat officieel heet, gebouwd werd, werd de ko-

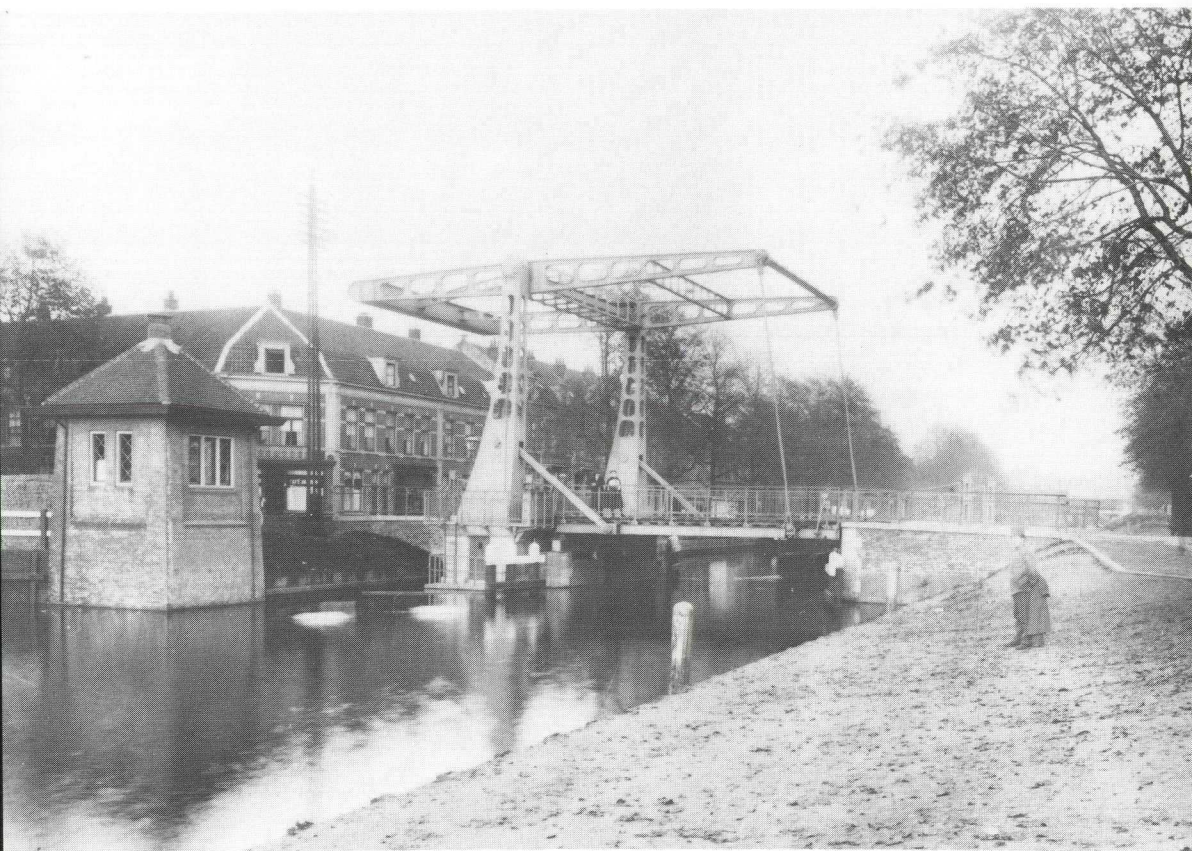
los 'de trots van Utrecht' genoemd. Hoe tijden en meningen kunnen veranderen! Op 18 december 1961 werd de flat in gebruik genomen.

Op de foto uit 1988 heeft men door de sloop uit het verleden wel een aardige doorkijk gekregen naar de huizen Drakenborch en Oudaen aan de Oudegracht.

Foto uit ca. 1915: GAU, Top. Atlas DOW 138F, neg.nr. C 30.306.

Foto uit 1988: Gem. Fotodienst, neg.nr. C 30.594.

De Dambrug rond 1915 en in 1988

Al sinds 1893 kijkt het hoekhuis Damstraat/Leidsekade als café uit op de Dambrug. In dat jaar opent bierhuishouder Johann Buttner zijn etablissement. Na hem zouden o.a. nog volgen: koffiehuisshouder Carl Conzen, bierbottelaar E. Westerman en de zetkasteleins A. Zwartjes, J. H. Moltenbeek en P. J. Kruft.

De oude brug werd op 13 maart 1939 gesloten voor het verkeer en daarna gesloopt en vervangen door de brug, die we in 1988 aantreffen. Het beeldhouwwerk is vervaardigd door S. Uiterwaal.

Door de herstructurering van het gebied rond het Centraal Station en de bouw van Hoog-Catharijne werd de Leidse Rijn vanaf deze plek over enige honderden meters gedempt.

Foto uit ca. 1915: GAU, Top. Atlas DOW 7B, neg.nr. C 30.301.

Foto uit 1988: Gem. Fotodienst, neg.nr. C 30.590.

Kroniek over het jaar 1987

G. J. Kylstra-van der Eijk

januari

- 1 In 1986 is het inwonertal van de provincie Utrecht toegenomen met 11.353 tot 955.725. Het inwonertal van de stad Utrecht verminderde met 708 tot 229.285.
- 1 De Utrechtse brandweer moest in 1986 2.428 keer uitrukken, dat is 47 maal vaker dan in 1985. In Amersfoort rukte de brandweer 965 keer uit, in 1985 829 keer.
- 1 De werkloosheid in het district Utrecht bedraagt 38.145 personen, dat is 11,9% van de beroepsbevolking. Voor mannen is het aantal 22.651 (10,5%) en voor vrouwen 15.494 (15,1%).
- 3 Als commandant van de Rode Kruis Kolonne Utrecht treedt in dienst de heer H. van Dijk. Hij is de opvolger van mevrouw E. L. van Oordt-Dijk, die sinds 1979 het commando voerde.
- 7 Door het bureau voor rechtshulp te Utrecht wordt gestart met een speciale rechtswinkel voor kinderen.
- 7 Mevrouw M. M. Andriessen-Brockman, wethouder voor Volkshuisvesting en Stadsvernieuwing, onthult in de Keukenstraat te Utrecht een gevelsteen ter gelegenheid van de oplevering van het stadsvernieuwingsproject Utrecht-Oost.
- 10 In de vroege ochtend legt een grote uitslaande brand het Huis Heemstede te Houten vrijwel geheel in de as.
- 15 Het Huis Vaartse Rijn, het vroegere Labrehuis, voor de opvang van daklozen te Utrecht viert zijn 50-jarig bestaan.
- 16 Dr. H. Redel treedt in dienst als burgemeester van Bunnik. Hij volgt drs. J. V. M. Steegmans op, die in 1986 burgemeester van Wychen werd.
- 22 Burgemeester drs. M. W. M. Vos-van Gortel van Utrecht installeert acht milieucontroleurs van de politie. Hiermee is het eerste bureau Milieutoezicht in Nederland een feit geworden.
- 25 In de Vredeskerk aan de Johannes Camphuysstraat te Utrecht wordt de laatste dienst gehouden. Deze in 1920 tot kerk verbouwde fabriekshal wordt gesloopt om plaats te maken voor een kleine kapel.
- 29 Een meerderheid van de Utrechtse gemeenteraad stemt in met de beslissing het zwembad Ozebi definitief te sluiten.

10 januari

Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist

- 30 De wethouders C. Pot en F. H. van der Sluijs verrichten de officiële opening van de nieuwe wijkbibliotheek annex informatiecentrum van het Project Gekoördineerd Bejaardenwerk Overvecht aan de Gloriantdreef te Utrecht.
- 30 In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt de tentoonstelling 'Gotische Ivoren' geopend.

februari

- 2 De laatste bewaakte fietsenstalling in de Utrechtse binnenstad, die onder het stadhuis, wordt voor het publiek gesloten. Alleen ambtenaren van het stadhuis kunnen er nog gebruik van maken.
- 4 Burgemeester Vos slaat de eerste paal voor ruim 90 woningwetwoningen op het terrein op de hoek van de Kruisstraat en de Wittevrouwensingel te Utrecht.
- 6 De heer B. P. F. Rohling, voorzitter van de Mytylschool Ariane de Rantz, ontvangt bij zijn afscheid de Maartenspenning, een onderscheiding voor stadgenoten die zich bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt op sociaal- maatschappelijk gebied.

- 6 Ter gelegenheid van haar 100-jarig bestaan organiseert Schaakclub Utrecht een massaschaaktoernooi op 45 borden.
- 9 Pastoor Henk van Doorn van de parochie Heilig Hart van Jezus in Utrecht-Oost volgt Henk Janssen van de studentenparochie op als voorzitter van de Utrechtse Stedelijke Raad van Kerken.
- 10 Er verschijnt een nieuwe buurtkrant in het zuidelijk deel van de binnenstad onder de naam *Tussen de singels*; de oplage is 2.500 exemplaren.
- 11 Het restaurant Het Kalkoentje in Rhenen, dat gevestigd is in een 17e-eeuwse boerderij wordt door brand grotendeels verwoest.
- 11 Staatssecretaris J. van Houwelingen slaat de eerste paal voor de nieuwbouw van de Knoopkazerne aan de Croeselaan te Utrecht;
- 12 Minister dr. R. W. de Korte van Economische Zaken opent het nieuwe GEB gebouw aan de Nijverheidsweg te Utrecht en ontvangt het eerste exemplaar van het boek *Vonk en Vlam* over de energievoorziening in de stad in de afgelopen 125 jaar, geschreven door ir. H. J. van Eck en R. van der Oord.
- 16 Hoofdcommissaris mr. J. Wiarda van de Utrechtse politie geeft het startsein voor een campagne die erop gericht is de Utrechtse politie te versterken met een 30-tal agenten uit etnische minderheidsgroepen.
- 16 Café Dikke Dries, gelegen op de hoek van de Waterstraat en de Willemstraat in de Utrechtse wijk C, bestaat 50 jaar.
- 16 Te Maarssen overlijdt op 69-jarige leeftijd dr. Tj. E. E. van Schaik. Hij was bijna twintig jaar lid van de gemeenteraad van Maarssen, waarvan tien jaar wethouder. Sinds 1976 was hij lid van de Raad van State.
- 17 In het gebouw van 's Rijksmunt slaan prinses Juliana en prins Bernhard de eerste drie exemplaren van de zilveren munt van f 50, – die uitgegeven wordt ter gelegenheid van hun gouden huwelijk en die op 29 april in circulatie zal worden gebracht.
- 18 Peter Smids, directeur van het Muziekcentrum Vredenburg te Utrecht en Cees Hagenbeek, lid van de Raad van Beheer van de NOS, ondertekenen een intentieverklaring waarbij het muziekcentrum officieel als concertzaal voor de omroeporkesten wordt erkend.
- 18 Dr. R. A. P. Tielman uit Vianen wordt aan de Rijksuniversiteit Utrecht benoemd tot bijzonder hoogleraar in de sociale en culturele aspecten van het humanisme.
- 19 Te Utrecht overlijdt op 89-jarige leeftijd dr. J. de Nooij. Hij was van 1946 tot 1970 wethouder van financiën van de gemeente Utrecht.
- 23 Burgemeester Vos, hoofdofficier van justitie mr. A. Herstel en districtschef P. Dijkshoorn openen gezamenlijk het vernieuwde politiebureau aan de Marco Pololaan te Utrecht.
- 24 Gemeentevoorlichter Rob Gligoor neemt het eerste exemplaar in ontvangst van de nieuwe stadsgids van Utrecht, die gratis huis aan huis zal worden verspreid.
- 25 Te Wassenaar overlijdt op 86-jarige leeftijd F. J. A. M. Monchen. Hij was van 1946 tot 1966 burgemeester van Montfoort en Willeskop.
- 26 Drs. P. H. van Setten neemt afscheid als medisch directeur van het Utrechtse Diakonessenhuis; hij wordt opgevolgd door drs. D. J. F. M. van Oostrum.

maart

- 6 De commissaris van de koningin jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland opent in de Amsterdamse RAI de 32e HISWA tentoonstelling waarop de provincie Utrecht dit jaar als gastvrouw optreedt.
- 11 Burgemeester en wethouders van Utrecht richten zich in een verklaring tot de directie van Shell in Den Haag met het verzoek haar activiteiten in Zuid-Afrika te staken en alle banden met het apartheidsbewind te verbreken.
- 12 In aanwezigheid van de ambassadeurs van Duitsland en Groot-Brittannië wordt in huis Doorn de tentoonstelling 'Wilhelm II, kleinzoon van koningin Victoria' geopend.
- 16 Wethouder W. Kozijn van Driebergen aanvaardt zijn ambt als burgemeester van 's-Graveland.
- 18 In Utrecht overlijdt op 77-jarige leeftijd de oud-fotojournalist L. H. Hofland.
- 18 Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van Utrecht verliest de VVD 6 zetels, deze gaan grotendeels naar de PvdA; de andere partijen blijven nagenoeg gelijk.
- 23 In de nacht bezetten studenten van de faculteiten rechten en letteren de hal van het Europa-instituut aan het Janskerkhof te Utrecht om te protesteren tegen de bezuinigingen op de vakgroep Leer der Internationale Betrekkingen.
- 24 Burgemeester en wethouders van Utrecht besluiten dat een groot aantal panden op het AZU-terrein bij verlaten door het ziekenhuis in 1989 gesloopt moet worden om plaats te maken voor woningbouw.
- 24 Burgemeester Vos opent het nieuwe winkelcentrum La Vie aan de Potterstraat te Utrecht, waarin onder andere De Bijenkorf gevestigd is.
- 26 In het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht wordt de door deze dienst en de Oudheidkamer van de Gemeente Maarssen samengestelde tentoonstelling 'Zuilen en Oud-Zuilen opnieuw samen' geopend.
- 26 Ter gelegenheid van de 351e dies natalis van de Rijksuniversiteit Utrecht wordt aan de Leidse hoogleraar prof. dr. Hegnauer een eredoctoraat verleend in de wis- en natuurkunde voor zijn werk in de experimentele plantensystematiek.
- 27 In Maartensdijk overlijdt op 79-jarige leeftijd de heer J. M. Fentener van Vlissingen, oud-topman van de Steenkolen Handels Vereniging.

april

- 1 Bij Koninklijk Besluit wordt de burgemeester van Utrecht, mevrouw drs. M. W. M. Vos-van Gortel, voor zes jaar herbenoemd.
- 1 De heer J. H. Hagen, adjunct-directeur van de Stichting voor Sociale Gezondheidszorg te Utrecht volgt drs. L. J. Sluis op als directeur van het Hofpoort-ziekenhuis te Woerden.
- 3 Aan het Centraal Museum te Utrecht wordt het beheer overgedragen van het geheel in originele staat teruggebrachte Rietveld-Schröder huis.
- 8 Het landgoed Sandwijck in de Bilt wordt door de Rijksuniversiteit Utrecht

3 april

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht. neg.nr. C.24.995

verkocht aan de Stichting Het Utrechts Landschap. De woningbouwstichting Lieven de Key te Amsterdam zal het beheer van het huis op zich nemen.

- 8 Provinciale Staten besluiten dat de zes kleine Utrechtse waterleidingbedrijven moeten opgaan in het Waterleidingbedrijf Midden-Nederland.
- 9 De gemeenteraad van Utrecht neemt na een bijna vijf uur durende vergadering het plan op de bejaardenoorden 1986 - 1991 aan. Onderdeel hiervan is de sluiting van de bejaardenoorden Welgelegen en Kanaleneiland.
- 10 In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt de tentoonstelling 'Schilderen met gouddraad en zijde, kerkelijke borduurkunst 1475-1675' geopend.
- 14 Voor het symbolische bedrag van f 1, - neemt de gemeente Baarn de botanische tuin Cantonspark van de Rijksuniversiteit Utrecht over. Het park wordt een openbare groenvoorziening.
- 15 Na een sluitingsperiode van enkele maanden voor verbouwing wordt het Utrechts Universiteitsmuseum heropend met de tentoonstelling 'De bijzondere eilandbewoner'.
- 15 Burgemeester Vos opent de ter gelegenheid van het 75-jarig jubileum van de RABObank in de Domtoren ingerichte tentoonstelling 'Van en voor de stad' met 50 foto's van de Utrechtse fotograaf Patrick van der Sande.
- 15 In de Crediet- en Effectenbank te Utrecht wordt de door de Stichting Stedelijke Fotografie te Utrecht georganiseerde tentoonstelling 'Veranderingen; een stad en zijn bewoners in oude en nieuwe foto's' geopend.

24 april

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht. neg.nr. L.3575.C

- 15 Drs. J. van Lidth de Jeude, wethouder van financiën te Utrecht, ontvangt uit handen van Mient Jan Faber, algemeen secretaris van het Inter Kerkelijk Vredesberaad, het eerste exemplaar van het boekje *Contacten Utrecht-Oost Europa*.
- 22 Op de Maliebrug te Utrecht worden twee klassieke lantaarns onthuld, geschonken door accountantskantoor Kooy ter gelegenheid van het betrekken van het nieuwe kantoor in het huis Swaenenborgh aan de Maliesingel.
- 24 Ter gelegenheid van zijn 70e verjaardag ontvangt de Utrechtse beeldhouwer Pieter d'Hont de zilveren stadspenning van de gemeente Utrecht en

- van het Fentener van Vlissingenfonds een bedrag van f 25.000, – om daarvan vijf jaar lang een Pieter d'Hont prijs van f 5.000, – toe te kennen aan een jonge beeldhouwer of beeldhouwster.
- 24 De gedeputeerden ir. J. Hoepelman en drs. G. de Graaf nemen afscheid van het provinciebestuur. Ir. Hoepelman ontvangt hierbij de provinciale legpenning.
  - 25 De Griekse gemeenschap te Utrecht krijgt de beschikking over een eigen Grieks-Orthodoxe kerk in een schoollokaal aan de Springweg 89.
  - 27 Met een feestelijke bijeenkomst wordt de bodemsanering van het Hamburgerterrein te Utrecht afgerond die ruim een half jaar heeft geduurd.
  - 28 Het college van Gedeputeerde Staten blijft na de verkiezingen ongewijzigd: CDA, PvdA en VVD behouden elk 2 zetels.
  - 30 In Nieuwegein wordt een tentoonstelling geopend, georganiseerd door de Historische Kring Nieuwegein naar aanleiding van 'Het gevecht bij Vreeswijk'. Hier versloeg op 9 mei 1787 een Utrechts burgercorps, dat de Patriottenbeweging steunde, de troepen van stadhouder Willem V.
  - 30 In de Domkerk te Utrecht wordt een fototentoonstelling over de pluriforme samenleving in de stad geopend, getiteld 'Samenleven in Utrecht'.
  - 30 Koningin Beatrix viert dit jaar haar officiële verjaardag met een bezoek aan de gemeente Breukelen.

mei

- 3 In het gebouw van het Genootschap Kunstliefde wordt de B. J. Kerkhofprijs uitgereikt aan de Utrechtse schilder-graficus Hans van Dokkum.
- 7 Drs. E. H. T. M. Nijpels, minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, opent op het terrein van het voormalig Sint-Antonius Ziekenhuis te Utrecht het 25e Fokusproject. Dit project omvat 15 aangepaste woningen waar lichamelijk gehandicapten, dankzij dag en nacht beschikbare hulp, zelfstandig kunnen wonen.
- 8 Wethouder Pot opent de gerestaureerde artilleriestallen als onderdeel van het Centraal Museum te Utrecht.
- 11 Mr. Pieter van Vollenhove opent in het Nederlands Spoorwegmuseum te Utrecht de tentoonstelling 'Trein in het klein' over honderd jaar industrieel vervaardigde miniatuurtreinen.
- 13 Prinses Juliana heropent het vernieuwde Bartholomeus Gasthuis aan de Lange Smeestraat te Utrecht door het onthullen van een gedenkplaat voorstellende Heer Willem van Abcoude, die het gasthuis in 1378 onder zijn bescherming nam en het in 1407 zijn huidige naam gaf.
- 13 De Utrechtse architect Mart van Schijndel ontvangt als eerste de op 28 november 1986 ingestelde Archinormprijs uit handen van burgemeester Vos.
- 16 In Zeist worden op verschillende locaties concerten gegeven in het kader van de eerste Nederlandse Mozartweek. Bovendien zijn er verschillende andere manifestaties, zoals lezingen, een expositie in het Slot en films.
- 18 In de Akademie voor Expressie door Woord en Gebaar aan het Janskerkhof te Utrecht opent burgemeester Vos het aldaar gevestigde Akademie-theater.

13 mei

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht. neg.nr. B.8559.J

- 19 Staatssecretaris mevrouw drs. N. J. Ginjaar-Maas van onderwijs geeft het startsein voor de nieuwbouw van de Christelijke Scholengemeenschap Abstede aan de Bontekoelaan te Utrecht.
- 25 De staatssecretaris van financiën mr. H. E. Koning reikt het eerste exemplaar van de Utrechtse provinciepenning uit aan de commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland.
- 23 De Bomenstichting adopteert een 300-jarige zomereik bij kasteel Amerongen.
- 25 In de vijver van het Willem de Zwijgerplantsoen te Utrecht wordt het beeld Gekluisterde Hartstocht van de in 1984 overleden beeldhouwer Wessel Couzijn geplaatst.
- 27 Wethouder F. H. van der Sluijs ontvangt het eerste exemplaar van het door Nol van Dongen en Ricardo Alberelli geschreven boekje *De zeven steegjes, honderdvijfentwintig jaar volksleven in Utrecht*.
- 27 Naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de kruideniersketen Albert Heijn schenkt Ahold aan de Universiteit voor Bedrijfskunde Nijenrode te Breukelen een leerstoel distributiekunde.
- 27 In het hoofdkantoor van de Centrale Volksbank aan de Maliebaan te Utrecht wordt door Jan Merkens, de vroegere voorzitter van het voormalig Katholiek Vakverbond, een museum over de geschiedenis van deze bank geopend.

- 30 Ter gelegenheid van haar 85-jarig bestaan geeft de Koninklijke Natuurhistorische Vereniging een boekje uit getiteld *Bomengids 1, centrum van Utrecht* waarin de geschiedenis van de grachten en singels en alle daaraan voorkomende boomsoorten beschreven wordt.

juni

- 2 In aanwezigheid van koningin Beatrix wordt in Doorn door Ahold een vakantiebungalow voor gehandicapten overgedragen aan het Prinses Beatrixfonds.
- 5 De directeur-generaal van het ministerie van Justitie mr. H. B. Greven opent door het vastschroeven van het naambord aan de gevel de nieuwe vrouwengevangenis Het Spoor aan de Gansstraat te Utrecht.
- 5 Wethouder drs. W. P. C. van Willigenburg reikt de AMEV-milieuprijzen uit aan de Werkgroep Toekomst Hortus Botanicus en aan de 16-jarige Karin Schrijvers, die een ontwerp maakte voor het Anatole Franceterrein aan de Van Asch van Wijckskade te Utrecht.
- 12 De Hongaarse ambassadeur Ivan Tivadar opent in het Centraal Museum te Utrecht de tentoonstelling 'Nederlandse 17e-eeuwse schilderijen uit Boedapest'.
- 13 Tijdens de Provinciale Beiaarddag worden in de gehele provincie diverse carillonconcerten gegeven. In Utrecht wordt de dag besloten met een stuk van stadsbeiaardier Arie van Abbenes 'Playing apart together', een klankspel voor beierende luidd klokken, beiaard en koperblazers.
- 17 Na moeizame onderhandelingen ondertekent de medezeggenschapsraad van de School voor Journalistiek te Utrecht het besluit om toe te treden tot de vorig jaar opgerichte Hogeschool Midden-Nederland.
- 18 De Utrechtse gemeenteraad besluit vóór 1990 alle acht filialen van de Openbare Bibliotheek, de bibliotheekbus en de Centrale Bibliotheek volledig te automatiseren.
- 24 In de Pieterskerk te Utrecht wordt het eerste exemplaar van het boek *Sprekende graven*, geschreven door drs. E. L. Hoffman-Klerkx, aangeboden aan burgemeester Vos. Het boek behandelt de schilderijen uit grafkelders in de Pieters- en de Janskerk in Europees verband.
- 25 A. van der Gaag, directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau Utrecht reikt het eerste diploma Adviseur Informatica uit aan een leerlinge van de Alida de Jong school, een vakschool voor herintredende vrouwen.
- 26 De nieuwe Demmerikse sluis die de twee grootste Utrechtse watersportgebieden, de Vinkeveense plassen en de Loosdrechtse plassen met elkaar verbindt, wordt officieel geopend.
- 26 Met het onthullen van een oriëntatietafel waarop een beknopte tekst te lezen staat over de geschiedenis en de indeling van de tuin in de Kloosterhof te Utrecht, wordt het feit herdacht dat de kruidentuin 12½ jaar geleden werd ingericht.
- 27 In Slot Zeist worden de tentoonstellingen 'Uitgaan in de Franse tijd, 1780-1813' en 'Theaters door de eeuwen heen' geopend.

juli

- 1 Als onderdeel van de tentoonstellingen die deze zomer in verschillende musea in Nederland worden gehouden onder de noemer 'Holland in vorm' wordt in het Centraal Museum te Utrecht de tentoonstelling 'Gemengd nieuws' geopend.
- 2 Burgemeester en wethouders van Utrecht geven een bouwvergunning af voor aanlegsteigers in de Catharijnesingel. Enkele maanden geleden moest de reeds begonnen bouw worden gestaakt, omdat na bezwaren van omwonenden bleek dat er geen vergunning was.
- 4 In het Museum voor Hedendaagse Kunst te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Zonder roos doen wij het niet' geopend. Deze tentoonstelling bestaat uit 199 werken die als geschenk waren bedoeld voor de 65e verjaardag van Joseph Beuys. Deze overleed echter kort voor zijn verjaardag.
- 8 De commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland opent in Slot Zuylen de door het 75 jaar bestaande oudheidkundig genootschap Niftarlake ingerichte tentoonstelling 'Langs de oevers van de Vecht'.
- 10 Bekend wordt dat de bibliotheekwand uit het in 1974 gesloopte Jugendstilgebouw De Utrecht aan de Leidseweg te Utrecht zal worden opgenomen in het nieuwe gebouw van de Hogere School voor de Gezondheid in de Uithof.
- 14 Het Amersfoortse Jeugdorkest wordt één van de prijswinnaars van het 16e Internationale Jeugd- en Muziekfestival in Wenen.
- 16 De burgemeester van Maartensdijk mr. A. L. W. J. Panis wordt benoemd tot burgemeester van Leusden als opvolger van mr. J. W. M. Rademaker die op 2 juli 1987 vervroegd uittrad.
- 19 In het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht wordt een tentoonstelling geopend van door kunstenaars in het kader van de BKR gemaakt werk getiteld 'Kunstenaars tekenen bedrijfsmonumenten in stad en provincie Utrecht'.
- 24 Bij haar afscheid als adjunct-directrice van de Openbare Bibliotheek te Utrecht wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd ontvangt mevrouw B. Vondeling de zilveren stadsmedaille.
- 31 De gemeente Utrecht wordt eigenaar van de Domtoren. In 1811 verklaarde keizer Napoleon bij decreet de toren tot rijkseigendom. Sinds die tijd bestond er onduidelijkheid over het eigendomsrecht, want in het kadaster is de toren altijd op naam van de gemeente Utrecht blijven staan.

augustus

- 6 's Nachts daalt de temperatuur tot een halve graad onder nul. De autodaken blijken 's morgens in Utrecht met ijs bedekt te zijn.
- 10 In de Hervormde Kerk te Kortenhoef wordt de tentoonstelling 'Aanraken geboden' geopend. Deze tentoonstelling met beelden van steen en brons, textiel en zinkreliëfs is speciaal voor blinden ingericht.
- 11 De directeur van boekhandel Broese-Kemink te Utrecht ontvangt de oorkonde behorende bij de vermelding in de Nederlandse uitgave van het *Guinness Book of Records* als Nederlands grootste boekhandel.

- 15 In Amersfoort starten acht jonge Nederlandse beeldhouwers een project waarbij zij in vijf weken en dag en nacht in elkaars gezelschap ieder een sculptuur in steen zullen maken.
- 17 In Loosdrecht wordt een herdenkingssteen onthuld ter nagedachtenis aan de 23 Joodse kinderen van het Paviljoen Loosdrechtse Rade die in concentratiekampen zijn omgekomen. In dit paviljoen woonden 70 uit Duitsland weggevluchte jongeren van vijftien tot zeventien jaar die zich voorbereiden op een nieuw bestaan in het toenmalige Palestina.
- 21 Ter gelegenheid van zijn 60e verjaardag ontvangt tekenaar en ontwerper Dick Bruna uit handen van burgemeester Vos de zilveren medaille van de stad Utrecht.
- 21/ 27 Het Internationaal Amateurtheater Festival, dat afwisselend door Monaco en een ander gastland wordt georganiseerd, wordt op verschillende locaties in de stad Utrecht gehouden.
- 26 Het Rijks Instituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne te Bilthoven maakt bekend dat het wegens bezuinigingen stopt met het onderzoek naar de opslag van radioactief afval in de bodem. Ook zal een aantal andere taken worden afgestoten en een aantal vestigingen, onder andere in Utrecht, worden gesloten.
- 27 Twee studentes van de Reinwardt Academie in Leiden blijken bij een onderzoek in het archief van de gemeente Loenen aan de Vecht een uit 1927 daterende tekening te hebben gevonden van de architect Gerrit Rietveld van een niet uitgevoerd ontwerp voor een huis in Nieuwersluis, gelijkend op het Rietveld-Schröder huis.

september

- 1 In het GEB gebouw aan de Nijverheidsweg te Utrecht wordt door ir. J. Volkers, directeur van het Gemeentelijk Energiebedrijf, de tentoonstelling '125 jaar gas in Utrecht' geopend.
- 3 Gedurende een proeftijd van een jaar zal de sluitingstijd van de Utrechtse horecabedrijven worden vrijgelaten.
- 3 In het Centraal Museum te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Voor vaderland en vrijheid, revolutie in Nederland 1780-1787' geopend. Ook in de Crediet- en Effectenbank aan de Kromme Nieuwegracht is een tentoonstelling ingericht over deze jaren, getiteld 'Revolutie in Utrecht - Studenten, burgers en regenten in de patriottentijd'.
- 5 Ter gelegenheid van de Landelijke Bibliotheekdag verschijnt op initiatief van de Provinciale Bibliotheek Centrale te IJsselstein het door Dirkje Kuik geschreven en geïllustreerde boekje *Klein Arkadië, een herinnering aan de Kromme Rijn*.
- 5 In het Landelijk Humanistisch Centrum te Utrecht wordt de fototentoonstelling 'Het avondrood der arbeiders' over leven en werken bij Demka, geopend.
- 11 In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt door de ambassadeur van de Duitse Bondsrepubliek de tentoonstelling 'Kunstschaten uit Freiburg' geopend.

12 september

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht

- 12 Prins Claus opent de eerste Nationale Open Monumentendag door met een grote sleutel symbolisch de deuren van het stadhuis te Utrecht te openen.
- 18 De Utrechtse Stichting voor Lichamelijke Oefening viert haar 60-jarig bestaan. Op 1 januari 1988 zal de stichting overgaan in een gemeentelijke dienst voor Sport en Recreatie.
- 19 In Slot Zeist wordt ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Nederlandse Amateur Fotografenvereniging de tentoonstelling 'De fotografie 1840 - heden' geopend.
- 22 De Vereniging Sportbelang Utrecht wordt opgericht. Hierin zijn alle Utrechtse sportclubs zonder tussenkomst van derden vertegenwoordigd.
- 25 Staatssecretaris Van Houwelingen deelt mee dat het Militair Hospitaal Dr. A. Mathijssen in Utrecht in 1991 moet sluiten.
- 25 Burgemeester Vos metselt samen met Corrie Huiding, voorzitter van het wijk C-komitee, een gedenksteen in aan de Utrechtse Willemstraat als afsluiting van de renovatie van wijk C. Tevens wordt op de plaats waar vroeger de pomp stond een muurschildering onthuld.
- 29 Gedeputeerde Van Wijnbergen en hoofdredacteur M. Sniijders van het Utrechts Nieuwsblad nemen de eerste exemplaren in ontvangst van het fotoboek *2 x 24 uur in de provincie Utrecht*, dat uitgegeven wordt door het Foto Project Utrecht.
- 30 De commissaris van de koningin in de provincie Utrecht jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland opent het nieuwe politiebureau van Soest.

- 30 De wethouders van Openbare Werken van Utrecht en Houten openen de Koppelbrug voor wielrijders en voetgangers over de A 12.
- 30 Aan de Laan van Puntenburg te Utrecht wordt de eerste paal geslagen voor het nieuwe NS-hoofdkantoor dat op de plaats komt van het voormalige stationspostkantoor.

oktober

- 1 Een vast team van zes politiemensen uit het arrondissement Utrecht wordt aangewezen om zich te gaan bezighouden met de grotere vermogensdelicten.
- 1 Mr. A. Herstel, hoofdofficier van justitie, verlaat Utrecht en wordt geïnstalleerd in Rotterdam.
- 2 De regionale douane-recherche ontdekt aan het Koekoeksplein in de Utrechtse binnenstad een illegale jeneverstokerij.
- 4 In het oude GEB-kantoor aan de Nicolaas Beetsstraat te Utrecht wordt een innovatiecentrum voor de elektrotechnische branche geopend.
- 7 In het Utrechts Universiteitsmuseum wordt de tentoonstelling 'Islam. godsdienst en cultuur' geopend.
- 8 Wethouder Pot van cultuur ontvangt uit handen van de zangeres Cherry een exemplaar van het boek *Pop Utrecht 1956-1986*.
- 8 De werkgroep Verfraaiing Breedstraat en omgeving biedt de wethouders van ruimtelijke ordening, van kunstzaken en van volkshuisvesting het boekje *Gaten vullen* aan, waarin o.a. gepleit wordt voor het plaatsen van een kunstwerk op de hoek Predikherenstraat – Loeff Berchmakerstraat te Utrecht.
- 9 In het Centraal Museum te Utrecht wordt een overzichtstentoonstelling van het werk van de in april 70 jaar geworden Utrechtse beeldhouwer Pieter d'Hont geopend.
- 10 De nieuwe behuizing van de Gemeentelijke Muziekschool aan het Domplein te Utrecht wordt door wethouder Pot geopend.
- 10 Tijdens de open dag van de Nederlandse Spoorwegen wordt in het Nederlands Spoorwegmuseum te Utrecht een boekje van mevrouw A. M. Asselberghs, oud-directrice van dit museum, gepresenteerd, waarin een wandeling langs de verzameling wordt beschreven.
- 13 De betonnen Duitse bunker op de Mariaplaats te Utrecht wordt opgeblazen. Op de opengekomen plaats worden voorlopig parkeerplaatsen aangelegd.
- 14 Het winkelcentrum Het Rond in Houten wordt officieel geopend.
- 14 Minister dr. W. J. Deetman van Onderwijs en Wetenschappen opent het nieuwe gebouw van de Utrechtse Akademies voor Fysiotherapie en Logopedie in de Uithof.
- 17 De heer R. G. Boekhoven wordt geïnstalleerd als burgemeester van Zeist. Hij volgt drs. H. J. Eijnsink op, die in april wegens gezondheidsredenen eervol ontslag kreeg.
- 20 De commissaris van de koningin jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland ontvangt uit handen van ds. W. J. A. van 't Einde, voorzitter van de afde-

25 september

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht. neg.nr. B.8749.D

ling Utrecht van de Nederlandse Genealogische Vereniging, het wegens het 40-jarig jubileum geschreven boek *Stichtenaren in vroeger jaren*.

- 21 Bij de overhandiging van zijn jongste boek getiteld *Utrecht en het verkeer* ontvangt dr. A. van Hulzen uit handen van burgemeester Vos de zilveren stadsmedaille.
- 23/ 28 In Utrecht, Zeist en Amersfoort worden in het kader van de Holland - Japan week diverse manifestaties gehouden op cultureel en economisch gebied.
- 23 De gemeente Amersfoort presenteert een als relatiegeschenk bedoelde

9 oktober

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht

boekje met twee literaire verhalen van Piet Mondriaan. Bij deze gelegenheid wordt bekend gemaakt dat het geboortehuis van Mondriaan in deze gemeente als documentatie- en studiecentrum over de kunstenaar zal worden ingericht.

- 30 Bij zijn afscheid als voorzitter van de Stichting Internationale Solidariteit ontvangt oud-wethouder T. Harteveld de Maartenspenning van de stad Utrecht.
- 30 Na werkzaamheden die 10 jaar duurden wordt de Eem door de commissaris van de koningin weer voor recreatie geopend.
- 30 De Utrechtse Politie Muziekvereniging ontvangt ter gelegenheid van haar 75-jarig bestaan de koninklijke erepenning. Er wordt een jubileumconcert gegeven in het Jaarbeurscongrescentrum.

november

- 1 Ir. H. Boekwijt, hoofdingenieur-directeur van Provinciale Waterstaat gaat met vervroegd pensioen.
- 3 De Utrechtse bouw bureaus voeren actie tegen de bezuinigingen op de stadsvernieuwing door symbolisch het stadhuis voor twee miljoen gulden te verkopen.
- 4 In de Crediet- en Effectenbank aan de Kromme Nieuwegracht te Utrecht wordt een tentoonstelling geopend die is ingericht door de zeven Utrechtse leden van de Nederlandse Vereniging van Antiquaren.
- 4 Aan de Rijksuniversiteit Utrecht wordt het Janus Jongbloed Research Centrum geopend waar onderzoek zal worden gedaan op het gebied van de sportgeneeskunde.
- 5 Na een proefperiode van 2 maanden openen de wethouders Van Willigen-

- burg en Van der Sluys van Utrecht het twee jaar durende experiment met de Plus Bus. Deze bus rijdt in Utrecht-Noord en brengt personen van 55 jaar en ouder die zich moeilijk verplaatsen voor een beperkt bedrag van deur tot deur.
- 6 Drs. J. Riezenkamp, directeur-generaal culturele zaken van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, opent de Sterrenbos Studio's, een complex ten behoeve van kunstzinnige vorming, ingericht in de voormalige GEB-magazijnen aan het Sterrenbos te Utrecht.
  - 8 In het gebouw van het Genootschap Kunstliefde aan de Nobelstraat te Utrecht wordt ter gelegenheid van het 180-jarig bestaan een tentoonstelling van gouaches, grafiek en schilderijen van Lucebert geopend.
  - 11 Door het aanbrengen van de wieken wordt de nu geheel gerestaureerde molen De Windotter te IJsselstein weer als korenmolen in bedrijf genomen.
  - 14 In het Leusdense gemeentehuis wordt de door de Historische Kring Leusden ingerichte tentoonstelling 'Het valleikanaal van toen en vandaag' geopend.
  - 15 Gedeputeerde Van Wijnbergen opent het nieuwe fietspad aan de Wiexsloterweg te Soest, dat is aangelegd door de Rijkswielpaden Vereniging Gooien Eemland.
  - 16 In Houten wordt het nieuwe gemeentehuis, waarin een poort van het voormalige kasteeltje Oud-Wulven is opgenomen, geopend.
  - 17 Enige tientallen beeldende kunstenaars bezetten gedurende een avond en een nacht het Museum voor Hedendaagse Kunst te Utrecht om te protesteren tegen het plan van burgemeester en wethouders het museum met ingang van 1 januari 1990 onder te brengen bij het Centraal Museum.
  - 17 B. en W. van Utrecht geven een reclamebureau toestemming om tegen een financiële vergoeding de Domtoren te gebruiken voor een reclamecampagne.
  - 17 In het hofje van Veelo aan de Tuinstraat te Utrecht, dat dateert uit 1826, wordt aan één van de geheel nieuw opgetrokken huisjes een gevelsteen onthuld.
  - 18 Bekend wordt dat uitgeverij Het Spectrum, die twintig jaar geleden naar de Meern vertrok, zich in december weer in Utrecht denkt te vestigen.
  - 20 In het Centraal Museum te Utrecht presenteert de Hortuswerkgroep in een boekje getiteld *De oude Hortus, een toekomstbeeld* het plan om hier het Utrechts Universiteitsmuseum te vestigen.
  - 21 Ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan van de boekhandel Van der Galie te Utrecht verschijnt een boekje van de graficus Rinke Doornekamp en de dichter en criticus Arjaan van Nimwegen over de verdwenen Utrechtse stationswijk, getiteld *Een spoor terug*.
  - 26 Burgemeester Vos heropent het gerenoveerde Sint-Eloyen Gasthuis aan de Boterstraat te Utrecht.
  - 27 In de kelders van de Gemeentelijke Muziekschool aan het Domplein te Utrecht, waar resten van een Romeinse muur nog zichtbaar zijn, wordt de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht over 1986* aangeboden aan wethouder Van Willigenburg.
  - 27 Op paleis Soestdijk wordt aan prinses Juliana het eerste exemplaar van het

30 november

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht. neg.nr. B.8837.G

door drs. Heimerinck Tromp geschreven boek *Het huijs te Soestdijck* aangeboden.

- 27 De gemeente Utrecht en het Academisch Ziekenhuis komen tot overeenstemming over de aankoop door de gemeente van het terrein van het ziekenhuis dat eind 1989 vrijkomt.
- 28 Muziekhandel Staffhorst schenkt ter gelegenheid van zijn 50-jarig bestaan aan de Gemeentelijke Muziekschool van Utrecht een digitale piano.
- 30 Dr. L. P. de Jong neemt afscheid als directeur van het Sint-Antonius Ziekenhuis te Nieuwegein wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.
- 30 In het Fonografisch Museum te Utrecht wordt de expositie 'Honderd jaar grammofoonplaat' geopend.
- 30 Het eerste exemplaar van de handelseditie van het *Jaarboek Oud-Utrecht 1987*, dat geheel gewijd is aan de patriottenbeweging in stad en gewest Utrecht en dat getiteld is *O vrijheid! onwaardeerbaar pand!* wordt aangeboden aan de commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland.

december

- 1 Ir. J. de Jong, vanaf 1980 Rijksmuntmeester, vertrekt wegens het aanvaarden van een andere functie. Zijn muntmeestersteken, een gestyleerde hamer en aambeeld, zal nog in gebruik blijven tot de nieuwe muntmeester zijn muntmeestersteken heeft gekozen.

2 december

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht

- 2 Mr. Pieter van Vollenhove en burgemeester Vos ondertekenen een overeenkomst over een nieuwe financieringsvorm voor de restauratie van monumenten, waarbij de eigenaar nog uitsluitend met de gemeente Utrecht te maken heeft.
- 3 De gemeente Utrecht gaat subsidie verlenen aan particuliere huiseigenaren voor het herstel van geveltekens, vooreerst op het gedeelte van de Oudegracht tussen Lijnmarkt en Geertestraat.
- 4 Overeengekomen is, dat het monumentale hek van het 17e-eeuwse voormalige buitenhuis Rozendaal aan de Vechtdijk te Utrecht met steun van het rijk in 1991 zal worden gerestaureerd.
- 4 Te Bunschoten wordt het nieuwe gemeentehuis geopend.
- 8 Bekend wordt dat Huize Lievendaal aan het Lepelenburg te Utrecht door de gemeente verkocht is aan A. van der Lee.
- 9 Het boek *Houdringe, historie van een Biltse buitenplaats*, geschreven door Klaas Nanning, verschijnt.
- 9 De eerste Utrechtse huifboot, de Sijpesteijn, gebouwd door een werkgelegenheidsproject van de Commissie Opvoering Produktiviteit Utrecht maakt een proefvaart door de grachten.
- 17 Majoor H. C. Lancee van het Leger des Heils ontvangt voor zijn jarenlange inzet voor de organisatie van het kerstfeest de Maartenspenning van de stad Utrecht.
- 17 In de nacht overlijdt op 87-jarige leeftijd kardinaal Alfrink. Hij was van 1955 tot 1976 aartsbisschop van Utrecht en vanaf 1960 kardinaal.

- 18 De Stichting Moluks Historisch Museum koopt van de gemeente Utrecht twee panden op de hoek Biltstraat – Kruisstraat voor de vestiging van dit museum.
- 18 De Bomenstichting te Utrecht krijgt de jaarlijkse prijs voor natuurbescherming van de Britse Conservation Foundation en de Fordfabrieken voor de registratie van monumentale bomen in Nederland.
- 18 Wethouder A. van Hassel maakt met het slaan van een kleine proefpaal een begin voor de bouw van een brug over het Merwedekanaal te Utrecht ter hoogte van de Van Zijstweg.
- 21 Op 72-jarige leeftijd overlijdt de Utrechtse architect Sj. Wouda, die onder andere de interne verbouwing en modernisering van de Stadsschouwburg heeft gerealiseerd.

Jaarverslag van de secretaris over 1987

Voor het eerst sinds enige jaren heeft het niet geringe aanbod van nieuwe leden geen gelijke tred kunnen houden met de leden, die de Vereniging zag vertrekken: op 1 januari 1987 had Oud-Utrecht 1847 leden en op 31 december van het verslagjaar 1814 leden. Op zich is dit gegeven niet echt verontrustend, maar het bestuur is er zich eens te meer van bewust, dat goede publiciteit en ledenwerving – niet alleen door haar activiteiten maar zeker ook door mondelinge reclame – voor de Vereniging een noodzaak is, wil het pakket dat telkenjare aan de leden wordt aangeboden kwantitatief en kwalitatief op het zelfde peil blijven.

Het bestuur van de Vereniging vergaderde zeven maal.

Tweemaal meende het bestuur dit jaar in de pen te moeten klimmen. Er werden twee brieven gezonden naar het College van B & W van Utrecht. De eerste ging over de gemeentelijke activiteiten in het kader van het projekt 'waterlint', de bouw van steigers in de Catharijnesingel. Dat Oud-Utrecht niet alleen stond in haar bezwaren, is gebleken uit de vele protesten, die verschillende keren in de plaatselijke Utrechtse kranten te vinden waren. De tweede brief ging over de dreigende sloop van boerderij 'De Boeije' aan de Vossegatsedijk. In de loop van het verslagjaar meldde B & W van Utrecht, dat deze boerderij waarschijnlijk te redden was. Oud-Utrecht is weliswaar geen actiegroep, maar dit jaar is wederom bewezen, dat de Vereniging niet moet schromen haar kritisch geluid te laten horen, wanneer dat nodig is.

De voorjaarsledenvergadering werd gehouden op 14 mei. In plaats van mevrouw drs. M. E. de Haas, die te kennen had gegeven het bestuur te willen verlaten, werd drs. H. L. de Groot door de vergadering benoemd. Statutair aftredend waren J. A. C. Mathijssen en H. J. Jurriëns, die beiden bij acclamatie werden herkozen voor een termijn van drie jaar. In de excursiecommissie werden mevrouw drs. C. M. P. F. van den Broek en mevrouw drs. M. Montforts benoemd. Na afloop van de vergadering sprak dr. N. C. F. van Sas, hoofdmedewerker van het Instituut van Geschiedenis over de patriotse revolutie in Utrecht.

De najaarsledenvergadering werd gehouden op 12 november. Vanwege zijn vele drukke werkzaamheden moest drs. U. F. Hylkema na bijna zeven jaar voorzitterschap het bestuur en de Vereniging vaarwel zeggen. Tijdens bovengenoemde vergadering werd hij door de leden en zijn medebestuurleden waardig uitgeluid. De vergadering besloot in zijn plaats mr. H. H. W. Kernkamp te benoemen als nieuwe voorzitter van de Vereniging. Omdat de heer drs. C. H.

Staal de maandbladredactie verliet, werd in zijn plaats mevrouw drs. J. W. G. Haverkamp benoemd. Na afloop van de vergadering sprak mevrouw drs. C. C. S. Wilmer, conservator van de Topografisch-Historische Atlas van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, over persoon en werk van de Utrechtse tekenaar Jan de Beijer, naar aanleiding van de tentoonstelling 'Jan de Beijer in Utrecht; stadsgezichten van een bekende tekenaar uit de 18e eeuw', die te bezichtigen was in het gebouw van de Archiefdienst.

Ook dit jaar hebben de hoge kosten voor het uitgeven van maandbladen en jaarboek weer een grote druk op de verenigingsfinanciën gelegd. Dankzij de wederom gulle gift van f 10.000,- van de schenker, die onbekend wenst te blijven, en met behulp van subsidies van het Anjerfonds Utrecht, de M.A.O.C. gravin van Bylandt Stichting, het Fentener van Vlissingenfonds, het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en de Stichting Het Evert Zoudenbalchhuis, konden de hoge uitgaven met enige moeite gedekt worden.

Het in december verschenen Jaarboek 1987 was een themanummer, dat geheel gewijd was aan de patriottenbeweging, die 200 jaar geleden een belangrijke rol in stad en provincie Utrecht gespeeld heeft. In heldere, leerzame artikelen werd niet alleen aandacht besteed aan de patriottenbeweging rond 1787 in de stad Utrecht, maar ook in Amersfoort, Vreeswijk en Vianen, en aan enkele markante personen, die een grote rol in deze 'revolutietijd' gespeeld hebben; kortom, een Jaarboek, dat niet alleen op de stad, maar zeer zeker ook op de provincie Utrecht gericht was. Een kleurenomslag van de slag bij Vreeswijk sierde de speciale handelsuitgave van dit Jaarboek. Boekhandel Broese & Kemink verleende hiervoor verkoopfaciliteiten. Op een ludieke bijeenkomst bij het voormalige huis van P. Quint Ondaatje en de dichter Bellamy aan de Lange Nieuwstraat werd deze handelseditie aan de ere-voorzitter van de Vereniging, de Commissaris van de Koningin jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland, aangeboden. Voor deze gelegenheid werd de redactie van het Jaarboek uitgebreid met dr. N. C. F. van Sas; speciale gastredacteur voor de illustraties was mevrouw drs. C. M. P. F. van den Broek.

Het maandblad bestond 60 jaar en omvatte het respectabele aantal van 264 pagina's. De omslag was geheel gewijd aan deze verjaardag: een collage van omslagen uit het verleden en heden sierde het maandblad van nu. Vanwege dit 12e lustrum stond in de hal van de Gemeentelijke Archiefdienst van 23 september tot 21 november een kleine tentoonstelling opgesteld, samengesteld door maandbladredakteur G. J. Röhner.

Een hoogtepunt van het jaar was ongetwijfeld weer de verschijning van de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht over 1986*. Dank zij steun van de gemeente Utrecht kon deze kroniek weer op de gebruikelijke manier verschijnen.

De excursie- en lezingencommissie bezorgde de leden in het verslagjaar weer een gevarieerd aanbod.

Op 28 januari sprak mevrouw drs. Kranenburg-Vos over historisch onderzoek

bij de restauratie van Paleis Het Loo. De uitgestelde excursie naar het gerestaureerde stadskasteel Oudaen werd gehouden op 28 maart onder leiding van drs. D. Valentijn.

Het Utrechts Landschap verzorgde op 25 april een zeer interessante excursie door het groene gebied Wilhelminapark en Oorsprongpark. Op 23 mei stond een bezoek aan het gerestaureerde Rietveld-Schröderhuis op het programma en op 26 september ging men onder leiding van de heren Grijzenhout en Van Sas een kijkje nemen op de tentoonstelling 'Voor Vaderland en Vrijheid', de expositie over de patriottenbeweging in het Centraal Museum.

De Propagandacommissie van de Vereniging, eigenlijk de belangrijkste commissie (!), besteedde de maand januari met het opruimen van enorme voorraden maandbladen, die vele kasten in de depots van de Gemeentelijke Archiefdienst bezet hielden.

Op 24 februari was men aanwezig met een stand bij de Tweede Nicolaas van der Mondelezing, die wederom met groot succes door de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht (STABU) georganiseerd was: een lezing van drs. T. A. S. M. Panhuysen, stadsarcheoloog van Maastricht. In april werden de nieuwe leden van Provinciale Staten van Utrecht door de commissie aangeschreven om hen te attenderen op het lidmaatschap van Oud-Utrecht. Op 18 en 25 augustus verzorgde de commissie weer rondleidingen voor a.s. eerstejaarsstudenten van de Rijksuniversiteit. Op 12 september werd wederom een stand bemand, nu bij de officiële landelijke opening van de Open Monumentendag 1987 in de hal van het Utrechtse stadhuis; deze activiteit werd herhaald op 26 september aan de Oudegracht.

Op 2 december tot slot heeft de Vereniging weer veel van zijn oude voorraden kunnen verkopen op de traditionele Sinterklaasmarkt in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst.

1987, de 64e jaargang van de Vereniging, de 60e van het Maandblad. Ook dit jaar heeft de Vereniging zich weer van vele kanten laten zien; de variëteit van activiteiten dient ook hoog in het vaandel geschreven te blijven. Zo blijft Oud-Utrecht aantrekkelijk voor een ieder, die geïnteresseerd is in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht, en zo wordt Oud-Utrecht aantrekkelijk voor wie de Vereniging nog niet hebben ontdekt. Een voortdurende vernieuwing van de Vereniging tot slot zorgt ervoor, dat ook jongeren zich aangetrokken zullen voelen tot een lidmaatschap. Hiermee wordt niet gezegd, dat Oud-Utrecht aan het 'vergrijzen' zou zijn, maar een constante stroom van nieuwe jonge leden waarborgt het voortbestaan van een Vereniging, die met haar bijna 65 jaar, zeker niet bejaard genoemd mag worden.

J. A. C. Mathijssen,
secretaris.

Vereniging Oud-Utrecht

- Ere-voorzitter* jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland, Commissaris van de Koningin in Utrecht
- Ere-leden* mr. J. W. C. van Campen
mw. J. C. Jongbloed-Gerritsen
- Leden van verdienste* W. L. Nieuwenhuijsen
mw. E. P. Duvekot-de Lint
mw. S. H. B. Modderman-van de Kamp
mw. drs. E. N. Schouten
- Voorzitter* mr. H. H. W. Kernkamp, Prins Hendriklaan 77, 3583 EG Utrecht
- Secretaris* drs. A. Pietersma, p/a Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht, tel. 030-71 18 14
- Penningmeester* H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10, 3584 AK Utrecht, tel. 030-51 00 27 (postgirorekening 575520 t.n.v. penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
- Tweede secretaris* mw. M. W. Braams, Straatweg 80, 3621 BR Breukelen, tel. 03462-6 51 32
- Overige bestuursleden* mw. drs. M. Dolfin, Harz 92, 3524 BC Utrecht
drs. H. L. de Groot, Bankstraat 38, 3581 LP Utrecht
mw. drs. E. I. Jimkes-Verkade, Stadhouderslaan 26, 3583 JJ Utrecht
ir. E. M. Kylstra, Gerard Noodtstraat 3, 3515 TW Utrecht
F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicopseweg 57, 4126 RE Hei- en Boeicop
- Ledenadministratie* mw. C. de Leeuw, Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssen, tel. 03465-7 09 40
- Contributie-administratie* H. van Zuylen, Robijnlaan 22, 3523 BX Utrecht (postgirorekening 575520 t.n.v. penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht)
- Redactie Maandblad* mw. drs. J. W. G. Haverkamp, J. van Scorelstraat 117, 3583 CM Utrecht
ir. E. M. Kylstra, Gerard Noodtstraat 3, 3515 TW Utrecht
G. J. Röhner, Obbinklaan 18, 3571 NH Utrecht
dr. A. H. M. van Schaik, E. Meijsterlaan 87, 3533 CL Utrecht
- Redactie Jaarboek* drs. T. J. Hoekstra, Van Hoffenlaan 44, 6721 XE Bennekom
drs. G. J. Hooykaas, Van Goyenlaan 2, 3723 GP Biltoven
mw. drs. E. I. Jimkes-Verkade, Stadhouderslaan 26, 3583 JJ Utrecht
mw. drs. A. L. Jordens, Oudwijkerlaan 41, 3581 TB Utrecht
drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, Kerkstraat 10, 4132 BE Vianen
drs. P. C. B. Maarschalkerweerd, Fred. van Blankenheimstraat 15, 3813 AE Amersfoort
- Propagandacommissie* mw. M. W. Braams, Straatweg 80, 3621 BR Breukelen,
mw. E. J. A. Fischer-Grijpink, p/a Alex. Numankade 199, 3572 KW Utrecht
ir. E. M. Kylstra, Gerard Noodtstraat 3, 3515 TW Utrecht
- Excursiecommissie* mw. drs. C. M. P. F. van den Broek, Herderlaan 10 II, 3533 BJ Utrecht
mw. drs. M. Dolfin, Harz 92, 3524 BC Utrecht
mw. drs. M. Montforts, Koningsweg 85a, 3582 GC Utrecht

Leden

- mw. IJ. Aafjes-van der Gaast, Avenhorn
dr. J. Aalbers, Amersfoort
M. Aalbers, Utrecht
P. Aantjes, Utrecht
dr. C. J. M. Aarts, Beek-Ubbergen
J. A. P. Aarts, Utrecht
L. L. Aartsen, Driebergen-Rijsenburg
L. J. Abelman, Goes
mw. A. M. Abelmann, Utrecht
mw. J. Aberson, Utrecht
P. M. Achterberg, Rotterdam
mr. C. Adelaar, Utrecht
mw. M. A. Aghina, Utrecht
E. L. Ahlrichs, Utrecht
mw. C. van den Akker-de Grijjs, Oisterwijk
mw. A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
mw. C. van Alkemade-van den IJssel, Driebergen-Rijsenburg
G. P. J. Alsbach, Utrecht
J. van Amersfoort, De Bilt
J. A. van Amstel, Zeist
J. van Andel, Nieuwegein
Andrée en De Laat, Utrecht
W. Andriessen, Utrecht
mr. J. T. Anema, Utrecht
C. Anraad, Utrecht
Antiquariaat Forum, Utrecht
drs. R. van Antwerpen, Utrecht
ir. R. Apell, Utrecht
P. P. A. Appel, Woudenberg
W. Appel, Utrecht
dr. P. N. Appelhof, Utrecht
Archeologisch Instituut van de Universiteit, Amsterdam
Archief, Algemeen Rijks-, 's-Gravenhage
Archief, Gemeente-, Amersfoort
Archief, Gemeente-, Amsterdam
Archief, Gemeente-, Rotterdam
Archief, Gemeente-, Utrecht
Archief, Rijks-, Arnhem
Archief, Rijks-, Utrecht
E. J. van Arkel, Utrecht
mw. J. van Arkel, Nieuwegein
mr. J. M. Arps, Almelo
ir. J. B. baron van Asbeck, Driebergen-Rijsenburg
jhr. mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck, Laren
mw. M. A. Asselberghs, Utrecht
mw. W. Assink, Utrecht
J. H. Atema, Utrecht
mr. A. J. H. Athmer, De Bilt
H. Atteveld, Utrecht
mw. M. Augustinus, Utrecht
B. G. P. Averdijk, Utrecht
- mw. M. G. van Baak-van der Lee, Harmelen
L. A. J. A. van Baalen, Bilthoven
A. de Baar, Zeist
A. A. de Baar, Utrecht
G. van Baaren, Austerlitz
H. D. Baars, Velp (Gld)
C. A. Baart de la Faille, Utrecht
prof. dr. P. C. Baayen, Breukelen
prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
J. Bak, Utrecht
H. P. Bakker, Utrecht
J. de Bakker, Zeist
H. H. de Balbiaan, De Bilt
Th. Baljet, Bunnik
W. Balk, Breukelen
T. Bals, Utrecht
- mr. E. A. Bánki, Soest
dr. J. H. Bannier, 's-Gravenhage
mw. F. W. Barbé, Utrecht
C. J. Bardet, Zeist
J. P. Barentsen, Utrecht
W. H. Barmentloo, Odijk
J. C. Barnard, Utrecht
mr. D. A. N. Bartels, Utrecht
mw. E. Bartelson, Utrecht
W. D. Bastiaan, Vianen
D. J. C. van Batenburg, Utrecht
mw. A. M. Beauchampet-Lorwa, Egmond aan Zee
H. E. Becherer, Utrecht
C. A. Becker, Apeldoorn
R. M. A. Bedaux, Utrecht
mw. J. Th. van Beek Calkoen-Leembruggen, Bilthoven
mw. J. H. A. Beeke, Veenendaal
jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland, Utrecht
mw. A. Beelen, Utrecht
J. Been, Leeuwarden
S. T. Beens, Utrecht
jhr. mr. D. J. H. N. den Beer Poortugaal, Driebergen-Rijsenburg
W. A. van Beers, Utrecht
A. N. Beets, Utrecht
P. C. M. Bel, Zeist
D. A. Belderbos, Utrecht
mr. dr. J. Belonje, Alkmaar
M. A. J. van den Belt, Utrecht
mr. P. J. W. Beltjes, Arnhem
W. J. Bemer, De Meern
H. G. van de Ben, Bilthoven
mw. E. M. Benjaminse-Reith, Bunnik
B. J. van Benthem, Hei- en Boeicop
mr. H. C. A. van Benthem, Utrecht
mr. S. P. baron Bentinck, Soest
mw. J. A. Berdenis van Berlekom-Bunte, Wesepe
dr. D. A. Berents, Bunnik
mw. G. J. M. van de Berg, Utrecht
mw. drs. H. M. van den Berg, Utrecht
J. van den Berg, Utrecht
L. M. van den Berg, Utrecht
mw. dr. H. A. van den Berg-Noë, Utrecht
mw. drs. L. E. van den Bergh-Hoogterp, Bilthoven
dr. L. Berk, Bilthoven
H. F. A. M. van Berkel, Leusden
mw. mr. M. van de Berkhof-van IJssel Smits, Utrecht
H. J. van den Berkhof, Utrecht
mw. A. P. Best, Utrecht
dr. A. C. den Besten, Amsterdam
J. W. in de Betouw, Nieuwegein
H. Beugels, Houten
A. A. Beukema, Zoetermeer
H. P. D. Beulens, Deurne
dr. H. M. Beumer, Utrecht
mw. drs. C. E. L. Beumers, Utrecht
P. C. Beunder, Bodegraven
H. J. E. van Beuningen, Cothen
mw. T. J. E. de Beus, De Bilt
B. C. van Beusekom, 's-Gravenhage
M. van Beusekom, Utrecht
W. van Beusekom, Utrecht
dr. F. H. L. Beyaert, Utrecht
mw. L. M. J. Beijaert, Utrecht
mw. L. Beijers, Utrecht
Bibliotheek, Centrale Rabobank, Utrecht
Bibliotheek, Gelderse-, Arnhem
Bibliotheek, Gemeente-, Rotterdam
Bibliotheek, Koninklijke-, 's-Gravenhage
Bibliotheek Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden

- Bibliotheek Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem
- Bibliotheek, Openbare-, Amersfoort
- Bibliotheek, Openbare-, De Bilt
- Bibliotheek, Openbare-, Bilthoven
- Bibliotheek, Openbare-, Breukelen
- Bibliotheek, Openbare-, Bunschoten
- Bibliotheek, Openbare-, De Meern
- Bibliotheek, Openbare Atheneum-, Deventer
- Bibliotheek, Openbare-, Driebergen-Rijsenburg
- Bibliotheek, Openbare-, Eindhoven
- Bibliotheek, Openbare-, 's-Gravenhage
- Bibliotheek, Openbare-, Hilversum
- Bibliotheek, Openbare-, Houten
- Bibliotheek, Openbare-, Leersum
- Bibliotheek, Openbare-, Maarn
- Bibliotheek, Openbare-, Maarssen
- Bibliotheek, Openbare-, Maarssenbroek
- Bibliotheek, Openbare-, Maastricht
- Bibliotheek, Openbare-, Montfoort-Willeskop
- Bibliotheek, Openbare-, Nieuwegein
- Bibliotheek, Openbare-, Utrecht en filialen
- Bernadottelaan
- Elstraat
- Hondsrug
- Ingenhouszstraat
- Kanaalstraat
- Park Oog in Al
- Smaragdplein
- Vader Rijndreef
- Zwanenvechtlaan
- Bibliotheek, Openbare-, Veenendaal
- Bibliotheek, Openbare-, Vianen
- Bibliotheek, Openbare-, Vleuten
- Bibliotheek, Openbare-, Wijk bij Duurstede
- Bibliotheek, Openbare-, IJsselstein
- Bibliotheek, Openbare-, Zeist
- Bibliotheek Oudheidkundig Genootschap 'Niftarlake', Breukelen
- Bibliotheek R.O.V.U., Utrecht
- Bibliotheek, Universiteits-, (UVA), Amsterdam
- Bibliotheek, Universiteits-, Utrecht
- Bibliotheek, Vrije Universiteits-, Amsterdam
- Bibliotheek, Universitäts-, Münster (BRD)
- Th. de Bie, Utrecht
- J. S. de Bie, Bilthoven
- C. L. Bilars, Utrecht
- mw. I. Chr. Blasczyk, Münster (BRD)
- J. S. Blauw, Utrecht
- mw. drs. B. E. P. Bleeker-Eeuwens, Bilthoven
- mw. W. Blees, Utrecht
- ir. W. P. van den Blink, Utrecht
- mr. H. Bloebaum, Houten
- drs. A. Bloed, Maartensdijk
- mr. E. Bloembergen, Bilthoven
- mr. P. A. Blok, Nieuwegein
- mr. P. Blokland, Utrecht
- D. Blom, Odoorn
- mw. M. Blom, Cothen
- ir. R. J. Boddé, Velp
- W. Bodde, Utrecht
- Bodemvondsten, dep. v., Utrecht
- drs. A. baron van Boecop, Utrecht
- ir. H. A. M. Boekwyt, De Meern
- mr. B. A. Boelema, Zoetermeer
- W. A. H. C. Boellaard, De Bilt
- drs. P. Boender, Zeist
- A. Boer, Sint Pancras
- De Boer-Cuperus b.v., Drukkerij en Uitgeverij-, Utrecht
- drs. P. den Boer, Utrecht
- dr. W. den Boer, Leersum
- J. M. Boeren, Bunnik
- E. Boerhout, Utrecht
- J. Boerman, Nieuwegein
- F. G. Boersma, Utrecht
- mw. J. C. barones van Boetzelaer, De Bilt
- C. J. Bogaard, Vianen
- H. P. Bogaard, IJsselstein
- P. Bogaard, Laren (NH)
- mw. E. J. Bogaardt-Hoogland, Vleuten
- F. Bogers, Utrecht
- drs. M. J. Bok, Utrecht
- mw. C. G. Bokkers, Maarssen
- mr. J. P. Bol, Naarden
- J. Bolhuis, Wijk bij Duurstede
- mr. N. Bolkestein, Deventer
- J. H. Bomer, Utrecht
- mw. J. M. van Bommel-Kremers, Bilthoven
- mw. F. von Bönninghausen-Bruinsma, Utrecht
- A. C. Boogaard, Utrecht
- mw. drs. E. Boogaard-van der Meer, Bilthoven
- J. B. van den Boogaard, Utrecht
- mw. H. Boogman-Wesselo, Doetinchem
- mr. Th. J. van Boom, Utrecht
- drs. A. Boon, Utrecht
- G. Boon, Hilversum
- J. G. M. Boon, Lopik
- mw. dr. E. P. de Booy, Bilthoven
- drs. J. G. Borchert, Tull en 't Waal
- H. D. Borgers, Oostburg
- C. J. Borleffs, Utrecht
- P. H. Borra, Utrecht
- mw. V. Borrias-van Tongeren, Utrecht
- W. H. Borst, Apeldoorn
- mw. drs. B. B. M. Bos, Utrecht
- Chr. Bos, Utrecht
- C. A. Bos, Utrecht
- F. J. Bos, Utrecht
- dr. H. J. T. Bos, Utrecht
- drs. R. T. G. Bos, Nieuwegein
- W. J. Bos, Nieuwegein
- mr. W. S. Bos, Driebergen-Rijsenburg
- mw. L. B. A. Bosboom-Damen, Bilthoven
- mr. J. F. H. Bosch, Bilthoven
- mw. E. Bosch-van de Kolk, Amersfoort
- mw. drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, Heerde
- mr. L. H. N. F. M. Bosch ridder van Rosenthal, Rhenen
- J. H. van den Bosch, Amerongen
- mw. J. C. M. Boschloo-ten Bosch, Utrecht
- mw. G. J. Bosscha-Bosselaar, Utrecht
- P. C. Bosselaar jr, Utrecht
- P. C. Bosselaar sr, Utrecht
- mw. P. Bosselaar-van Oort, De Bilt
- J. P. Bostelaar, Utrecht
- dr. H. P. Bottelier, Naarden
- drs. H. N. Boukema, Utrecht
- mr. J. A. Boumeester, Doorn
- dr. D. P. R. A. Bouvy, Bussum
- Ph. W. A. Bouwer, Nieuwegein
- ir. C. O. Bouwstra, Nieuwegein
- A. J. Braak, De Bilt
- A. J. Braak, Driebergen-Rijsenburg
- mw. drs. J. Braam, Ommen
- M. Braam, Utrecht
- mw. M. W. Braams, Breukelen
- prof. dr. R. Braams, Utrecht
- mr. Ph. M. de Brabander, Utrecht
- F. S. L. Bracht, Utrecht
- P. Brak, Zegveld
- mw. drs. J. W. van Brakel, Utrecht
- dr. ir. M. van den Brandhof, De Bilt
- mw. dr. J. Brandt-van der Veen, Utrecht
- mr. A. J. Bransen, Houten
- prof. dr. A. H. Bredero, Dongen
- H. R. Bredero, Utrecht
- drs. P. den Breejen, Utrecht
- Chr. J. Breeschoten, Rijswijk (ZH)
- B. H. M. van Bremen, Utrecht

A. M. van Breugel, Maarssen
 mw. E. F. de Breuk, Utrecht
 J. P. Briedé, Maarn
 A. van den Brink, Bilthoven
 B. van den Broek, Utrecht
 mw. E. van den Broek, Utrecht
 mw. Th. M. van den Broek-Verbeek, Utrecht
 mw. drs. C. M. P. F. van den Broek, Utrecht
 P. Broekema, Utrecht
 H. J. Broekman, Utrecht
 G. A. Broer, Utrecht
 A. P. Broeren, Utrecht
 Broese-Kemink, Utrecht
 mw. H. Brom-Fischer, Utrecht
 A. M. Brouwer, Zeist
 mw. M. Brouwer, Utrecht
 M. G. Brouwer, Utrecht
 T. Brouwer, Utrecht
 A. J. de Bruin, Utrecht
 C. J. M. de Bruin, Nieuwegein
 H. G. de Bruin, Houten
 mr. M. G. de Bruin, Zeist
 dr. R. E. de Bruin, Utrecht
 A. P. de Bruine, Nieuwegein
 G. J. R. Bruinsma, Utrecht
 J. M. Bruinvels, Bilthoven
 C. J. Bruring, Amersfoort
 M. W. J. de Bruijn, Utrecht
 mw. W. G. de Bruyn-Wachter, Utrecht
 P. Buisman, Utrecht
 drs. A. L. P. Buitelaar, Oudkarspel
 J. Buitenweg, Vianen
 ir. A. M. Bunjes, Oud-Zuilen
 P. Th. Bunjes, Langbroek
 C. B. van den Burch, Amsterdam
 C. van Buren, Utrecht
 dr. A. P. J. van der Burg, Asperen
 J. H. van der Burg, Utrecht
 mr. dr. V. A. M. van den Burg, Zeist
 mr. A. R. Burger, Utrecht
 mw. E. Burgman-Laufer, Driebergen-Rijsenburg
 C. A. van Burik, Utrecht
 mw. drs. B. Buys-de Geus, Doorn
 dr. M. P. van Buijtenen, Utrecht
 mw. dr. E. A. C. Buyze, Utrecht
 dr. M. van der Bijl, Alkmaar
 T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
 H. Bijlsma, Utrecht

 drs. I. W. L. A. Caminada, Berlicum
 dr. G. J. van Campen, Malden
 mr. J. W. C. van Campen, Utrecht
 T. W. Camu, Utrecht
 B. van Capelle, Utrecht
 mw. H. M. Capelleveen-van Petersen, Zeist
 mw. E. A. Capetti-Veenendaal, Maarn
 mr. J. Caro, Bilthoven
 C. J. Casteleijn, Utrecht
 mw. M. J. M. Castro, Utrecht
 drs. A. J. ten Cate, Bilthoven
 mw. drs. R. M. ten Cate-d'Hont, Utrecht
 Het Catharijneconvent Utrecht
 Centraal Museum, Utrecht
 mr. F. F. X. Cerutti, 's-Gravenhage
 J. F. Choufoer, Alphen aan den Rijn
 S. H. Chu, Nieuwegein
 W. C. F. Claerhoudt, Utrecht
 J. Clay, Culemborg
 J. G. van Cleef, Utrecht
 S. W. G. de Clercq, Maarssen
 St. de Cock, Mechelen (B.)
 P. A. J. Cocural, Utrecht
 G. J. Colenbrander, Utrecht
 mw. J. M. Colenbrander-Donkers, Utrecht
 P. Colet, Utrecht

mr. C. C. M. Collard, Soest
 P. J. M. Collard, Utrecht
 H. J. A. Collette, Maartensdijk
 J. Combrink, Rhenen
 mr. G. A. A. Conijn, Bilthoven
 D. J. de Coole van Stroe, Zeist
 mw. A. C. Coolsma, Utrecht
 W. F. Cornelis, Houten
 mw. H. J. C. Cornelis-de Graaff, Utrecht
 mw. M. C. Cornelissen, Utrecht
 mw. F. Cossee-de Wijs, Rotterdam
 A. Craenen, Bosch en Duin
 mr. P. Cras, Bilthoven
 Crediet- en Effectenbank n.v., Utrecht
 O. J. Crommelin, Utrecht
 A. B. R. du Croo de Vries, Utrecht
 drs. H. A. Crouwel, Utrecht
 mw. E. F. M. Crijns, Groningen
 CSB Gebouw, Stichting-, Utrecht

J. A. den Daas, Utrecht
 ir. H. Dam, Vianen
 dr. G. J. W. van Dam, Zeist
 H. van Dam, Ede
 mw. W. M. Th. van Dam-Brouwer, Utrecht
 mw. C. J. Dambrink, Utrecht
 mw. A. E. Damsté-Prins Visser, Utrecht
 S. J. Daniëls, Utrecht
 H. A. Danklof, Utrecht
 M. Deenstra, Utrecht
 drs. H. L. M. Defoer, Utrecht
 A. Dekker, Utrecht
 dr. A. M. M. Dekker, Utrecht
 prof. dr. C. Dekker, Odijk
 drs. W. H. J. Dekker, Utrecht
 H. M. J. Dekkers, Utrecht
 G. Th. Delemarre, Bunnik
 drs. C. Denig, Hilversum
 J. H. M. Denters, Utrecht
 Depot van Nederlandse Publicaties,
 's-Gravenhage
 mrs Derks & partners, Utrecht
 mw. H. W. H. Derksema, 's-Gravenhage
 J. J. V. M. Derksen, Vianen
 R. Dettingmeijer, Utrecht
 Chr. A. van Deventer, Utrecht
 dr. H. P. Deys, Rhenen
 H. J. Diepenbroek, Utrecht
 mw. C. van Dieren-van Karsbergen, Utrecht
 mr. J. P. Dierkens Schuttevaer, Utrecht
 H. W. van Diest, Utrecht
 G. van Dockum, Bilthoven
 J. L. Docter, Bilthoven
 J. J. Doeland, Utrecht
 mw. D. Doeleman-van der Meer, Utrecht
 G. P. van Doesburg, Utrecht
 mr. K. A. van Doesburg, Utrecht
 mw. A. A. ten Doesschate-Ameling, Zeist
 mw. J. J. ten Doesschate, Utrecht
 H. van Dokkum, Utrecht
 mw. drs. M. Dolfin, Utrecht
 mw. J. J. Dolfin-Ruwers, Santpoort
 E. G. Dollekamp, Bilthoven
 mw. C. H. Donker-van Ollefen, Bussum
 mw. dr. Y. M. Donkersloot-de Vrij, Odijk
 C. H. van Donselaar, De Bilt
 H. Th. M. van Doorn, Utrecht
 mw. J. K. van Doorn-de Wit, Utrecht
 W. Th. P. Doove, Utrecht
 G. C. van Dorp, Utrecht
 D. S. van Dorsser Keus, Utrecht
 A. R. van Dort, Nieuwegein
 ir. M. M. van Dort, Delft
 M. M. van Dort, Utrecht
 J. A. Dortmund, Bilthoven

mr. F. A. Doude van Troostwijk, Bussum
mw. A. A. Douglas-Stenfert, Almelo
Douwe Egberts, Utrecht
J. Douwes, Utrecht
mw. M. Douze, Utrecht
J. Draak, Utrecht
J. E. C. Drabbe, Utrecht
J. van Drie, Utrecht
F. L. Driessen, Utrecht
J. A. G. van der Drift, Utrecht
W. P. N. Drijver, Utrecht
mw. C. Drok, Utrecht
C. W. Drost, Bunnik
zr. E. M. F. van Duren, Utrecht
mw. E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
C. J. van Dijk, Vleuten
D. van Dijk, Utrecht
dr. H. van Dijk, Utrecht
mw. mr. J. W. van Dijk, Maarsbergen
Th. van Dijk, Utrecht
mw. T. van Dijk-Doorenbal, De Meern
mr. P. van Dijke, Zeist
mr. G. H. C. van Dijken, Breiten-Morel (Zw)
prof. dr. J. H. Dijkhuis, Utrecht
dr. A. van Dijkman, Groenekan
S. Dijkstra, Utrecht

mw. T. van Ede, Nieuwegein
W. A. van Ede, Veenendaal
mw. U. van Ee-Verhoef, Utrecht
mw. M. A. van der Eerden-Vonk, Alkmaar
J. van Egdorn, Nieuwegein
mw. drs. J. W. F. Eggink, Houten
mw. G. J. Ehrenfeld-ten Bosch, Utrecht
dr. P. F. Elbers, Tuil
mw. E. J. Elbers-van Bueren, Bilthoven
mw. A. Elderson, Utrecht
mw. C. Elink Sterk, Utrecht
H. F. van Elk, Maarssen
Eloyen Gasthuis, Coll. van Regenten Sint-, Utrecht
J. J. Elsaar, Utrecht
P. Emmelot, Doorwerth
mr. R. N. S. Emons, Utrecht
G. H. van Empel, Utrecht
mw. R. van Empel, Utrecht
H. Endlich, Haarlem
prof. dr. P. M. Endt, De Bilt
ds. C. M. van Endt, Utrecht
A. W. van den Engel, Maarssen
dr. R. C. Engelberts, Utrecht
mr. H. W. Engelbrecht, Utrecht
L. B. Engelen, Utrecht
J. H. van Engelen, Emmeloord
A. Enklaar, Amersfoort
J. P. Epping, Laren
ing. J. J. Eras, Utrecht
mw. mr. E. S. C. Erkelens-Buttinger, Utrecht
mw. A. van Es, Utrecht
mw. M. A. H. van Es, 's-Gravenhage
mw. H. van Essen, Maastricht
H. van Essen, Utrecht
H. E. J. van Essen, De Meern
C. Essens, Utrecht
R. Ester, Utrecht
P. H. M. Everaard, Utrecht
G. Evers, Utrecht
A. H. Evertse, Utrecht
M. A. F. Evertuin, Utrecht
J. W. Ewoldt, Utrecht
J. Eijnthoven, Utrecht

drs. V. S. E. Falger, De Bilt
A. P. M. Festen, Utrecht
mw. M. M. van Feije, Nieuwegein
P. J. Fierst van Wijnandsbergen, 's-Gravenhage

I. A. S. Fischer, Amerongen
ir. J. L. Flipse, Bilthoven
mw. N. Floor, Utrecht
R. Fokkenrood, Utrecht
mr. A. P. J. Fortuin, De Bilt
mw. J. Th. H. Fransen-van Galen, Utrecht
G. H. Frederik, Utrecht
Th. H. Fresen, Moordrecht
prof. dr. H. Freudenthal, Utrecht
E. M. Froom, Utrecht
J. Froom, Utrecht
G. F. Frijlink, Utrecht
mw. J. Fukkink, Utrecht

mw. S. van der Gaast-Bakker Schut, Utrecht
mw. E. van Galen, Beekbergen
drs. A. J. van Galen Last, Voorschoten
mr. J. van Galen Last, Doorn
Van der Galie, Boekhandel-, Utrecht
H. Ganzeboom, Utrecht
J. A. van Garderen, Utrecht
prof. dr. G. C. de Gast, Utrecht
V. J. S. de Gast, Utrecht
mw. H. Gathier-van 't End, De Bilt
mr. J. C. V. Geenen, Utrecht
J. D. H. G. C. Geerlings, Driebergen-
Rijsenburg
drs. H. van Gelderen, Blaricum
Gemeente De Bilt, Bilthoven
Gemeente Kockengen, Kockengen
Gemeente Mijdrecht, Mijdrecht
Gemeente Utrecht, Utrecht
Gemeente Vinkeveen en Waverveen, Vinkeveen
Gemeente Wijk bij Duurstede,
Wijk bij Duurstede
Gemeentelijk Energie Bedrijf, Utrecht
J. J. M. van Gemert, Houten
A. van Gent, Barneveld
F. Th. J. P. Geraerts, Utrecht
H. Geraerts, Utrecht
mw. mr. J. Gerritsen, Driebergen-Rijsenburg
J. Gerritsen, Utrecht
mw. N. A. Gerritsen-van Eeten, Utrecht
R. Gerth, Utrecht
S. van Geuns, Nieuwegein
mw. A. de Geus-Schuurman, Utrecht
mw. mr. M. A. C. de Geus-Viëtor, Bilthoven
W. J. de Geuze, Utrecht
W. Th. Geveke, De Bilt
G. Gezelle, Utrecht
P. G. J. van Gils, Utrecht
mw. mr. J. M. van Gilst-Heester, Utrecht
G. J. van Gisbergen, Utrecht
dr. F. Gmelig, Utrecht
F. Godschalk, Utrecht
J. Godschalk, Klaaswaal
J. de Goede, Utrecht
S. A. Goedegebuure, Utrecht
dr. A. W. Goedhart, Lunteren
mw. D. S. Goedkoop-Roessingh van Iatson,
Zeist
mr. J. C. B. Goemans, Zeist
mw. W. Gommers, Amersfoort
J. D. van Gool, Utrecht
W. F. G. de Gooijer, Nieuwegein
B. J. Gort, Utrecht
J. R. M. Gouw, Utrecht
M. J. de Graaff, Utrecht
A. Graafluis, Utrecht
mw. E. Graafstal-Paasche, Vleuten
W. M. van Grafhorst, Utrecht
F. H. M. Grapperhaus, Wassenaar
C. Grasmayer, Vianen
Ph. J. Greep b.v., Schildersbedrijf-, Utrecht
Sint Gregoriushuis, Utrecht

mw. H. C. Gremmée, Utrecht
 H. W. Gresnigt, Utrecht
 N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
 A. Greve, Utrecht
 jhr. P. E. Greven, Utrecht
 J. L. Griep, Utrecht
 mw. C. van der Grind, Utrecht
 H. A. van der Grind, Houten
 Grit Brillen b.v., Utrecht
 F. A. Groen, Veenendaal
 J. J. H. Groen, Utrecht
 J. J. M. Groen, Utrecht
 mr. W. Ch. Groen, Utrecht
 mw. L. J. Groen-Asselberghs, Utrecht
 C. de Groen, Utrecht
 J. H. Groenen, De Meern
 mw. prof. dr. M. M. Groenendijk-Huijbers,
 Utrecht
 G. Groeneveld, Houten
 G. J. van Groningen, Utrecht
 mw. drs. L. van Groningen, Utrecht
 Ir C. de Groot, Utrecht
 drs. G. F. M. de Groot, Maastricht
 H. L. de Groot, Utrecht
 J. Th. M. de Groot, Utrecht
 mw. T. C. G. de Groot-Haanschoten, Hilversum
 mw. M. de Groot-Sjenitzer, Utrecht
 dr. Rolf Grosze, Aken (B.R.D.)
 Th. Gruithuizen, Utrecht
 Th. C. Gruter, Hollandsche Rading
 mw. E. J. A. M. Grijpink, Utrecht
 C. P. Gülcher, Maartensdijk
 H. L. Gumbert, Utrecht
 prof. dr. J. van Gijn, Utrecht

 P. C. A. ten Haaf, Bilthoven
 M. C. de Haan, Eindhoven
 mr. A. J. Haakman, Amsterdam
 G. van de Haar, Bilthoven
 drs. A. G. M. Haas, Utrecht
 J. E. de Haas, Utrecht
 mw. drs. M. E. de Haas, Utrecht
 M. Haasnoot, Odijk
 mw. A. A. M. Haazevoet, De Meern
 mw. M. Hageman, Utrecht
 P. Hallebeek b.v., Utrecht
 mw. C. L. R. Hallewas-Falger, Amersfoort
 D. Hamer, Utrecht
 mw. F. Hanselaar-Rohof, Utrecht
 mw. M. Hardebol, Bilthoven
 drs. J. Harms, Maartensdijk
 B. van Harn, Bilthoven
 H. 't Hart, Utrecht
 dr. P. D. 't Hart, Utrecht
 T. Harteveld, Utrecht
 mr. R. J. den Hartog, Utrecht
 mr. W. H. B. den Hartog Jager, Utrecht
 Harvard College Library, Cambridge (U.S.A.)
 mw. drs. J. W. G. Haverkamp, Utrecht
 A. H. F. Hazemeijer, Bunnik
 mw. W. van Heeckeren-Vermeulen, Utrecht
 J. L. Heeg, Utrecht
 Heemschut, Bond-, Amsterdam
 G. de Heer, Utrecht
 C. van Hees, Utrecht
 drs. P. van Hees, Utrecht
 W. A. van Hees, Utrecht
 mw. mr. J. Hefting, Utrecht
 W. J. Hefting, Utrecht
 C. Heil, Utrecht
 Th. J. J. van de Heiligenberg, Utrecht
 B. J. Hekket, Hengelo
 G. A. P. van Helbergen, Doesburg
 mw. A. van Helfteren, Utrecht
 J. M. van Hellenberg Hubar, Utrecht

mw. M. Helmer, Utrecht
 mr. G. A. W. C. baron van Hemert tot Dings-
 hof, Maarsbergen
 L. Hempelman, Utrecht
 mw. drs. M. E. Henderson-Versteeg, Utrecht
 A. P. J. Hendriks, Utrecht
 H. A. S. Hendriks, Utrecht
 mw. L. Hengeveld, Abcoude
 G. Hengstman, Utrecht
 mw. A. J. M. Heniger-Koenheim, Vianen
 Hermans Architectenbureau, Bilthoven
 mr. F. M. J. Hermans, Nieuwegein
 H. G. Herni, Nunspeet
 dr. G. van Herpen, Bilthoven
 J. J. van Herpen, Hilversum
 prof. dr. M. W. Heslinga, Bilthoven
 W. Hessel, Utrecht
 mr. G. F. Th. Hesselink, Utrecht
 S. S. Hesselink, 't Goy-Houten
 J. G. van Hessen, De Bilt
 ir. J. T. A. van Heteren, Waalre
 W. A. J. van Heteren, Doetinchem
 G. van Heusden, Oud-Zuilen
 H. van Heuven, Utrecht
 R. Heij, Utrecht
 mw. M. W. Heyenga-Klomp, Amersfoort
 Th. F. den Heyer, Hilversum
 H. W. M. Heijman, Utrecht
 W. Heijman, Renkum
 Heijmerink Bouwgroep, Utrecht
 P. B. M. Heijmerink, Bunnik
 P. M. Heijmink Liesert, Schalkwijk
 A. A. M. Heijn, Utrecht
 P. C. H. van Heyningen, Utrecht
 mw. H. H. van Hilten, Utrecht
 M. F. Hindriks, Soest
 H. van Hinsbergen, IJsselstein
 J. Th. M. van Hintum, Zeist
 Historische Kring Breukelen, Breukelen
 Historische Kring Loosdrecht, Loosdrecht
 Historische Kring Maarssen, Maarssen
 Historische Kring Tussen Rijn en Lek, Zeist
 Historische Stichting Oostbroek en De Bilt,
 De Bilt
 Historische Vereniging Oud-Renswoude, Rens-
 woude
 Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen,
 Rhenen
 Historische Vereniging Vleuten-De Meern-
 Haarzuilens, Vleuten
 H. M. A van den Hoed, Utrecht
 J. J. W. Hoefnagels, Driebergen-Rijsenburg
 A. Hoek, Utrecht
 A. P. Hoekstra, Utrecht
 drs. T. J. Hoekstra, Bennekom
 mw. G. H. Hoeneveld-Röhner, Driebergen-
 Rijsenburg
 mw. D. Hoeting-Wiegman, Bilthoven
 mw. drs. M. B. van der Hoeven, Zeist
 F. M. A. Hofhuis, Nieuwegein
 mw. S. Hofman-de Boer, Utrecht
 P. G. M. Hofmans, Nieuwegein
 J. B. J. Hofmeijer, Amerongen
 H. Hofsté, Utrecht
 drs. C. J. Hogendijk, Vleuten
 A. Hogeweg, Utrecht
 J. G. Hol, Maarssen
 mr. L. E. van Holk, Doorn
 H. G. M. Holl, Houten
 mw. mr. A. S. Holleman-Stratman, Soest
 mr. H. Hollestelle, Utrecht
 mw. N. Holtkamp-Vellinga, Utrecht
 dr. A. H. Holtz, De Bilt
 A. J. M. Hooft, Utrecht
 W. S. M. Hoogbergen, Bunnik

- A. W. van de Hoogen, Doorn
 C. Hoogendoorn, Utrecht
 mw. M. Hoogendoorn, Utrecht
 J. Hoogenraad, Noordwijkerhout
 ir. G. W. van Hoogevest, Utrecht
 ir. T. van Hoogevest, Amersfoort
 A. H. R. Hoogezand, Waldegg (Zwits.)
 J. R. Hoogezand b.v., Utrecht
 dr. G. A. Hoogland, Mook
 R. A. Hoogland, Utrecht
 mw. Y. Hoogland, Utrecht
 mw. drs. E. T. van Hoogstraten-Suir, Utrecht
 S. H. Hoogterp, 's-Gravenhage
 drs. G. J. Hooykaas, Bilthoven
 prof. dr. R. W. J. N. Hoppenbrouwers, Utrecht
 mw. dr. ir. M. G. ter Horst, Zeist
 J. van der Horst, Utrecht
 J. F. van der Horst, Vianen
 drs. K. van der Horst, Utrecht
 A. Hosman, Utrecht
 H. M. H. Hosman, Utrecht
 Hotel des Pays Bas, Utrecht
 mw. W. J. Houdijk-van Olst, Utrecht
 L. Houniet, Utrecht
 mw. M. H. van den Hout, Utrecht
 R. van den Hout, Utrecht
 J. Houtgast, Utrecht
 A. N. Houtman, Utrecht
 mw. dr. M. E. Houtzager, Utrecht
 mw. G. M. H. van der Houwen-van Dijk, Odijk
 mw. E. H. van Hoven, Utrecht
 A. J. van den Hoven van Genderen, Utrecht
 dr. J. Hovy, Amersfoort
 ir. J. W. Hudig, Bilthoven
 A. Huffels, Utrecht
 prof. dr. F. W. N. Hugenholtz, Bilthoven
 C. J. Hugging, Vlijmen
 A. C. Huigen, Utrecht
 H. W. Huinck, Utrecht
 W. F. J. H. Huinck, Maarn
 J. Huisinga, Utrecht
 mw. F. A. A. Huisman, Utrecht
 mw. L. van Huissteden, De Bilt
 mr. J. R. Huizing, Maarssen
 mw. M. Huizinga, Groningen
 D. van den Hul, 's-Gravenhage
 dr. J. Hulk, Bilthoven
 mw. J. M. van 't Hullenaar-de Vries, Utrecht
 mw. A. Hulshoff-Pol, Utrecht
 F. van der Hulst, Utrecht
 G. van der Hulst, Utrecht
 dr. A. van Hulzen, Utrecht
 E. M. Hupkens van der Elst, Amersfoort
 J. van de Hurk, Utrecht
 J. C. van den Hurk, Utrecht
 J. L. F. van den Hurk, 's-Hertogenbosch
 mw. C. A. van den Hurk-van de Bovenkamp, Driebergen-Rijsenburg
 J. F. M. Huysmans, Utrecht
 drs. U. F. Hylkema, Utrecht
 B. A. M. Hijman, Utrecht
 mr. L. J. Hijmans van den Bergh, 's-Gravenhage
- mw. A. van Ieperen-Hartman, Utrecht
 mw. G. Immink-Blikkendaal, Haren
 W. A. van Impelen, Utrecht
 ir. A. M. van Ingen, Nieuwegein
 C. M. van Ingen, Utrecht
 G. J. van Ingen, Bunnik
 A. H. Innikel, De Bilt
 Instituut voor Geschiedenis, Utrecht
 Instituut voor Prae- en protohistorie, Amsterdam
 Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Utrecht
 International Institute for Land Reclamation and Improvement, Wageningen
- mw. G. M. Isendoorn-Baartmans, 's-Gravenhage
 mw. M. van Itersson-van Soeren, Zeist
 mr. D. H. C. Ittmann, Utrecht
- prof. mr. E. H. s'Jacob, Haren
 E. Jacobs, Utrecht
 mr. J. A. Jager, Utrecht
 M. Jager, Utrecht
 J. Jalvingh, Utrecht
 J. A. Janmaat, Utrecht
 ing. D. Jansen, Utrecht
 F. H. C. Jansen, Zeist
 F. P. Jansen, Utrecht
 G. H. Jansen, Utrecht
 dr. J. Jansen, Utrecht
 J. B. L. Jansen, Utrecht
 C. M. A. M. Janssen, Utrecht
 H. L. Janssen, Utrecht
 J. C. Janssen, Utrecht
 drs. J. W. Janssen, Lage Vuursche
 drs. P. J. M. Janssen, Utrecht
 W. P. Janssen, Utrecht
 hr en mw. C. R. Janssen-Kettlitz, Bilthoven
 mw. drs. A. M. H. Janssens, Driebergen-Rijsenburg
 A. H. Jas, Utrecht
 J. H. Jetten, Utrecht
 mw. drs. E. I. Jimkes-Verkade, Utrecht
 mw. W. Jobse, Utrecht
 J. B. Jonasse, Eefde
 mw. J. Jones-Maschhaupt, Utrecht
 H. de Jong, Vianen
 dr. H. M. de Jong, De Bilt
 J. M. de Jong, Utrecht
 M. de Jong, Bilthoven
 mw. M. G. de Jong, Gouda
 mw. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Utrecht
 mw. E. M. F. Jongenelen-de Wolf, 's-Gravenhage
 dr. J. Jongh, Maarn
 prof. E. de Jongh, Utrecht
 mw. C. A. de Jongh-van Rhijn, Utrecht
 prof. dr. A. G. Jongkees, Annen
 mw. dr. M. F. Jongkees-Vos, Utrecht
 Zr A. M. Jongsma, Utrecht
 ir. G. J. Jonker, Utrecht
 mw. drs. J. G. Jonker-Klijn, Utrecht
 ir. H. G. Joosten, Leersum
 mw. A. C. Jordan-Breukink, Zeist
 mw. drs. A. L. Jordens, Utrecht
 J. Th. R. Jorna, Zeist
 ir. J. P. Josephus Jitta, Hoogeveen
 J. C. M. Juffermans, Utrecht
 W. H. F. Jurgens, Doorn
 H. J. Jurriëns, Utrecht
 H. J. Jurriëns b.v., Utrecht
 mw. mr. M. J. S. Jurriëns, Amsterdam
- mr. J. Th. G. Kaajan, Utrecht
 mw. dr. A. Kaars Sijpesteijn, Utrecht
 A. C. A. M. Kaffka genaamd Dengler, Utrecht
 mw. A. Kaiser-Wols, Utrecht
 L. Kalden, Zeist
 J. Kalf, Utrecht
 mw. M. A. de Kam-Drewes, Zeist
 J. D. Kamerbeek, Utrecht
 mw. T. W. van de Kamp-Lulofs, Utrecht
 mw. Chr. P. Kamphuis, Utrecht
 drs. J. B. Kan, Utrecht
 mw. C. H. W. M. Kaniij-Camu, Utrecht
 A. Kaptein, Utrecht
 W. Kastelein, Polsbroek
 mw. E. M. T. ten Kate-Zandijk, De Bilt
 A. J. Keizer, 't Harde
 ds. M. S. F. Kemp, Leidschendam
 A. J. van Kempen, Bunnik

H. F. Kemper, Utrecht
 R. M. Kemperink, Ugchelen
 prof. dr. G. J. M. van de Kerk, Utrecht
 A. M. Kerkhof, Utrecht
 Kersbergen Installatie Technieken b.v., Utrecht
 J. W. Kervezee, Utrecht
 M. Keszelaer, 's-Gravenhage
 B. J. Ket, Utrecht
 Kettlitz en Deenik anno 1892 b.v., Nieuwegein
 mr. B. F. Keulen, Utrecht
 J. E. E. Keunen, Utrecht
 D. Keuning, Noordwijk
 mw. J. J. Keyser-Lap, Bilthoven
 mw. mr. D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
 drs. C. J. Kievit, Maassluis
 H. Kinkhorst, Utrecht
 drs. A. F. E. Kipp, Utrecht
 J. B. A. Kipp, Nigtevecht
 P. J. Kipp, Utrecht
 mw. H. M. A. Kipp-Hanson, Utrecht
 J. M. Klarhamer, Ede
 A. A. S. Klarenbeek, Woerden
 S. Kleinjan, Utrecht
 mw. J. M. C. Kleinjan-van Voorst Evekink, Zeist
 P. J. van Kleinwee, Utrecht
 H. G. de Klerk, Utrecht
 mw. B. H. Kloeke, Utrecht
 F. H. J. M. Kloppenborg, Asperen
 P. M. Kluin, Utrecht
 C. H. Knaake, Maarssen
 mw. G. Knol-van Veenendaal, Bilthoven
 mw. mr. W. J. C. Knopper, Zwijndrecht
 S. Knuvelder, Utrecht
 J. van der Knijff, Ermelo
 mw. Y. Kobayashi, Tokyo (Japan)
 J. W. Koch, Driebergen-Rijsenburg
 P. F. C. Koch, Utrecht
 drs. J. Kocken O.S.B., Nijmegen
 J. A. Kocken, Utrecht
 W. C. A. Kocken, Utrecht
 mw. E. Koenders, Utrecht
 B. Koevoets, Utrecht
 drs. J. de Kogel, Leiderdorp
 mw. I. J. C. Kohlbrugge-Goedkoop, Zeist
 A. G. C. Kok, Doorn
 mw. H. J. J. Kok, Utrecht
 Th. C. L. Kok, Utrecht
 mgr dr. J. A. de Kok, Utrecht
 A. M. Koldewij, Buren
 W. F. S. Kolen, Utrecht
 mw. C. E. Kolff-Reijnvaan, Amerongen
 C. J. Kolman, Utrecht
 mw. E. A. Komproe, Utrecht
 mr. C. J. A. Koning, Bilthoven
 mr. V. Koning, Utrecht
 mw. J. A. Koning-Sirag, Doorn
 dr. H. Konings, Utrecht
 R. L. Koolstra, Nunspeet
 R. O. Koop, Linschoten
 B. J. A. Koot, Utrecht
 mw. L. J. Koot-van Deventer, Bunnik
 A. C. van Kooten, Winschoten
 H. van Kooten, Vleuten
 A. H. Kooij, Hollandsche Rading
 mw. C. J. Kooijman-Stringa, Utrecht
 mw. B. J. M. Koppelman-Geearns, Utrecht
 ing. G. Koppert, Utrecht
 C. A. W. Korenhof, Utrecht
 mr. J. Korf, Deventer
 mw. A. M. G. de Korne-Vunderink, Utrecht
 A. de Korte, Utrecht
 J. Th. de Korte, Houten
 mw. mr. B. K. Kortenhoff-Nepperus, Utrecht
 M. C. Korteweg, Utrecht
 W. H. J. Koster, Utrecht

drs. G. J. Kottier, Westbroek
 mw. P. Kraan-van Veenendaal, Bunnik
 R. van der Kraats, Utrecht
 mw. A. van Kranen-Ruuls, Utrecht
 G. A. Kreugel, Utrecht
 A. A. M. Kristel, Utrecht
 mw. mr. A. E. M. Th. van der Kroft,
 Driebergen-Rijsenburg
 prof. ir. B. Krol, Zeist
 L. H. Kroneberg, Utrecht
 mr. A. J. Kronenberg, Naarden
 mr. A. J. Kronenberg, Utrecht
 mw. L. J. Kronenberg-Dutilh, Utrecht
 H. Kronenburg, Utrecht
 H. G. Kroon, De Bilt
 J. H. Kruit, Bilthoven
 G. Krul, Utrecht
 mw. J. M. Kruyt-Kramer, Utrecht
 mw. ir. J. H. ter Kuile, Utrecht
 G. van der Kuilen, Breukelen
 mw. J. W. van de Kuinder-Hamer, Veenendaal
 A. van der Kuip, Utrecht
 A. W. Kuipers, Breukelen
 J. Kuipers, Soest
 H. M. Kunneman, Vinkeveen
 G. S. A. Kuperus, Utrecht
 M. A. H. B. Kurstjens, Utrecht
 mw. J. van Kuyk, Utrecht
 ir. E. M. Kylstra, Utrecht
 mw. G. J. Kylstra-van der Eijk, Utrecht

J. C. van der Laan, Maarn
 drs. P. van der Laan, Bilthoven
 J. K. L. van Laar, Utrecht
 mw. E. Ladage, Utrecht
 mw. dr. Chr. Lafeber, Driebergen-Rijsenburg
 H. L. F. Lagers, Utrecht
 J. J. Lahmeijer, Maartensdijk
 J. van Lambalgen, Amersfoort
 mr. C. L. M. Lambrechtsen, Bilthoven
 mw. C. Laméris, Hengelo
 J. Laméris, Zeist
 dr. N. Lamme, Utrecht
 C. H. Lancée, Nuenen
 J. Landré, Den Dolder
 J. Langeveld, Eemnes
 T. Langerveld, De Bilt
 H. P. Lansberg, Bilthoven
 J. Lanser, Driebergen-Rijsenburg
 F. A. Lapoutre, Utrecht
 M. Laudy, Utrecht
 mw. W. S. Laudy, Barneveld
 F. Laverman, Utrecht
 R. Lebbink, Utrecht
 Chr. Leefflang, Amersfoort
 J. Leefflang, Utrecht
 G. C. van Leersum, Utrecht
 J. P. L. de Leeuw, Utrecht
 H. H. van Leeuwen, Bilthoven
 J. van Leeuwen, De Meern
 P. D. van Leeuwen, Utrecht
 S. M. van Leeuwen, Utrecht
 drs. Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
 drs. H. L. Ph. Leeuwenberg, Vianen
 mr. P. C. J. van der Lelie, Utrecht
 J. W. Lemaier, Utrecht
 J. S. Lemmen, Utrecht
 mw. L. Leppink-Oosterloo, Odijk
 prof. dr. C. van der Leun, Utrecht
 mw. C. de Leur, Huis ter Heide
 B. A. van Leusden, Utrecht
 drs. A. B. Leussink, Utrecht
 drs. J. H. Lichtenbelt, Utrecht
 H. J. van Liempdt, Utrecht
 ir. A. R. van Liempdt, Utrecht

mw. L. J. E. van Lieshout, Utrecht
 mw. E. G. van Lieshout-Hooymans, Utrecht
 prof. dr. J. M. van der Linde, Zeist
 prof. dr. S. van der Linde, Utrecht
 mw. G. van der Linden, Utrecht
 prof. mr. H. van der Linden, Rozendaal
 mw. M. J. van der Linden, De Bilt
 J. J. Linnebank, De Meern
 C. van Lint, Utrecht
 Lisman Holding b.v., Zeist
 A. J. Lisman, Nyon (Zwit.)
 A. J. A. M. L. Lisman, Nieuwersluis
 ir. A. J. M. Lisman, Zeist
 E. Loggen, Utrecht
 C. P. van Londen, Leusden
 mw. H. van Londen, Utrecht
 f. G. Lorier, Utrecht
 ars. C. J. van Lookeren Campagne, Oegstgeest
 P. Loonstra, Utrecht
 mr. A. Looten, Utrecht
 K. G. Lorier, Utrecht
 mw. M. B. W. Loudon-van Asch van Wijck,
 Hilversum
 P. A. Lourens, Utrecht
 mw. L. van der Lugt, De Bilt
 P. G. M. Lutz, Arnhem
 P. J. E. Luykx, Utrecht
 H. C. van Luyn, Utrecht
 mr. O. van Luyn, Utrecht
 drs. P. B. N. van Luyn, Limbricht
 mr. C. Th. E. graaf van Lynden van Sandenburg,
 Neerlangbroek

 M. P. Maandag, Utrecht
 D. van Maanen, Veenendaal
 R. C. J. van Maanen, Oegstgeest
 prof. dr. W. van Maanen, Utrecht
 mw. mr. E. J. de Maaré-Pfeiffer, Epe
 drs. P. C. B. Maarschalkerveerd, Amersfoort
 mw. E. L. M. van Maarseveen, Utrecht
 mw. G. van Maarseveen, Utrecht
 J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
 mw. H. C. H. van Maarsseveen, Utrecht
 G. Maas, Nieuwegein
 mw. T. A. Maas-de Brouwer, Groenekan
 G. H. Maassen, Oosterbeek
 P. Maaswinkel, De Bilt
 dr. C. E. M. de Maat, De Bilt
 A. A. Mabelis, Amerongen
 C. A. van der Made, Bilthoven
 B. Maes, Utrecht
 Th. C. Maier, Bilthoven
 J. C. de Man, Utrecht
 mw. S. Manolopoulos, Utrecht
 dr. A. A. Manten, Breukelen
 A. M. Manten, Utrecht
 ir. F. C. Marckmann, Utrecht
 mw. dr. A. J. Maris, Arnhem
 mr. J. A. Markus, Alkmaar
 jhr. P. H. A. Martini Buys, Brugge (B.)
 P. A. J. Marijne, Houten
 mw. M. J. Maters-Ponten, Zeist
 drs. A. H. H. M. Mathijssen, Bilthoven
 J. A. C. Mathijssen, Vlaardingen
 A. J. van Maurik, Utrecht
 mw. mr. A. M. van Maurik, Utrecht
 H. R. Mechelse, Utrecht
 J. Th. H. Meekers, Utrecht
 J. C. Meelhuysen, Nieuwegein
 J. F. M. van der Meer, Utrecht
 dr. J. Meerdink, Zeist
 P. J. Meertens-Instituut voor Dialectologie,
 Volkskunde en Naamkunde, Amsterdam
 R. Meesters, Nieuwegein
 mw. J. M. M. van der Mei-Zilverentant,

 De Meern
 dr. A. J. J. Mekking, Utrecht
 A. W. Mellema, Rotterdam
 mw. H. C. N. Mengelberg, Utrecht
 F. A. van Mens, Utrecht
 drs. A. M. J. Mensink, Utrecht
 A. C. van der Mersch, Baarn
 ir. H. F. Mertens, Breukelen
 J. Methorst, Utrecht
 drs. ir. K. Metz, Utrecht
 mw. J. N. van der Meulen, De Bilt
 F. Meulenbelt, Santpoort
 J. C. Meulenbelt, Utrecht
 G. J. Meurs, Utrecht
 W. Meijbaum, Utrecht
 ing. W. Meijen, Utrecht
 mr. F. H. van Meijenfeldt, Baarn
 A. D. J. F. Meyer, Amersfoort
 J. W. H. Meijer, Sappemeer
 M. E. Meijer, Utrecht
 dr. A. K. de Meijer O.S.A., Eindhoven
 drs. J. A. L. de Meijere, Vianen
 J. D. Meyers, Utrecht
 mw. A. M. Meijers-van Beek, Utrecht
 J. H. Meijman, Utrecht
 H. N. van Middendorp, Doorn
 prof. dr. H. T. J. Miedema, De Bilt
 G. Mik, Utrecht
 B. F. A. Mikx, Utrecht
 drs. A. P. J. Miltenburg, Utrecht
 drs. J. T. Minderaa, Amsterdam
 W. J. Minjon, De Bilt
 Minderbroeders Utrecht, Utrecht
 mw. M. B. Minnaert-Coelingh, Utrecht
 J. W. Modderaar, Zeist
 mw. S. H. B. Modderman-van de Kamp, Renkum
 J. Moelaert, Wychen
 drs. D. Moesbergen, Utrecht
 M. J. A. Mol, Utrecht
 mw. A. M. van der Molen-Rutgers van Rozen-
 burg, Zeist
 D. J. Molenaar, Utrecht
 mw. C. G. E. Mommersteeg-Harbord, Amsterdam
 drs. A. D. A. Monna, Utrecht
 mr. G. F. Monnereau, Houten
 A. L. Montauban, De Rijp
 mr. D. Moojen, Zeist
 mw. I. P. Moojen-van Tongerlo, Hilversum
 mw. C. E. Moorrees, Rhenen
 mw. J. G. Mooy, Utrecht
 A. Moritz, Utrecht
 E. van der Most, Utrecht
 prof. dr. D. van der Most van Spijk, Utrecht
 mw. D. J. Mostert-van Lier, Utrecht
 mw. J. M. Motshagen-Rietveld, Utrecht
 G. C. A. van Mourik, Vleuten
 mw. H. de Muinck Keizer-ten Cate, Bilthoven
 C. F. Mulder, Utrecht
 K. A. Mulder, Utrecht
 ir. M. J. P. Mulders, Utrecht
 W. J. Mulders, Utrecht
 J. M. Muller, Utrecht
 mw. A. C. Muller-van der Klift, Bunnik
 drs. H. Müter, Utrecht
 drs. H. J. Mijjer, Groningen

 mw. A. G. H. Naeff-van der Meij, Doorn
 E. J. Nagtegaal, Utrecht
 I. Nagtegaal, 's-Gravenhage
 drs. Z. Narath, Bromma (Zweden)
 mw. G. M. E. Nauta, Utrecht
 G. E. Nederhorst, Amsterdam
 Nederlandse Bank, Utrecht
 M. W. N. Neerinx, Amsterdam
 mw. C. Nelissen, Leiderdorp

- F. P. van der Neut, Leusden
 B. J. Nichting, Utrecht
 J. P. Nichting, Utrecht
 mw. J. Nieboer-Buisman, Houten
 A. Niekamp, Bunnik
 ir. J. C. M. van Niekerk, Alphen aan den Rijn
 dr. J. A. Niemeijer, Utrecht
 mw. W. J. Niermeyer-de Hoog, Utrecht
 dr. C. A. Nierstrasz, Bilthoven
 G. H. M. Nieuwenhuijs, Utrecht
 jkvr. E. M. van Nispen, Utrecht
 jhr. ir. J. E. M. van Nispen tot Pannerden,
 Bilthoven
 jhr. F. C. C. M. T. van Nispen tot Sevenaer,
 Veldhoven
 mw. G. Nobel, Oudewater
 mr. V. J. Nolet, Utrecht
 P. Notermans, Utrecht
 prof. dr. S. R. Numans, Maarn
 P. Nijhoff, Bilthoven
 C. H. Nijhuis, Utrecht
- mw. H. C. C. Oets-van der Werken, Utrecht
 mw. E. L. S. Offringa-Boom, Utrecht
 R. van Olderen, Utrecht
 J. A. van Olderen tot Heteren, Diemen
 mr. T. Olthoff, Bilthoven
 S. M. van Ommeren, Elst
 G. W. Onderstal, Houten
 A. van Oosten, Bilthoven
 D. van Oostenbruggen, Utrecht
 D. Th. J. C. Oosterman, Bilthoven
 A. Oosting, Utrecht
 mw. J. C. M. Oostveen, Almelo
 F. van Oostveen, Utrecht
 R. J. Ooyevaar, IJsselstein
 H. K. H. Juliana L. E. M. W. prinses van
 Oranje-Nassau enz. enz., Baarn
 drs. J. M. S. Oremus, Sittard
 dr. H. J. Oskam, Bilthoven
 J. van Osnabrugge, Utrecht
 J. W. Ottenschot, Utrecht
 ir. H. Otto, Utrecht
 mw. A. J. W. Otto-van Straalen, Driebergen-
 Rijsenburg
 mw. dr. J. K. Oudendijk, Utrecht
 Oudheidkundig Genootschap, Koninklijk Neder-
 lands, Amsterdam
 Oudheidkundig Genootschap Nifterlake, Breuke-
 len
 Oudheidkundige Kring Die Goude, Gouda
 Oudheidkundige Vereniging Flehite, Amersfoort
 mw. drs. M. van Oudheusden, Utrecht
 mw. G. H. F. Oudkerk-van der Kroon, Baren-
 drecht
 P. Oussoren, Utrecht
 W. H. Overbeek, Utrecht
 mw. J. C. Overbeek-Edie, Bilthoven
 T. A. van Overbeek, Soest
 H. A. Overgaauw, Utrecht
 A. van Overhagen, Naarden
 mw. B. Overkleef, De Meern
 P. P. J. Overvoorde, Utrecht
- J. Pama, Utrecht
 mw. J. Pater, Utrecht
 W. Peddemors, Utrecht
 H. W. Peek, Utrecht
 mw. J. Pees-Moolenbeek, Utrecht
 drs. C. J. van der Peet, Utrecht
 J. Penders, Utrecht
 M. A. Perdon, Breukelen
 ir. G. D. Perk, Utrecht
 A. C. Peters, Utrecht
 W. J. van Petersen, Groenekan
- G. I. Petri, Bussum
 J. Piebenga, Amerongen
 Pietersbuurt b.v., Exploitatie-maatschappij,
 Utrecht
 F. A. M. Pietersen, Hei- en Boeicop
 H. van Piggelen, Utrecht
 G. N. van der Plaat, Zoetermeer
 Plan- en Bouwbureau Utrecht n.v., Utrecht
 drs. J. Plantinga, Utrecht
 mr. M. Ph. J. Plet, Amerongen
 Th. J. Ploeger, De Bilt
 N. Plomp, Nieuwerbrug
 R. Plomp, Oud-Zuilen
 jhr. G. Ploos van Amstel, Haarlem
 jhr. dr. ir. J. J. A. Ploos van Amstel, Eindhoven
 A. H. Pluygers, IJsselstein
 mw. G. I. Poen, Haarlem
 dr. H. Poen, Bilthoven
 Van de Poll-Stichting, Zeist
 R. J. Pollmann O.F.M., Utrecht
 ir. W. A. M. Pompe, Den Dolder
 ir. J. H. Pontier, Utrecht
 dr. C. Poort, De Bilt
 mw. W. Por, De Bilt
 dr. E. B. J. Postma, Utrecht
 C. Pot, Utrecht
 Tj. Pot, Utrecht
 H. M. Pothuizen, Zoelen
 K. Potjewijd, Utrecht
 C. G. Pouw, Utrecht
 C. J. C. Pouw, Utrecht
 mr. G. A. Pouw, Utrecht
 mw. M. Priem, Utrecht
 mw. drs. M. A. Prins-Schimmel, Putten
 D. Pronk, Zeist
 dr. F. J. A. Prop, Utrecht
 Provinciaal Bestuur van Utrecht, Utrecht
 Provinciale Bibliotheek Centrale, IJsselstein
 Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodem-
 vondsten, Utrecht
 Provinciaal en Gemeentelijk Utrechts Stroomleve-
 ringsbedrijf n.v., Utrecht
 Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten
 en Wetenschappen, Utrecht
 F. Pruis, Utrecht
 W. H. Pruis, De Bilt
 D. Puit, Utrecht
 mw. N. Pulle-Starke, Utrecht
 J. H. M. Putman, Bussum
 J. H. H. Puts, Utrecht
 J. van Putten, Lopik
 R. L. H. M. Pijs, Utrecht
- mw. mr. A. H. J. Quispel, Utrecht
 mw. C. W. E. Quispel-Boon, Zeist
- dr. R. de Raad, Zwolle
 Rabobank Nederland, Utrecht
 J. K. Radder, Rotterdam
 J. E. Ragay, Utrecht
 mr. A. Ravelli, Bilthoven
 mw. R. Ravensloot-Heubers, Utrecht
 B. van Ree, Utrecht
 J. C. R. van Reedt Dortland, Utrecht
 F. de Reeper, Hilversum
 prof. dr. E. Reeser, Bilthoven
 D. A. Regenboog, Bilthoven
 M. W. C. Reichwein, Zeist
 Reinders b.v., Utrecht
 H. Reinders, Bunnik
 H. C. Reinders, Utrecht
 prof. dr. A. W. Reinink, Utrecht
 C. J. Reitsma, Bosch en Duin
 M. Remijnse, Tienhoven

mw. E. Renaud-Plomp, Utrecht
 J. Renema, Utrecht
 T. Th. Renes, Houten
 A. A. C. Reniers, Utrecht
 Repertoire d'Art et d'Archéologie, Parijs (Fr.)
 M. A. F. Reuser, Groenlo
 A. M. de Reuver, Utrecht
 drs. C. J. M. Reijers, Doorn
 J. Reijers, Driebergen-Rijsenburg
 G. Reyngoud, Houten
 L. van Rhenen, Nieuwegein
 J. M. de Ridder, Wijk bij Duurstede
 prof. dr. G. J. M. J. te Riele, Utrecht
 H. Riemers, Utrecht
 mw. E. van Riet, Driebergen-Rijsenburg
 J. H. B. M. van Riet, Utrecht
 W. F. van Riet, Utrecht
 D. Th. Rietbergen, Utrecht
 B. H. M. Rietmeijer, Nieuwegein
 F. H. A. Rikhof, Amsterdam
 mw. H. M. Rinkel, Utrecht
 mw. J. G. Riphaagen, Utrecht
 J. H. Ritmeester, Utrecht
 mw. A. E. Ritsema van Eck, Utrecht
 mw. T. E. A. Rive-von Bönninghausen, Utrecht
 G. J. Robbers, De Meern
 mw. drs. J. G. Roding, Utrecht
 A. Roelofs, Utrecht
 mw. J. M. Roep, De Bilt
 H. J. Rogier, Apeldoorn
 G. J. Röhner, Utrecht
 R. L. Röhner, Maartensdijk
 mw. G. J. W. Röhner-Schuurman, Utrecht
 F. J. C. Rombach, De Meern
 mr. J. H. Rombach, Alkmaar
 J. J. Ronner, Utrecht
 mw. M. de Roo, Roermond
 mw. drs. M. C. Roodenburg, Utrecht
 J. Roodvoets, Utrecht
 mw. C. Rooker, Utrecht
 mr. F. Roos, Bilthoven
 dr. J. C. Roos, Maarssen
 mw. A. M. Roosenburg, Utrecht
 mw. M. J. Y. W. Roosjen, Bunnik
 mw. S. M. J. A. van Roosmalen, Utrecht
 C. J. van Rooijen, Nieuwegein
 dr. H. van Rooyen, Amersfoort
 D. A. Roozmond, Utrecht
 C. Roozenboom, Utrecht
 J. E. Ros, Utrecht
 mw. A. M. Rosenbaum, Utrecht
 F. M. Rosenberg, Utrecht
 mw. drs. B. A. Ross, Zeist
 Van Rossum, Drukkerij-, Utrecht
 K. W. J. van Rossum, Nijmegen
 V. A. van Rossum, Maarssen
 M. F. M. van Rossum, Utrecht
 W. J. C. van Rossum, De Bilt
 mw. dr. W. Rouwenhorst, Utrecht
 W. J. Royaards, Amersfoort
 drs. C. Ch. van Royen, Oosterbeek
 J. de Ru, Utrecht
 mw. drs. G. M. W. Ruitenbergh, Zeist
 H. J. Ruiter, Odijk
 mw. F. T. Ruiters-Harms, Utrecht
 J. G. van Ruler, Bunnik
 S. Russchen, Odijk
 jhr. mr. L. M. Rutgers van Rozenburg, Zeist
 mr. B. Ruurs, Utrecht
 Th. G. P. M. Ruijs, Zeist
 A. W. G. M. Ruys, Nieuwegein
 B. M. van Rij, Utrecht
 G. van Rijbroek, Utrecht
 E. Th. M. de Rijk, Utrecht
 mw. H. de Rijk, Utrecht

Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie,
 's-Gravenhage
 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
 H. W. Rijksen, Utrecht
 's Rijks Munt, Museum van-, Utrecht
 Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent', Utrecht
 Rijksuniversiteit Utrecht, Bestuur-, Utrecht
 J. van Rijn, IJsselstein
 drs. P. H. F. A. van Rijn, Utrecht
 J. D. Rijnders, Utrecht
 P. A. R. Rijnders, Utrecht
 R. G. Rijnaker, Woerden
 A. van Rijswijk, Zeist
 mw. C. J. van Rijswijk, Utrecht
 ir. N. C. G. M. van de Rijt, Lienden

H. Sakkers, Utrecht
 J. G. Sakkers, Utrecht
 Sante en De Leur, Kapsalon Van-, Utrecht
 H. J. L. van Sante, Utrecht
 P. A. A. van Santen, Utrecht
 drs. J. H. von Santen, Zeist
 dr. N. C. F. van Sas, Utrecht
 mw. A. W. Sauer-ten Have, Zeist
 jkvr. drs. E. J. de Savornin Lohman, Utrecht
 M. K. F. Scager, Utrecht
 C. G. Schaareman, Utrecht
 W. J. M. Schaatsenberg, Houten
 mr. P. J. Schadé, Amsterdam
 dr. A. H. M. van Schaik, Utrecht
 mw. C. M. van Schaik, Zeist
 J. M. van Schaik, Utrecht
 J. W. van Schaik, Odijk
 drs. J. W. C. van Schaik, Utrecht
 mr. dr. Th. E. E. van Schaik, Maarssen
 drs. H. J. van Schalkwijk, Huizen
 J. Scheele, Utrecht
 ir. E. J. G. Scheffer, Bilthoven
 J. A. Scheidemans, Utrecht
 drs. J. G. S. Schemmekes, Houten
 A. M. J. Schenk, Utrecht
 H. W. Scherpenhuizen, Utrecht
 C. A. Schilp, Utrecht
 mw. G. Schimmel, Utrecht
 mr. W. H. Schipper, Utrecht
 H. M. Schippers, Utrecht
 mw. T. Schippers, Utrecht
 F. A. M. H. Schleijsen, Utrecht
 mw. O. R. Schmalhausen, Vianen
 mw. J. Schmidt-Rothuizen, Huis ter Heide
 Chr. L. Schneider, Bilthoven
 H. Schoenmaker, Abcoude
 drs. W. H. P. Scholten, Culemborg
 mw. J. Scholten-van Oosten, Utrecht
 mw. J. Scholtus-Ming, Utrecht
 A. M. Schoonhoven, Maarn
 mw. H. Ch. Schoonhoven, Nieuwegein
 J. Schoonhoven, Utrecht
 W. J. v. Schoonhoven, Utrecht
 mw. drs. E. N. Schouten, Hengelo
 J. M. Schouten, Achterveld
 I. J. Schouten, Utrecht
 mw. M. J. C. Schraagen, Utrecht
 dr. W. J. Schrader, Utrecht
 ir. E. Schreuder, Bunnik
 H. J. Schrotten, Utrecht
 J. M. Schrijver, Doorn
 mw. C. Schuchard-Stolwerk, Amstelveen
 mw. K. A. L. Schuckink Kool-Oudendal, Loenen
 a/d Vecht
 mw. M. A. Schuitemaker-Koster, Utrecht
 C. J. Th. Schut, Utrecht
 J. Schut, Nieuwegein
 mw. J. M. Schut, Utrecht
 mw. M. P. H. Schuttevaër-Oudegeest, Utrecht

H. R. Schwietert, Bilthoven
 L. J. A. van Schijndel, Utrecht
 prof. dr. G. A. Sedee, Utrecht
 L. A. G. van Selm, Bunnik
 F. Senne, Utrecht
 H. L. W. Serné, Hilversum
 mw. J. M. Serrée, Utrecht
 mw. P. A. Serton-Meyer, Utrecht
 J. N. Servaas, Maarssen
 P. H. van Setten, Bunnik
 A. D. Severijn, Utrecht
 S. H. Severijn, Utrecht
 J. Seyffert, Utrecht
 D. H. van Sichem, Utrecht
 A. W. M. Sidler, De Bilt
 F. C. A. Sidler, De Bilt
 mw. G. Simonis, Utrecht
 H. J. Simonis, Utrecht
 T. M. A. Simonis, Woerden
 mw. F. M. Simons, Utrecht
 C. Singerling, Utrecht
 mw. J. J. Singor-van Dijk, Maarssen
 mr. C. van Slagmaat, Utrecht
 mw. M. Slingerland, Utrecht
 F. J. Slooff, Utrecht
 B. P. van Slooten, Asperen
 H. J. Slot, Utrecht
 mw. G. C. van der Sluys, Utrecht
 mw. drs. H. van der Sluys, Bilthoven
 L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden
 H. J. de Smedt, Utrecht
 mw. R. A. Smid, Utrecht
 mw. H. Smidts, Utrecht
 mw. I. Sminck, Utrecht
 R. P. Sminck, Hoogland
 drs. A. R. M. Smit, Nieuwegein
 dr. E. J. Th. A. M. A. Smit, Utrecht
 drs. F. Smit, IJmuiden
 H. P. Smit, Doorn
 ir. J. M. Smit, Leersum
 drs. W. Smit, Hilversum
 ir. W. M. O. M. Smit, Bilthoven
 IJ. J. J. Smit, De Bilt
 J. A. Smits, Utrecht
 mw. W. Smitshuysen, Utrecht
 E. Smorenburg, Zandvoort
 J. J. G. Smulders, IJsselstein
 A. W. Snel, Utrecht
 F. H. B. Snel, Utrecht
 mw. M. Th. Snel, Utrecht
 mw. H. C. Snethlage-Hornstra, Utrecht
 dr. D. P. Snoep, Haarlem
 J. Snijders, Utrecht
 F. de Soeten, Utrecht
 G. H. de Soeten, Werkendam
 dr. A. M. Soeterboek, Veldhoven
 prof. mr. A. L. M. Soons, Utrecht
 mw. van Spanje-van 't Hullenaar, Naarden
 mw. A. P. H. M. Speet, Utrecht
 mw. M. K. M. Spit, Utrecht
 mw. M. J. Spit-Damen, Utrecht
 G. H. F. Spitsbaard, Utrecht
 J. Spoor, Utrecht
 mw. T. Springer-Stam, Zeist
 Sprong b.v. Interieurarchitectuur De-, Utrecht
 drs. C. H. Staal, Utrecht
 E. Staal, Odijk
 F. O. Staal, Utrecht
 J. L. M. Staal, Veenendaal
 mw. S. R. Staal, Utrecht
 mw. M. E. Stades, Zeist
 mr. J. J. Stael, Utrecht
 H. R. Staffhorst, Bilthoven
 C. J. Stam, Utrecht
 mw. J. T. Stap-Starink, Utrecht
 J. van Staveren, Utrecht
 W. van der Steeg, Utrecht
 mw. C. van der Steen, Utrecht
 J. van der Steen, Utrecht
 Steenkolenhandelsvereniging Holding n.v., Utrecht
 M. van Steenwijk, Harderwijk
 A. Stegeman, Utrecht
 mw. G. J. aan de Stegge-Kerkhof, De Bilt
 H. J. J. Steins, Utrecht
 J. Stelling, Utrecht
 R. Stenvert, Utrecht
 R. A. Sterk, Utrecht
 F. J. van Sterkenburg, Utrecht
 Stichtings-Hollandse Historische Vereniging, Woerden
 Stichtse Culturele Raad, Utrecht
 dr. W. Stigter, Utrecht
 F. J. Stinissen, Utrecht
 Th. W. Stockschen, Utrecht
 I. L. van der Stoep, Hilversum
 H. J. C. M. Stokkermans, Utrecht
 W. P. G. Stokla, Maartensdijk
 T. Stol, Amsterdam
 Chr. Stooker, Zeist
 W. Stooker, Utrecht
 W. A. Stooker, Utrecht
 dr. J. A. Stoop, Utrecht
 W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
 ir. J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
 Th. J. van Straalen, Utrecht
 A. van Straten, Utrecht
 C. W. van Straten, Utrecht
 mr. J. D. M. van Straten, Utrecht
 Streekarchief Krimpenerwaard, Schoonhoven
 Streekmuseum Rheden, Rheden
 mr. F. M. Strengers, Utrecht
 H. J. Stringa, Utrecht
 dr. J. E. A. L. Struick, Utrecht
 G. Stuijvenberg, Utrecht
 drs. A. J. M. Sturkenboom, Driebergen-Rijsenburg
 Stuyvenberg b.v., Bouwbedrijf-, Utrecht
 mr. I. E. M. Sutorius, Breda
 J. W. F. Swane, Utrecht
 mw. M. W. J. Swane-de Vlam, Utrecht
 W. C. J. Swanenburg, Utrecht
 mr. J. Swart, Rotterdam
 mw. M. C. de Swart, Zeist
 mw. A. Swertz, Utrecht
 M. J. Sypkens Smit, Utrecht
 J. J. C. baron Taets van Amerongen, Renswoude
 W. Takken, Leusden
 F. G. Tap, Utrecht
 R. Tap, De Bilt
 W. A. Tap, Bilthoven
 mw. L. H. Tapperman, Utrecht
 prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, Driebergen-Rijsenburg
 drs. W. J. van Tent, Hoewelaken
 mw. drs. L. Terken, Vianen
 J. J. Terpstra, Utrecht
 mw. N. Teune-van Es, Utrecht
 H. B. Teunis, Utrecht
 J. Th. Teunis, Utrecht
 R. Thiéd, Utrecht
 A. N. F. Thier, Utrecht
 Thomas à Villanovaschool, Utrecht
 H. W. Thomassen, Utrecht
 W. Thoomes, Sintjohannesga
 P. Thorn, Baarn
 Tiel Utrecht Groep, Utrecht
 A. Tieleman, Nieuwegein
 J. Timmer & M. C. Fuld, Utrecht

- mr. W. A. J. Timmermans, Amsterdam
 P. F. Tjepkema, Utrecht
 A. G. Toet, Utrecht
 A. A. F. van den Tol, Utrecht
 mw. L. van der Tol, Utrecht
 mr. J. H. des Tombe, Utrecht
 J. H. van Tongeren, Maarssen
 C. B. van Tongerloo, Bilthoven
 mw. drs. L. van Tongerloo, Zeist
 mw. A. J. Tonneijck-Ligthart, Utrecht
 mw. A. H. Toonen, Utrecht
 J. M. Top, Utrecht
 M. J. Top, Nunspeet
 R. J. Top, De Bilt
 mr. S. Torensma, Marum
 mw. drs. J. E. Toussaint Raven, Odijk
 mw. A. H. T. Tra Kranen-Angerman, Utrecht
 L. A. van der Tuuk, Utrecht
 H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken, Warmond
 P. Tweehuysen, Hei- en Boeicop
 jhr. drs. A. A. Twiss Quarles van Ufford, Vught
- mw. M. Uittenbogaard-Terwisga, Vleuten
 mw. A. H. Ulbrich, Bilthoven
 dr. P. Ullersma, Driebergen-Rijsenburg
 mw. M. Ullmann-Coebergh, Utrecht
 mw. A. van Ulsen-Abcouwer, Oosterbeek
 Universiteitsmuseum, Utrecht
 UT-Delfia b.v., Maarssen
 Utrechts Landschap, Stichting Het-, De Bilt
 Utrechts Monumentenfonds, Utrecht
 Utrechts Nieuwsblad, Houten
 drs. H. M. den Uyl, Gorinchem
 E. Uijtdehaage, Utrecht
 H. J. J. Uijterwaal, Utrecht
 R. J. C. W. Uyterwaal, Utrecht
- mw. mr. M. J. Vaags-Kluitman, Utrecht
 D. Valentijn, 's-Gravenhage
 J. M. Valetton, Utrecht
 H. O. W. van Valkenhoef, Barneveld
 L. Valstar, Utrecht
 Th. van de Vathorst, Utrecht
 mw. W. A. H. Vavra-van Greevenbroek, Nieuwegein
 mw. M. C. van Veen, Utrecht
 dr. T. van Veen, Utrecht
 mr. J. H. van der Veen, Doorn
 mw. A. C. van Veenendaal, Utrecht
 mw. H. van Veenendaal, Utrecht
 R. van Veenendaal, Amersfoort
 Veenmuseum 'Op Hoop van Zegen', Stichting-, Vinkeveen
 dr. J. A. G. van der Veer, Utrecht
 Th. J. van der Veer, Utrecht
 J. van der Vegt, Utrecht
 mw. M. van der Velde-Nebbeling, Nieuwegein
 F. J. A. van der Velden, Utrecht
 N. A. van der Velden, Utrecht
 mw. C. A. Velderman-Wienecke, Utrecht
 S. Y. A. Vellenga, Utrecht
 H. J. Velo, Maartensdijk
 C. J. Vendrik, Utrecht
 mw. H. J. Venema-Braam, De Bilt
 prof. dr. M. A. Vente, Utrecht
 I. J. P. Veraart, Utrecht
 S. Verbeek, s-Gravenhage
 R. Verburg, Utrecht
 mr. P. J. Verdam, Bilthoven
 dr. J. A. Verduin, Maartensdijk
 Vereniging Oud-Leiden, Leiden
 V.V.V., Utrecht
 H. H. P. Vergouwen, Utrecht
 mw. M. Verhaar, Doorn
- A. M. Verhey, Rotterdam
 H. M. J. Verhoeckx, Prinsenbeek
 J. Verhoeff, Utrecht
 J. W. Verhoef, Maarssen
 dr. J. G. Verhoeven, Utrecht
 O. M. Verhorst, Herpt
 A. C. Verkaik, Zeist
 D. Verkerk, Utrecht
 A. Verlaan, Vianen
 mr. W. H. Verloop, Zeist
 mw. M. Vermaas, Utrecht
 J. F. M. Vermeer, Utrecht
 S. Vermeer, Arnhem
 A. G. Vermeul, Utrecht
 A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
 J. Vermeulen, Utrecht
 mr. W. R. F. Vermeulen, Utrecht
 mw. D. Vermeulen-Ponten, Utrecht
 C. Vernooy, Cothen
 J. Verschoor, Utrecht
 G. Versloot, Bunnik
 mw. M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
 Versteeg b.v., Aannemersbedrijf-, Utrecht
 P. Th. Versteeg, Buren
 mw. E. F. Versteegh, Utrecht
 mw. T. Versteegh, Utrecht
 O. M. D. F. Vervaart, Utrecht
 C. Verwers, Utrecht
 Verweij b.v., Elektrotechnisch Bureau-, Utrecht
 C. Th. Verwey, Waddinxveen
 J. Verweij, Breukelen
 E. F. Vink, Utrecht
 mw. mr. dr. J. C. H. H. de Vink, Utrecht
 mw. M. L. S. Vinkenborg-ten Cate, Utrecht
 B. J. Visschedijk, Maarssen
 dr. C. Ch. G. Visser, Utrecht
 mw. drs. D. G. P. Visser, Utrecht
 S. Visser, Utrecht
 W. W. M. Visser, Nieuw Loosdrecht
 S. Vlak, Utrecht
 mw. drs. L. C. van der Vlerk, Rotterdam
 drs. A. van Vliet, Zeist
 D. van Vliet, Utrecht
 P. van Vliet, Utrecht
 P. D. van Vliet, Loosdrecht
 mw. J. H. Vlijm, Utrecht
 mw. T. P. Voermans-Jurriëns, Utrecht
 mw. M. E. M. Vogelaar-Bakker, Utrecht
 mw. A. A. Volkers-de Ruiters, Koudekerk aan den Rijn
 H. W. J. Volmuller, Utrecht
 mw. B. Vondeling, Utrecht
 J. Vonk, Utrecht
 B. Voogt, Utrecht
 F. C. van de Vooren, Utrecht
 P. J. Voorrips, Nieuwegein
 C. J. van Vorstenbosch, Utrecht
 dr. A. Vos, Bilthoven
 B. L. Vos, Utrecht
 mw. R. Vos-Beijerman, Utrecht
 mw. drs. M. W. M. Vos-van Gortel, Utrecht
 B. L. J. de Vos, Utrecht
 A. van Vredendaal, Hilversum
 F. Vreeken, Bodegraven
 C. M. Vreeswijk, Utrecht
 mw. H. C. F. Vreeswijk-Hoogenboom, Oudewater
 mr. J. T. H. M. de Vreeze, Utrecht
 mw. P. S. Vreugdenhil-Verhoeve, Utrecht
 A. A. de Vries, Utrecht
 D. J. de Vries, Utrecht
 mw. G. de Vries, Utrecht
 J. de Vries, Utrecht
 dr. J. de Vries, Vinkeveen
 M. H. de Vries, Nijkerk

W. L. de Vries, Doorn
Vroeger en Nu, stichting, Driebergen-Rijsenburg
mw. dr. M. van de Vrugt, Bilthoven
mw. dr. Th. A. Vijlbrief-Charbon, Dordrecht
Waalsteenfabrieken, n.v. Maatschappij tot Exploitatie van-, Wijk bij Duurstede
J. van Waay, Maarssen
C. A. Wagenaar, Utrecht
dr. S. S. Wagenaar, Utrecht
mw. C. H. E. Wagenaar Hummelinck-Berkelbach van den Sprenkel, Brummen
M. J. F. Wagenbuur, Utrecht
Van Wageningen en de Lange, Utrecht
prof. dr. C. A. Wagenvoort, Amsterdam
A. J. O. van de Wal, Vinkeveen
A. H. van Walbeek, Utrecht
prof. dr. H. T. Wallinga, Utrecht
P. Walma van der Molen, Velp
dr. H. Wansink, Groenekan
mw. J. C. Warnaar, Utrecht
mw. drs. G. J. G. M. Wassink, Utrecht
W. H. Wasterval, Ochten
M. van de Water, Utrecht
L. G. Waterman, Utrecht
drs. G. H. van Waveren, Amerongen
J. Weber, De Bilt
J. E. Weenink, De Bilt
H. M. de Weerd, Vennebrugge
A. van der Wees, Utrecht
mw. drs. S. J. Weide, Utrecht
P. A. J. van der Weide, Utrecht
mw. J. G. P. ter Welle-Heethuis, Gouda
dr. G. A. Wellen, Utrecht
prof. dr. C. B. Wels, Bosch en Duin
mw. M. L. A. van de Werf, Bilthoven
P. J. K. van Werkhoven, Hilversum
P. B. M. Werner, Utrecht
A. H. C. van Wersch, Utrecht
C. H. G. M. Westbroek, Utrecht
mw. A. Wester, Utrecht
W. F. Westerhout, Utrecht
mw. G. A. Westermann-Meyer, Bilthoven
mw. J. A. H. Westers, Utrecht
prof. dr. V. Westhoff, Groesbeek
R. M. van Westrhenen, Bilthoven
mr. J. M. Weststeyn, Gouda
F. Weijburg, Maarssen
mr. H. S. Wiarda, Zeist
B. G. Wiegaraad, Maarssen
W. J. F. Wieman, Culemborg
P. Wienand, Belecke (BRD)
J. H. Wieringa, Bunnik
mw. M. Wiertsema-Schipper, Bilthoven
mw. E. Wiesman-van Veluw, Groenekan
mw. M. Wieteler-Heystee, Utrecht
mw. J. Th. Wigbold-van Berkel, Utrecht
G. A. Wildschut, Utrecht
dr. J. Wildschut, Lutten
mw. P. J. A. Wildschut-Hordijk, De Bilt
mw. W. K. M. Wilke-van Riet, Oud-Zuilen
Johannes kardinaal Willebrands, Zeist
Willemars b.v., Utrecht
dr. C. H. Willemse, Baarn
mr. G. J. L. van Willigenburg, Oegstgeest
P. L. van Willigenburg, Wijk bij Duurstede
W. P. C. van Willigenburg, Utrecht
mw. M. J. H. Willinge, Utrecht
mw. drs. C. C. S. Wilmer, Utrecht
P. Wilmink, Leusden
G. A. van der Wilt, Utrecht
J. J. H. A. Wilten, Leersum
E. Wiltink, Utrecht
mr. G. J. J. van Wimersma Greidanus, Eindhoven
jkvr. prof. dr. J. M. van Winter, Utrecht
H. Wisman, De Bilt

drs. H. Wissink, Oud-Zuilen
H. C. de Wit, De Bilt
J. E. de Wit, Utrecht
J. H. de Wit, Utrecht
mw. L. B. de Wit, Utrecht
P. S. A. de Wit, Odijk
mw. J. M. Wittema-van Koten, Utrecht
G. Witteveen, Doorn
mw. A. Witvliet-van de Berg, Utrecht
F. Witzel, Nijkerkerveen
H. Th. G. Woertman, Woerden
R. J. Wols, Breda
mw. A. R. Wolters-de Jong, Utrecht
dr. D. Wolvius, Utrecht
Woonbrink Architectuur, Utrecht
B. van der Woord, Bilthoven
H. L. van der Woord, Baarn
J. W. Worst, Woudenberg
C. J. Wouda, Nieuwegein
Sj. Wouda, Vianen
D. van Woudenberg, Utrecht
mw. J. H. A. W. F. van Woudenberg, Utrecht
dr. O. J. Wouters, Utrecht
mw. drs. J. R. van der Wurf-Bodt, Utrecht
W. A. Wijburg, Utrecht
G. van Wijk, Bilthoven
mw. J. A. E. van Wijk, Utrecht
mw. J. J. van Wijk-Robaard, Nieuwegein
mw. G. L. van Wijk-de Ruiter, De Meern
mw. H. Wijnands, Maarssen
drs. J. S. Wijne, Utrecht
P. van Wijngaarden, Utrecht
mr. H. A. M. Wijne, Utrecht

dr. J. Zaal, Rotterdam
mw. M. Zandbergen, Haarlem
mw. M. J. Zandstra-van Dijk, Nieuwegein
J. P. de Zeeuw, Bussum
dr. B. J. M. Zegers, Utrecht
C. J. van Zelm, Utrecht
mr. E. M. van Zelm, Utrecht
H. L. van Zelm, De Bilt
drs. W. L. L. van Zenderen, Utrecht
A. T. van der Zeijden, Utrecht
W. G. van der Zeijden, Utrecht
ir. H. Zeydner, Baarn
W. J. M. van Zeijst, Groningen
dr. S. B. J. Zilverberg, Amstelveen
D. van Zoelen & Zn b.v., Aannemersbedrijf-, Utrecht
mw. G. van Zoelen, Utrecht
R. Zoetbrood, Utrecht
T. H. van Zundert, Utrecht
F. van Zutphen, Nieuwegein
H. van Zuylen, Utrecht
H. Zwaagman, Utrecht
mw. E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
W. Zwanikken, Utrecht
F. A. Zwarts, Maartensdijk
H. W. Zweers, Teuge
K. Zweije, Bilthoven
W. H. Zweije, Bilthoven
R. Zwolschen, Hei- en Boeicop
J. C. Zijffers, Veendaal
C. W. van Zijl Czn, De Meern
J. J. M. van Zijl, Utrecht
mw. M. van Zijl-Koppens, Utrecht
J. A. van Zyll de Jong, New Foundland (Can.)
mw. A. A. B. Zijlstra-Looyen, Utrecht

Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis van de geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

De contributie over het verenigingsjaar 1989 bedraagt *f* 47, – te voldoen na ontvangst van een acceptgirokaart. CJP-houders en zij, die 65 jaar en ouder zijn, behoeven niet meer dan respectievelijk *f* 30, – (CJP-houders) en *f* 41, – (65 +) te betalen.

De leden ontvangen de in de loop van hun lidmaatschapsjaar verschijnende Maandbladen, een Jaarboek en eventuele andere publicaties.

Inlichtingen: Vereniging Oud-Utrecht, p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, telefoon 030-71 18 14, alsmede bij mevrouw C. de Leeuw (ledenadministratie), Zebraspoor 63, 3605 GD Maarssen, telefoon 03465-7 09 40.

Werft leden! Vraagt folders bij een van de hiervoor genoemde adressen.
